

द्वैमासिक साहित्य संकलन

अंक : १०

सम्पादक: नारायणप्रसाद बाँसकोटा

द्वैमासिक प्रगति

वार्षिक मूल्य १२।-

एक अंकको ३।-

वर्ष २

अंक ४

पूर्णाङ्क १०

उपक्रमणिका

* कविता:

-वसन्त	१	लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा
-अन्नपूर्णा	४	माधवप्रसाद घिमिरे
-हुंगाको आत्मकथा	६	मातृकाप्रसाद कोइराला
-प्रसूता	८	मोहन कोइराला

* कथा:

-उ कसको हो ?	१२	शंकर लामिछाने
-टुडिखेलको आत्मकथा	२४	केशवराजा पिँडोली
-आमा	३३	विजय मल्ल
-सिन्दूरको चाहना	४४	कृष्णवम मल्ल
-नया चुहारी	५१	शंकरप्रसाद कोइराला
-भयाउँकिरी	५४	गोपालचन्द्र गौतम

* आलोचना:

-प्राथमिक नेपाली साहित्य:	१	
इन्द्रिस तथा विचारण्यकेसरी अर्याल	६५	ईश्वर बराल
-भानुभक्त: एक अध्ययन	८०	केदारनाथ नेउपाने

❖ निबन्ध:

-य किन लेख्य ?	६० जनार्दन सम
-नेपाल र तिब्बतको सम्बन्ध	१०३ चित्तरंजन नेपाली
-भीमसेन थापाको पत्तन	११५ बाबुराम आचार्य
-यो घाँसी (?)	१२३ इन्द्रमुन्दास
-नेपाल स्वर्ग हुन्छ को ?	१२६ हरिहरनाथ रेग्मी

❖ एकांकी:

-प्रतिक्रिया	१३५ गोठाले
-गभात	१४६ गोविन्दबहादुर मानन्धर
-वर्तिफ्रिकेट	१५७ रमेश विकल

❖ साहित्य विवेचन:

-इन्द्र रसालंकार	१६४ मुरलीधर भट्टराई
------------------	---------------------

❖ लोकसाहित्य:

-वामाडे लोकगीतको एक मलका	१७६ सत्यमोहन जोशी
--------------------------	-------------------

❖ अनूदित साहित्य:

-स्वदेशी बन्धु !	१८८ खलील जिब्रान
-साहित्य	१६३ रवीन्द्रनाथ ठाकुर
-‘को भादी’	२०४ हेनरी सिन की वीज
-नगर्न काम	२०६ एण्टन चेखव
सम्पादक हीय	२१७

प्रगति

द्वैमासिक साहित्य संकलन

वर्ष २, अंक ४] सम्पादक:— नारायण वासकोटा [पूर्णांक १०

लक्ष्मीप्रसाद देवकांटा

वसन्त

आज स्वप्निल वस्तु वादल मात्र नभमा भलिकरेछन्
आज उत्तर मात्र केवल विउंभदा रवि टलिकरेछन्
मधुमासको खालि छ स्वप्ना शीतविन्दु टलिकरेछन्
रोई निद्रित प्रकृतिका ती टगणीमें भलिकरेछन्
आलूबखडा गिलिदा छन्, मुस्कने छन् सोई सोई,
स्वप्नमा प्रियतम मिलेमें, विरहिणीकन रोई रोई
कत्रमा पनि ज्यान रमरम बीजले पायो विचित्र
अल्पप्रयान्तप्रभाले मन्त्र मन्त्री भित्र ! भित्र
आज केले जगत् छोयो ? सूक्ष्म स्नायु बलिकरेछन्...
विश्वयुगका अन्त, आरम्भ, आज दिनमा भलिकरेछन् !

स्वर्गकी क्वै रश्मिदेवी, सातरंगी वेश भलभल,
 बादलधौजावाट हेरी प्रातवनमा बोझी कलकल,
 देखें मैले उसका करमा कुसुमका सब बीज भिलमिल,
 छर्थाँ छरवर अमृतकण भर हिउं देखँ डहर शून्य भूपर ।
 सोधें मैले, “ को हौं वाला ? ” लाली सुन्दर गडउवाला
 बोली ढल्की, स्वर्ग भलकी, ‘ अमृतकन्या स्वर्ग-प्याला
 विन्दु विन्दु छर्छु भूमा जीवन जादूधन उज्याला
 बिउफने छन् रंग विरविर प्रकृति होलिन् पुष्प-भञ्जमल !
 मृत्युके जब राजीनामा जर्जर-दलमा किर्मिरायो
 अमृतको अब चल्ल शासन, आश जन्मी दुख हरायो ।
 पालुवा-सपनी अनारले, प्रथम कीपको फूल देखी,
 जसको मधुमा मुक्ति-फुरफुर नाच्ले पुतली चूस लेकी,
 गहुँको हरियो बाल गवैरा नाच्ले, उसको नृत्य सदाँ
 रेशम-शैशव कलकलाउँदो हुन्छ सुन्दर, शीत भर्दा ।
 दश बजेका भूत कुइरा बाफ उड्छन चीसा आली,
 जागरणकी एक लहरी चल्ले चीसा कुहुक फाली,
 तुपार-तपस्या सिद्धियो ? जा पी मधुको मधुर प्याला
 एक चर्को, छोटो, मीठो क्षणको मूर्खानन्द ज्वाला
 एक तपस्वीको उज्यालो जिन्दगी ली दिव्य नूतन
 फिर ! ए मन आजो स्वर्ग बन्, स्वप्न-प्रस्फुट कल्प-नन्दन !
 स्वर्गको छाया छ आज अमरताको स्नायु-स्पन्दन
 मृत्युको साम्राज्यमा छ अमरताको नृत्य-रंजन
 शून्यपटमा अक्षर साना मोन-हतमा अश्रुत-गाना
 यथार्थलाई छेडछ आज स्वप्नको क्यै फुर्दा दाना
 आज सुन्दर गर्भमा छ आज जीवन गर्वमा छ
 जागरणको बन्द हृगको स्पर्श-ज्योति पूर्वमा छ
 युगयुगौंका गत वसन्त आज वानस्पत जरामा

काम गर्छन् मंत्र भर्छन् ...सार भर्छन् नव सुरामा
 भूत जो छ वर्तमानमा पालुवाको देख्छ विस्तार
 नव्य रंगमा, भव्य ढंगमा, दिव्य अद्भूत जन्मसार !
 आत्मा एउटै भवै दुगुह्रं हिउचूलीमा, वनथलीमा ?
 प्रकृति-आत्मा एक व्यापक तारादेखि भू-घुलीमा ?
 के यो सम्झी, सपनी चलछ ? पूर्वजीवन यस थलीमा ?
 भावदृष्टि यो विश्वमा छ जिउंदो कोही ? सुत्ने, जाग्ने ?
 भुल्ने आफ्नो गौरव एक क्षण ? फेरि सम्झी पुष्प लाग्ने ?
 अनन्त मनको विपाद, आनन्द ...षाम-छाया चंचलीमा ।
 वास्तविक यो प्रकृतिनिद्राको छ जो गोधूली बेला ।
 सिर्जना या शक्ति कोही--आत्मा कोही-केही होला ?
 मेरो आत्मासाथ यसको सहभाव गहिरो पार्छु फेला
 के यो हाँसो हिउँद-जीवन नव वसन्ती प्रात लेला ?
 आज तोरी मात्र हिल्ले फोसा लाग्दी पीतवदनी
 आज केवल सृष्टिधूली तुल्य घन छन् नभमा, अघनी
 अर्द्धनिद्रित ...खग उदासी ...रमरम आशी ?
 अप्सरा सिर्जन सुतेकी, लांचिला लोचन मुदेकी,
 गाउँदो छु यो प्रभाती, भावभंगी--मीठा--लजिला--
 प्रत्युत्तरको दिलको प्यासी ।
 प्रेयसी छन्, अर्द्धचेतन ...पलंगनिर यो भाव-रोदन ...
 दिलको रूनझुन ...हीनगुंजन ...
 केवल कोल्टो फर्किदाको, हर्ष झुनझुन ...
 जागरणको लज्जा-सुन्दर कलिलो चाला प्यासदो मन
 एक परेलाको चलाइलाई तत्पर जीवन-अर्पण
 कलिलो लक्कीलो अधरको लालिमाको प्रथम दोलन
 होशको बहिलो लहरकन
 पखिनाको चर्को क्षणको अमर जीवन ?

अन्नपूर्णा

माधवप्रसाद घिमिरे

मेरा प्यारा लमजुङ तन्हों पोखरामा गएर
जौवारीका तल लहलहा धानका खेत हेर
मालिधनी हुन् सकल यिनकी अन्नपूर्णा हिमाली
बखिद्धन् मादी ललित जसको पाइताला पखाली

— १ —

राखी छाती नरम कलिला मेघको खातमाथि
देखिद्धन् स्वप्ना मधुर जब यी शैलका सेजमाथि
स्निग्धच्छाया तल दश दिशा डुब्दिद्धन् शीतला भै
उठ्दिद्धन् धारा तलतिर धरा शश्यले श्यामला भै

— २ —

पूर्वी हावा हरर बहँदै खेत खेल्दिद्धन् बयेली
उली लावों लहर द्रविका छाल पर्छन् तरेली
वाली कुलन तब क्रपकका बालिका झुत्ती खेली
मिखिद्धन् वालापन ललितको देश लीला नवेली

— ३ —

चल्दिद्धन् वास्ता लहर भिनुवा धानमा फूल खेली
निद्रा ताड्दिद्धन् शरद ऋतुका रात आई जुनेली
खेतीवाला युबक अनि त्यो प्रीतिको गन्ध पाई

टाढा पाली मनितिर कतै बस्छ बंशी बजाई

— ४ —

गोहँचीको कुमुम कलिलो कानमा स्यूरिका
काटू बाली भनि अलिकता खेतमा न्यूरिका
काडी गाला उपर पसिना गाउँदिद्धन् बैसवाली
उठ्दिद्धन् हासीजन मुनसरी धानवाला उचाली

अन्नपूर्णा

५

—५—

मियो गाढीकन अव खलामाधि मंसीर माश
खेतालाका युवक-युवती नाचदछन् धाननाच
नाच्दा नाच्दै अवयव जसै गल्दछन् उर्वशीका
डुछन् डाँडा परतिर अनी चन्द्रमा द्वादशीका

—६—

माहेन्द्रीको तटतिर कुनै एउटा भेक होओस्
घौरालिमा वसी हिमचुली देखिने टेक होओस् ॥
होऊन् मेरी चिर सहचरी सुन्दरी प्रामवाला
सुन्गाभाका कुसुम जसका चुम्दछन् चारु गाला

—७—

भालेपोथी टुकुर रुखमा आउलान् एक जोडी
छाया ओढीकन दुइ जना गाउँला खेत गोडी
बोकी बाहना वन-कुसुमको साँभमा आउँला म
हाँसी खेली सकल जनको माँभमा गाउँला म

—८—

सारा बाली, सकल पशुकी स्वामिनी स्नेहपूर्णा
हुन् मेरी नै गिरि शिखरकी वासिनी अन्नपूर्णा
खोइला छोऊँ भनि यदि कुनै ज्योतिको यो शरीर
हूँ नेपाली युवक, त्यसकै निम्तिमा वन्छु वीर

—९—

सेरोफेरो सकल हरियो आज मेरो छ हेर
बगिछन् वेँसीतिर गिरिनदी दूध-धारा दुहेर
'छायाक्षेत्र'-प्रथित गिरिमा ज्योतिको राशलाई
वस्छिन् मेरी प्रिय हिमचुली प्रीतिमा मुस्करई

—१०—

... ❁ ❁ ❁ ...

मातृकाप्रसाद कीइराला

ढुंगलको आत्मकथा

धेरै धेरै पहिले जव मनुवाको मन जन्मेको थिएन,
कोकिलको कलिलो कंठको स्वर पनि खुलेको थिएन,
हाघ्रो पृथ्वीलाई ज्वरो आयो — कामज्वरो आयो —
पृथ्वीको सारा शरीर थरथर थरथर काँप्न थाल्यो
उसको मुटु कसैले अँट्यायो ।

त्यस कम्पनमा, त्यसै हिल्लोलमा मेरो पिता जन्मे —
हिमालयको आभिजात्य मात्र होइन अभिमान पनि लिएर,
समस्त अलगाइ बटुली एकै ढीका, एकै पहरो, एकै चट्टान भएर
फेरि आयो अर्को तूफान, अर्को भूम्का, हुरी र गर्जन लिएर,
लाखौं लपका विजुलीका निस्के फन् फन् तेर्सो र सोझा भएर
त्यसपछि आयो मुसलधारे पानि, करका धारा आकाशबाट तेर्सिएर
हिमालयको मन डायो, छातीमा चिरा परे ।
त्यसै बेलामा मेरो जन्म भयो स्रोतस्विनीको गर्भबाट;
मनुवा जन्मिसकेको थियो, नाउँ मेरो राख्यो ढुंगा ।

--: २ :-

अहंकारीले भन्यो जड, पत्थर, चेतनाहीन, गतिहीन
म इखिल्लै, नदीका स्रोतमा उद्धिट्टिन थालेँ, गुडून पनि थालेँ,
गतिहीन भन्नेलाई गतिको आभास पनि दिएँ ।
जीवनको स्रोत भनी कि नदीको स्रोत,
विभिन्न लहरको थपेडामा — आघातमा उफ्रन थालेँ ।
त्यस बेलामा मेरो रूप थिएन आकार थिएन,
विस्तारै विस्तारै रूप र आकार निस्कंदै आयो ।
जति म लहरको थपेडामा गुडेँ उति नै म विकसित भएँ ।
म बाटुलिंदै गएँ, मेरो व्यक्तित्व छुट्टै हुनथाल्यो,
बोसा, चेप्टा, तेर्सो, ठाडा मेरा जाति समुदायमा,
मेरो बग्लै व्यक्तित्व निस्क्यो ।

-: ३ :-

त्यसै वेलामा आयो यौटा भावुक मेरो रूपमा मुग्ध भएर
 उसले भन्यो-यो पूजनीय छ किनभने यो प्रकृतिको पावन प्रतीक छ ।
 उसले मलाई श्रद्धा दियो, आदर दियो र यत्न पनि
 सानो डल्लो ढुंगा सुनको सिंहासनमा बस्न पुग्यो,
 देवता भएर, भावनाले चेतन अनि अनुप्राणित भएर ।
 अहंकारीले फेरि भन्यो—ढुंगा त होस् नि
 जत्तिकुकै धाक लगाए पनि ।
 मैले उत्तर दिएँ—अहंकारी मानव !
 तेरो यो जंगम शरीरबाट आत्मा भिक्किदिएमा
 तँमा र ममा के फरक छ?
 भावना र आत्माको भिक्को नै के तेरो पाण होइन ?
 भावनाको चेतनाले नै तँ जीविन छस् भने,
 म पनि त्यसैले जीवित छु ।
 यदि ममा भावनाको शक्ति नभएको भए
 सोमनाथ र विश्वनाथका कथा झुट्टिनथे,
 पद्मिनी र राजपूतरमणीका बलिदान खेर जान्थे
 मैले चेतना लिन धेरै कष्ट सहेँ,
 उफ्रोँ, पछारिएँ, गुडेँ, बगेँ,
 विजुलीका वेगवान प्रहार पनि सहेँ ।
 अहंकारी आज तँ ती सबैलाई व्यर्थ तुल्याउन चाहन्छस् ?
 श्रद्धाको लो धारा जसले तँलाई मानव बनायो
 उसलाई उलटो बगाउन चाहन्छस् ?

:—०—(:

मोहन कोइराला

प्रसूता

अलिना परेलाका डीलमुनि

समुद्री छालले कसरी डोचाउँछ !

सुन्दर चमेलीका उन्माद वासना

मनोहर गुलाफका सिचन प्रलोभनहरू

चरीको प्वाँखमा वोकिने

टाढा टाढाका प्रस्कृटित प्रस्वाशहरू

अलिना परेलाका डीलमुनि

समुद्री छालले कसरी डोचाउँछ !!!

ध्रमरलाई एकान्तमा नकचरिएर

फूलले के लुटाउँछे ?

त्यो परदेशी कोपिलाको छातिमा

उडेको पुतलीले के भन्छे ?

ध्रमरलाई एकान्तमा फुलेकी फूलले

किन लोभ्याउँछे ?

युवती छन् मोती र पन्नाका वरिपरि छन्

यहाँ जो छन्

अरु ती छन् कालिमाटी र कमेराका

कलाकारहरू,

राता नीला संगमरमरका,

सेता बदाभी हस्तीहाडका पनि ती छन्

जहाँ पुरुपत्वले विभाजन गर्दछ—

रातो पहेंलो माटोले पोतिएका

लोभिलो भित्ताको पुष्टता

तिनै युवतीका गाला हो —

तर माटोको बोक्रो भन्दा

हस्तीहाड़का दुका प्रकृतिद्वारा
 नै घमण्डी बन्धन,
 जुन घमण्ड अपराध हो
 देशकी धोका हो ।
 ❀ ❀ ❀

गर्विला आइमाइको छाती
 एवरेष्टले चुचुरा तन्काए भैं
 संसारलाई हाँक दिन्छ;
 जसले यात्रीको ज्यानको पर्वाह गर्दैन,
 आफ्नो प्रेमीको योजना हत्या गर्दछ;
 रोगले बनाएका मस्त आसब पिएका
 नयाँ नयाँ घाउ र पीडाले टन्केर
 बचाएका उत्तेजनात्मक स्त्रीत्वहरू-
 आफैं रोगले शिष्टपुष्ट विरामीसित
 एकै कष्ट र हताशले भस्म बन्छ,
 बुलबुलिन्छ ।

❀ ❀ ❀

अथवा अमरताको सिहानीमा
 अनन्तौं मृत्युहरू विना रोगले
 छटपटाउँछन्;
 खुम्चिन व्याउन लागेका प्रसन्न
 दिन-रातमा
 बाँकी बसेका पतझरहरू
 भुतुकै मरेकाले केही भन्न राखेभैं
 अशक वासन्ती मन्त्र पहाडी टुप्पामा
 ख्याक्सिन्छ ।

❀ ❀ ❀

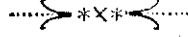
अर्कोतिर

गृष्म ऋतुमा मजूरको पुच्छरले हम्कन सक्ने
 फिरन्ते समुद्री कन्यासित
 शरदको समुद्री चट्टाननिर उभिएका
 भगडिने निहूँ भिक्तै
 स्वर्गदूत विदा हुन्छन्, विस्मात फूकाउंदै;
 जसले हावाको पात र
 माटाको जरा चिन्हेनन्,
 जान्न स्वाद र पता लगाउन
 रङ्ग रचाएनन् !
 ती नौनी दिलले पनि केही गुने
 बेसै थियो—
 अरु नीलहोइनसे बोक्सीले
 ज्ञानको थैली कति भरे
 त्यसको लेखो लेखो नै छ अफ।
 बजारिया हाँसोले भरिएका फूलहरू
 घात विश्वास गर्दै बटुवा हुक्ने
 गोसाइँकूण्डका हत्यारा वेश्याहरू
 तिनीहरूले गोसाइँकूण्ड र दूधकूण्डको
 मिश्रित शीतल पक्वान्नमा
 भावनाको नुनीलोसम्म फेला पारे बेसै हो—
 ओसिलो बसन्तले दुःखी ओठ—
 उघार्ने मौका ताक्छ;
 बसन्तका हजारौँ फूलको वासनाहरू
 हजारौँ सुत्केरी ढोका उघरेभैं
 वायुमण्डल गम्किन्छ ।
 ती उन्मत्त सुत्केरीहरू निर्लज्ज दोबाटोमा
 छाती र आधी तिघ्रा निकालेर
 तातो घाम र बसन्तको यौवन

अंग—अंगमा मलिरहन्छन् घसिरहन्छन् ।

ॐ ॐ ॐ

नजीकै कतै शिशुशालामा
बच्चा—कीरा भोक प्यासले चित्कार गर्छ—
आर्की निदर्यी घाई डाह र प्रेमले
एउटा पीप—रगतले टन्केको चुच्चो
बिना हिच्किचाहट बच्चाको ओठनिर
फोरिदिन्छे ।

शंकर लामिछाने

उ कसको हो ?

न्यायालयमा सियो राख्ने ठाउँ पनि थिएन नत्र एउटा सियो खसेको भए पनि सुनिन्थ्यो होला त्यस्तो भीड र शान्ति थियो । आज शायद यस शताब्दीको सबैभन्दा आश्चर्यजनक मुद्दाको सुनवाई हुने दिन थियो । ऐन तोडे बापत सरकारी वकीलले फ्रैंक कापरालाई सजाय दिइयोस् भनी जोडदार बहस गरेका थिए । उता फ्रैंक कापराका वकीलको सिफारिसमा उसलाई आफ्नो सफाइमा आधा घण्टा बोल्ने अनुमति दिइएको थियो ।

यो फ्रैंक कापरा को हो ?- यसलाई लिएर बडो जोडदार बहस चलेको थियो । कैयन् महीना पत्र-पत्रिकामा यसको चर्चा भएको थियो । 'डेली गजेट' -ले रविवार विशेषाङ्कमा पूरा एक पेज उसको जीवनको चर्चालाई लिएर व्यय गरेको थियो । यस खोजपूर्णलेखको शीर्षक नै थियो war between Science and conscience (ज्ञान र विज्ञानको लडाई) । आफ्नो विशेष वैज्ञानिक प्रतिनिधिको वर्णनानुसार 'डेली गजेट' लेखेछ फ्रैंक कापराको यस केसले आज हाम्रो संस्कृति तथा दृष्टिकोणलाई नै भयानक धक्का दिएको छ । हाम्रो समाज अहिले एउटा यस्तो परिस्थितिमा पुगेको छ जहाँ समाजका व्यक्तिका हैसियतले हामी सबैको कर्तव्य हुन्छ कि हामीले आज निर्णय गरौं कि हामीलाई विज्ञान मन पर्दछ अथवा ज्ञान । यसै निर्णयमाथि भविष्यको समाजको जग बस्दछ । आजको फ्रैंक कापरा हाम्रो भोलिको समस्या हो ।

'डेली गजेट'को वैज्ञानिक प्रतिनिधि उपरोक्त विषयमा आफ्नो दलील पेश गरी लेखेछ ... "फ्रैंक कापरा, उसको त्यो नाम होइन जो हाम्रा बाबुबाट दिइएको होस् ; न फ्रैंक कापरा एउटा कुनै व्यक्तिको नाम हो । फ्रैंक कापराको शरीर फ्रैंक भन्ने मानिसको तथा मस्तिक कापरा भन्नेको हो । र यो चमत्कार गरेका थिए डा० हडसनले । यसभन्दा अगाडि म कापरालाई चिन्हाउँ, म चाहन्छु यस अखबारका

पाठकहरूले फ्रैंक तथा कापरा दुवैको व्यक्तित्व जीवन्तको बारेमा केही ज्ञान आवश्यक होला । सन् १९६० को फरवरी महीनामा वाशिङ्गटन अस्पतालमा रात्रीको ड्यूटीमा खटिएको बेला डा० हडसनको अगाडि एक्सिडेण्टमा परेका दुई व्यक्ति एकसाथ बसाइए । डा० हडसनले देखे कि फ्रैंकको मस्तिष्क दिग्रेष्ठ र उ एक दिनमा अमानक चिन्कार गर्दछ । मोटर जुध्नेअगाडि शायद जुन डरको आघात उसको मनमा पयो त्यो सन्तुलित हुनसकेन । उता कापराको शरीर क्षत विक्षत भएको रहेछ । उसको बोल्ने शक्ति हुन्जेल उसले डाक्टरसँग यही अनुरोध गर्‍यो कि उमलाई कुनै हालतमा बचाइयोस् । ... हेनरी पत्नीको निम्ति डाक्टर । उसको अन्तिम शब्द नै यही थियो रे ! डा० हडसनले मसँगको भेटमा भने .. "मैले सोचेँ, किन दुई व्यक्तिको जीवन नाश हुनुसट्टा एकको मात्रै नाश नहोस् । मैले कापराको मस्तिष्क निकेर फ्रैंकको टाउकोमा हालिदिने । कापराको मृत शरीर गाउन पठाइयो तथा भोलिपल्टको अखबारमा उसको आकस्मिक मृत्युको विवरण एक्सिडेण्ट कोलममा छापिएको थियो ।"

"..... विलियम फ्रैंक : धनी व्यवसायीको एक मात्र पुत्र । उमेर पच्चीस वर्ष । रेडियोलजिष्ट । एक हप्ताअगाडि विवाह सम्पन्न भएको । उसको वास्तव्यवस्था निकै नै सुखमा थियो । खेलबुरमा प्रथम । सिनेमा हेर्ने जाँदा बाटोमा दुर्घटना ग्रस्त ।"

"..... हेनरी कापरा पचपन्न वर्षको नायाँ बकौल । बीस वर्षको प्ल्याफिडसमा धन इज्जतको साथै सुखको आर्जन । अफिसबाट घर फर्कन लाग्दा बाटोमा दुर्घटनाग्रस्त ।"

विलियम फ्रैंक र हेनरी कापराको पूर्वजन्मको यस विवरण-पछि 'डेली गजेट'को वैज्ञानिक प्रतिनिधिले फ्रैंक कापराको जन्मको विवरण प्रस्तुत गर्दै अगाडि लेख्दछ..... "सात दिनपछि जब फ्रैंक कापरलाई सर्वप्रथम होश आयो, जस उसले डाक्टरसँग आफ्नू चेन्जको बारेमा आश्चर्य गर्‍यो, डाक्टरले उसलाई सम्पूर्ण घटनाको जानकारी गराए । डाक्टरको भनाइअनुसार उसले जुन प्रश्न पहिलो पटक आफ्नो मुखबाट निकाल्यो त्यो थियो..... "म के त ? ..."

विलियम फ्रैन्क अथवा हेनरी कापरा ?”

“फ्रैन्कको शरीर कापराको भज ... अतः फ्रैन्क कापरा ...”

“मेरो घर मेरी स्वास्ती ? ...”

..... फुसफुसाहटको एक लहर त्यस कोठामा उठ्यो । सबैको आँखा जजको मेचपञ्चाङ्गि ढोकाको पर्दामा पच्यो । पङ्क्तिहरू लहरमा बग्दै आएँ भने जज त्यस टोकाबाट बाहिर निस्क्यो । जजको उपस्थिति तथा मेचको आशनमणपणपङ्क्ति श्रोतागणलाई फेरि उत्सुकताको शान्तिले जित्यो ।

“फ्रैन्क कापरालाई ख्यालियो !” जजले शान्त तथा उच्च स्वरमा भने ।

त्यही आडरको मात्र जस्करत भए भैं तुरुन्त फ्रैन्क कापरालाई दुश्चिन्तित घेरेर पुलिसका कर्मचारीले अपराधीको काठघरमा प्रस्तुत गरे । निधारमा कपालाङ्कित आशिमोसम्म काटिएको बाङ्गो बर्छो बाहेक उसको अनुहारमा अर्धदोषको केही थिएन । फ्रस्ट क्लासको सूट उसको पचीस वर्षको पढ्ठो जिवान निकै नै सुझाउँदथ्यो; निमेषभर उसको आँखा ढाङ्ग हडसन्माथि अडे; उसले मुस्कुराउने प्रयत्न गर्छो तर उसको मुखमा चिन्तामा ती हाँसोको रेखा बगेर मात्र गए, जन्म सकेनन् । उसले दृष्टि अर्कोपट्टि घुमायो । दुर्भिक्षम्यालरीको प्रथम पक्तिमा बसेका आमा-झोरी भैं दुइ नारीसभै उसले आफ्नो दृष्टि केन्द्रित गर्छो । ती नारीको आश्वासनधु त्त मुण्टो हल्लाइमा उसलाई हास्त कर लाग्यो । उसका देखिएका दाँतका पंक्तिको तथा मुस्कुराहटको अर्थ ... ‘म निर्धनक छु’ ... भन्ने लाउन कसैले पनि चुकेन होला ।

प्रेस प्रोटोग्राफहरूले भौको चुकेनन् । सयकडौं पलास् लाइट फ्ल्याशहरूमाथि चम्के । फ्रैन्क कापराको त्यो हाँसो सयकडौं ठाउँमा बन्दो भयो ... अर्ध भोलि विधान चियाको टेबिलमा त्यो हाँसो लाखौं आँखासमा पर्ने छन् ।

सरकारी बकीलेले कथा शुरु गरे ... न्यायालयको अनुमति पाए म झोटकारीमा फ्रैन्क कापरामाथि जुन दोषारोपण गरिएको छ त्यसको विवरण दिने छु !

जजले अनुमति दिए, तर दिनुभन्दा पहिले उनको दृष्टि फ्रैन्क कापरामाथि दोडियो । जजले बाएँ उसको दृष्टिमा कौतुहल रति मात्र पनि छैन, त्यसमा बरु वेवार्ताको आभा थियो ।

सरकारी वकीलले शुरु गरे यस अपराधी जसको नाम फ्रैन्क कापरा अथवा विलियम फ्रैन्क अथवा हेनरी कापरा हो, यसको मुख्य अपराध आजको सभ्यसमाजमा दुराचार फैलाउन दुई ओट्टी स्वार्थी राख्ने र दुई विभिन्न व्यक्तिको जायज्यथामाथि कबजा गर्ने पड-यन्त्रमा डा० हडसनको साजिससा भाग लिनु हो । यो मानिस फ्रैन्क कापराले भनाइअनुसार जसको पूर्व विवरण त्यस फाइलमा गाभिएका छन् तथा हजूरको टेबिलमाथि नै छन् । उ आफूलाई विलियम फ्रैन्कको जिउ तथा हेनरी कापराको सरित्क भएको मानिस हुँ भन्ने कनूल गर्दछ जो नितान्त बाइहात र पागलपन सिवाय केही होइन तथा यसरी उसको दावा कि दुवै व्यक्तिको संयुक्त अधिकार उसलाई प्राप्त हुनु पर्छ, तथा यसरी उनको सम्पत्तिमाथि पनि उसको तथाकथित दावा एकदमै झूठो साबित हुन्छ । सम्पत्तिको विषयमा निर्णय गर्नु अगाडि यस न्यायालयलाई सेरो एउटा प्रार्थना छ कि ती मृत दुई व्यक्ति विलियम फ्रैन्क तथा हेनरी कापराका विधवाहरू

“यस वाक्यमा हाम्रो विरोध छ” संयुक्त स्वरमा आमाद्धोरी भैं देखिएका दुई महिला भन्ने हामीलाई विधवा भनेर सरकारी वकिलले हाम्रो इज्जत तथा धर्म अनि प्रेमको जुन अपमान गरिरहेका छन्, त्यसमा हाम्रो विरोध छ । न्यायालयसँग हाम्रो अपील छ, कि हाम्रा पतिलाई मृत तथा हामीलाई विधवा समेत बोलीको प्रयोग नगरियोस्, वकीललाई हामीसँग क्षमा माग्नु बाध्य गरियोस्, नत्र हामीलाई मानहानीमाथि मुद्दा दायर गर्ने अनुमति दिइयोस् । हामी न्यायालयसँग अपील

जजले अनुमति दिए तथा भन्ने “सरकारी वकीलको ती शब्दप्रयोगमाथि आफ्नो आफ्नो सर्पथा उचित छन्, कारण मुद्दा निर्णय नहुन्जेल उनीहरूलाई ठोकुवा गरेर केही भन्ने हक छैन । न्यायालयको अदर छ कि उनी माफी माग्नु ।”

मुखको लज्जित रक्तवर्णलाई सकेसम्म छोपने प्रयत्न गर्दै बडा मुखिलसाथ सरकारी वकीलले भने “न्यायालयको यस आदेशमा म खुन्नुहु । श्रीमतीहरूसँग मेरो माफीको अपील छ ।”

दिइयो भने मै टाउको हल्लाउँदै ती दुई महिला गर्वसित आफ्नो मेचमा बसे ।

हाँसोको एक भोका आँधी मैँ कोठाभरी रँगमगियो । सरकारी वकीलले आफ्नो दलीम पेश गर्दै भन्न थाले “सम्पत्तिका विषयमा निश्चय गर्नु अगाडि यस न्यायालयलाई मेरो एउटा प्रार्थना छ कि ती भूतपूर्व व्यक्ति विलियम फ्रैन्क तथा हेनरी कापरा”

“भूतपूर्व शत्रुहरूमाथि पनि हाम्रो विरोध छ ।” महिलाहरू उठेर भने ।

“माफ रहोस्, ती व्यक्ति विलियम फ्रैन्क तथा हेनरी कापरा दुवैका श्रीमतीहरूलाई भ्रष्टाचार तथा समाजका सामू लज्जित हुने काम गर्नलाई सहयोग एवं कुनै अज्ञात कारणवश बाध्य समेत गराउन सजोसकेको यस व्यक्ति, जो आफूलाई फ्रैन्क कापरा भन्छ, -लाई दण्ड दिने व्यवस्था गरियोस् । मेरो भन्नु यत्ति मात्र हो ।”

सरकारी वकील आफ्नो टाउँमा बसेको आधा घण्टासम्म केही बोलेन । अगि जब बोल्ने सुरसार हुनल गेको थियो जजले आफ्नो आदेश मुनाए । “अरुको बयान लिनु अगाडि तथाकथित फ्रैन्क कापराको बयान होस् ।”

फ्रैन्क कापराले आफ्नो टाउको गाँठो अलि खुकुलो पायो । आफ्नो वरिपरिको वातावरणमाथि इष्टि घुमायो अनि गला साफ गर्दै भन्न थाल्यो “माई लर्ड ! मेरो स्वास्थ्य ठीक नभएको हुनाले मेरो बयान जो मैले सरकारी गवाहकै सामुन्ने अपना वकीललाई आफूले बोलेको लेइन लगाएको छु, त्यसलाई यहाँ पढिने अनुमति दिइयोस् तथा ती लेखिएका शब्दलाई मैले बोलेकै बयानको मान्यता दिइयोस् । न्यायालयमा मेरो यो अपील स्वीकृत होस् ।”

शब्दाबलीमा विस्मयको चिन्ह भेटिएर क्षीणहुँदै जसरी सिद्धिन्छ अनि तुहन्तै त्यसको मुनि एउटा विश्राम बिन्दु जसरी अद्दछ त्यसरी

नै त्यस हलमा श्रोतागणको विमयात्मक स्वर लहरी पकामि जन्म्यो र क्षीण हुदै समाप्त भयो एउटा विन्दुमा !! त्यस विन्दुको काम गच्यो फ्रैन्क कापराको वकीलको हातको सेतो कागतले ।

पढ्ने अनुमति पाएकोमा कापरातिरबाट धन्यवाद दिदै वकीलले शुरु गरे । उनी विस्तार, प्रत्येक शब्दलाई शुद्ध उच्चारण गर्दै बोल्दै रहेका थिए..... शायद उनको आशय थियो होला कि संवाददाताले सर्वहान्ण्डबाट बयानको कुनै पनि शब्द नउम्काओस् ।

“फ्रैन्क कापराको हेमियतबाट आज यम न्यायालयको सामुन्ने धर्म, ईश्वर तथा इमानलाई साक्षी राखेर जो भन्दै छु त्यसको प्रत्येक शब्द ठीक छन, कुनै पनि यनावटी होइनन । तर ती शब्द-भन्नु अगाडि म आफ्नै वारेमा केही बताउन चाहन्छु । समाज, नियम तथा त्यसको न्यायमा म एउटा अनौटो प्राणी भए पनि म आफ्नो निमित्त अनौटो केही पनि छैन । कसैकस अहिले यस सरकारी साक्षी तथा मेरा वकीललाई बोलाएर सामुन्ने राखी लेखाइरहेको बेला मलाई अनौटो केही लाग्दैन, आज मेरो निमित्त मेरो व्यक्तिगत समस्याको हल भइसकेको छ, चाहे मेरा व्यक्तिगत समस्या समाजको निमित्त समस्यै रहुन् ! आज अरुहरू जसरी यस मुद्दालाई आश्चर्य मानेर यसको परिणाम जान्न उत्सुक होलान्, त्यतिकै या त्यसभन्दा पनि बढी उत्सुक म त्यस बढी थिएँ जब छोटो दडसले मलाई पुनर्जन्म दिए । त्यस बेला मेरो मनसा थियो... म को हुँ ? के हुँ ? किन हुँ ? ”

सरकारी वकीलले जुरूक उठेर भने—“माई लर्ड, दोषीको बयानमाथि मेरो आपत्ति छ । यस आधारमा कि उ आफ्ना मनगढन्त साहित्यिक कथनको भरमा न्यायालयको सामु एउटा काल्पनिक कथनको सिर्जना गरी अर्कै विषयवस्तुलाई महत्व दिन लागिरहेछ । उसले बयान दिनलागेको तथ्यसंकलन पुलीसले गरिसकेको छ । यस संप्रिहित कथनमा उसको आपत्ति छैन भनी सहीझाव गरेको कागत पनि सरकारसामू टेबिलमा पेश गरिएको छ । ”

फौजक काफ़रको बचोलाते जवाफ़ दियो... " माई लर्ड, अहि-लेसम्म मेरो क्लाइन्टको बयानमा त्यस तथ्यको स्पष्टन गरिएको छैन। उ त केवल आफ्नो मनस्थितिको वर्णन गर्दैछ। तथा त्यसको आधारमा उसका पत्रिको जीवन कसरी सोटियो त्यता जाँदैछ। वर्तमान घटनाका समस्याहरूको अवगत गर्न माई लर्ड, मलाई अनुमति दिइयोस् कि स जसो बेरोकटोक पढन पाऊँ। यस बयानको समाप्तिपछि मात्र सरकारी बकीललाई केरकार गर्ने मौका दिइयोस्। "

जत्रले भने— 'अगाडि पढ।'

बकीलले मुद्दा सन्धो... " कोर्टको अनुमति पाए म माथिको एक वाक्य दोहोर्चाई पढ्नुहु... त्यस बेला मेरो समस्या थियो म को हूँ ? के हूँ ? र किम हूँ ? डा० कडसनले मलाई मेरो परिचय दिएर त्यस तबीन अपभेदनको बारेमा सम्पूर्ण मुद्दाको ज्ञान मगाए। डाक्टर-सँग मेरो जर्को पढा थियो - मेरो घन ? मेरो स्वास्नी ? यसको पनि जवाफ़ डाक्टरबाट पाएँ " दुइटै, तर जुन घन पर्दछ त्यसलाई सकार; अर्कीलाई तलाक़ देउ। म बाहिर निस्कें। सडकमा आएँ। प्रत्येक वस्तु परिचित थियो। सडकमा उही चदल-पहल, उही जीवन थियो। हेन्सरी कापराकी पत्नीलाई फोन गरेँ तथा काभोपलिटन होटलमा मसँग भेट्ने हुन भन्ने। होटलको प्लेटमा दोका खोलेर कोठाभित्र पन्नासाथ जाइ भेरीले मलाई आलिङ्गन गरेर म्वायी खाई तथा टाँसिएर बँदै थरी। प्रियतम तिमि यस्तो निर्दयी कसरी भयो ? सात दिनभन्दा विवाहको नरकमा आफ्नो लिएँ। त्यस बेला मेरो मनमा थिमिक पथ भन्ने विचार आफ्नो थियो। तर जब म समा-लिएँ मैले पाएँ म न उमको प्रेमालिङ्गनका प्रतिउत्तर दिइराखेको रहेछु।

खाना खाइसकेपछि जय हाथी कडकमा बसी सिगरेटको धुँवामा अलमलिरहेका थियोँ मैले मेगीको सुनौला रंगसँग खेल्दै प्रश्न गरेँ—
"मेरी पढटा घटनाले मेरो विचारधारा नै बल्लिएको। आजको मेरो सोच्ने दृष्टिकोण तथा विषयना पनि यत्ति फरक छ कि मलाई डर छ तिमि

त्यसलाई मन पराउने लैचौ । तिमी मलाई तलाक दिन्छ्यौ त ? हाथो विवाहको एकै महीना पनि भएको रहेन छ र तिमै महीनाभित्र मेरो मुखबाट तलाकको कुरा सुन्दा मेरीको अनुहारमा जुन आकस्मिक परिदर्शन भयो त्यो म अहिले बयान गर्न असमर्थ छु । जे होस् ! विस्तारै मैले त्यस घटनाको बारेमा सम्पूर्ण कुरा उसलाई बताएँ । मेरीले जवाफ दिई— “प्रियतम ! मैले तिम्रो विचारबारा र दृष्टिकोणसँग प्रेम गरेको होइन । मैले तिमिसँग प्रेम गरेको छु । आज कुनै भयानक विरामीको परिणामले तिम्रोले यदि स्वरणशक्ति हराएको भए के म तिम्रीलाई त्यागेर हिँड्दथे ? अथवा तिम्रोले कुनै टेररिष्ट प्रपमा साथ दिएको भए तिम्रो त्यस विचारधारामा म के तिम्रीलाई घृणा गर्दथे ? मैले तिम्रीलाई प्रेम गरेको छु ” तिम्रो शरीरको प्रत्येक त्यस कणलाई जसमा विचार छैन, जसमा दृष्टिकोण छैन, जसमा म छु । तिम्रो वाणी, तिम्रो स्वभाव, तिम्रो बोल्ने ढंग, तिम्रो जे पनि मेरो प्रेमको पात्र हो । यसपछि मैले अर्को प्रश्न गर्न उपास विपन्न । जसरी म मेरोतिरबाट निर्बन्ध भएँ । जसमा स्वरणशक्ति हराएको भन्ने थाहा दिएर हामीले आफ्नो जीवन निर्बन्ध भित्ताउन थाल्यौं । ”

“ अब म मारगरेटतिर आउँछु । मेरी म सायु उसलाई जन्मै घटनाको सत्यता बताउन सफल भयो । उ ज्यादै नै समझदार तथा बुद्धिमान छ । उसले मलाई भनी कि हाथो तीस वर्षको वैवाहिक जीवनमा उसले कहिले पनि मेरो शरीरमाथि आफ्नो जबरमती अधिकार गर्न चाहिन । उसले सदा मेरो प्रेम खोजेको छ— उसको भनाइ मेरो हार्दिक प्रेमचाँहि । आज यदि म उसलाई पहिलेभन्ने प्रेम गर्न सके— ”

“ र यो कुरा गल्थो रहेनछ । शरीरले उ भन्नुदा ज्यादै वृद्धी छ तर विचारले र मन्त्रले उ मेरी दोँतरी हो । मेरीसँग मेरो सम्बन्ध शारीरिक हो भनी जसरी म इन्कार गर्दिन । जसरी मै म भन्नु मारगरेटसँग मानसिक सम्बन्ध मात्र छ । मेरो शरीरको घृणा जसरी मागरेट मेडन सन्दिन, जसरी मै मेरी मनको भावनालाई दुमन सन्दिन । मेरो मनको निम्ति जसरी मारगरेट आवश्यक छ । जसरी मै मेरी मेरो-

तिम्ति । यसपछि मैले डा० हडसनसँग यस विषयमा कुरा गरेँ । डाक्टर त यहाँसम्म मञ्जूर थिए कि हारमन्सको स्त्रीगुणयुक्त इन्जेक्शन दिएर उनी मारगरेटमा नव-यौवनको प्रादुर्भाव गर्न सक्दछन् । तर मारगरेटले मानिन । उसलाई घर थियो कि यौवनको प्राप्तिपछि समस्या भन्नु जटिल हुनेछन् । वासनाग्रस्त भएर कहीं उसमा द्वेष तथा डाह उत्पन्न नहोवोस् तथा मेरी र मारगरेटको विषयमा सौताको कुत्सित भावना नआओस् । उ मेरो मनका विचारकी सहगामी भएर पनि मलाई पुत्रको तथा मेरीलाई बुहारीको माया दिन चाहन्थो । यसभन्दा बाहिर हामी कहिले पनि गएनौ र हाम्रो अर्को सम्बन्ध कहिले पनि भएर ।”

“रह्यो यो शंका कि मैले यस उपायबाट धन कमाउने तथा अर्काको जायजातबाट भोज गर्न विचार गरेको छु यसलाई म मान्दिन । मेरो शरीरमा पच्चीस वर्षको जवानको रगत दौडिन्छ तथा मेरो विचार परिपक्व छ । म बकालत पनि गर्न सक्दछु हेनरी कापरा भैं तथा आफ्नो एउटा स्थानीय पसल खोलेर स्वतन्त्ररूपले रेडियो-लजीको बेपार पनि चलाउन सक्दछु विरलियम फ्रैन्क भैं । मलाई धनको लोभ छैन । मलाई सुख चाहिएको छ र मेरो सुख एउटी आइमाइबाट पुग्दैन मलाई सुख दुइटी विभिन्न नारीको सहवास चाहिएको छ जो पचास तथा बीस वर्षकी होऊन् । र ती आइमाइ मेरी र मारगरेट नै हुनुपर्दछ । कारण म ती दुवैलाई अत्यन्त नै प्रेम गर्दछु ।

“न्यायालयसँग मेरो अनुरोध छ कि मेरो यस केसलाई सर्वसाधारणका नियमको माध्यमबाट नहेरी तथा यसलाई विशेष दृष्टिकोणले हेरियोस् ।”

फ्रैन्क कापराको वयानपछि पनि कोर्टमा शान्ति व्याप्त थियो । करीव एक भिनेटको उकुसमुकुसपछि कतिपय कण्ठबाट लामो निस्वाश निस्कियो । सरकारी वकीलले मौका गुमाएनन् । कोर्टको अनुमति प्राप्त गरेपछि प्रश्नहरूको तौत्ति लगाए ।

ती यसरी छन् :

“ यसको के सबूत छ कि तिमी मस्तिष्क हेनरी कापराकै हो ?”

“ यसभन्दा बढी सबूत के हुन सक्दछ कि तीस वर्षको वैवाहिक जीवनका कतिपय घटनाको जो पति-पत्नीका बीचमा घटेका छन् त्यो म अहिले नै भन्न सक्दछु ।”

“ तर, हेनरी कापरा सिगार अत्यन्त नै पिउँदथे । तिमी आजकल चुरोट नै खाउँदौ नि ?”

“ टोक हो । मेरो मनले सिगार खान माग्थो तर शरीरले सहन गर्न सकेन । विलियम फ्रैन्क चुरोट पनि खान्दथिए । आखिरमा दुवैको माध्यमिक बाटो अपनाएर आज म फ्रैन्क कापराको हैसियतले चुरोट खान्छु ।”

“ अँ ! तिमी भनाइ अनुसार तिमी मस्तिष्कमा बकालत गर्ने गुण हुन सक्दछ । तर तिमी बयानमा उल्लेख गरिएको छ कि तिमी रेडियोलजीमा पनि ज्ञान छ भन्दछौ, यो कसरी ?”

“ मेरो हात तर अरू इन्द्रिय त्यस क्रियात्मक क्षेत्रमा निपूण थिए । मैले अलिकति मेहनत गरेर ती ज्ञान आफ्नो मनमा समाउन सके । अझ आश्चर्य यो सुनेर लाग्ला कि म चैसको गजबको खेलाडी भएको छु । हेनरी कापरा चैस खेल्ने जान्दैनथे तर विलियम फ्रैन्क त्यसका प्राथमिक चाल कुवको जीवन वित्ता-एर जान्दथे ।”

जीवनमा, तिमी भनाइ अनुसार यी दुइ कुरामा माध्यमिक बाटो अपनाउन सक्थौ भने वैवाहिक जीवनमा माध्यमिक बाटो लिने प्रयत्न किन गरेनौ ?

“ यही निर त हाम्रो दृष्टिकोणमा अन्तर छ । अहिलेको समाज या त विलियम फ्रैन्कले या हेनरी कापराकै कर्मठ बनेर एकै दृष्टिकोणबाट हेर्न प्रयास गर्दछ । तर यस समस्यालाई हेर्नु

पर्देछ फ्रैन्क कापराको दृष्टिकोणले। पच्चीस वर्षे कामोत्तेजक रगत र पचपन्न वर्षे शिथिलता जब एकै शरीरमा व्याप्रङ्गन् त्यस्ता शरीर र मनको दृष्टिकोण निश्चय नै अनौठो हो। वासनामा डुबेको बेला मेरो हातमा यति शक्ति हुन्छ कि म केही कुरोलाई ध्वंस पनि गर्न सक्छु। साथै थकेको बेला ममा यति शक्ति रहँदैन कि कामवासनाको विषयमा सोचन सकूँ त्यस बेला अध्यात्म-वाद मेरो आखामा नाचदछ ! यस परिस्थितिमा बीचको बाटो कहाँ ? तिम्रो भनाइ अनुसार त मैले पँतीस चालिसकी यस्ती आइमाइसँग विवाह गर्नु पचाँ जसमा वासना ढुल्लेको तथा धार्मिक प्रवृत्ति विउँकेको मनस्थिति होम्। योभन्दा हास्यस्पद त यो हुने थियो यदि तिम्रो ध्येय हाँसो उडाउनु नै हो भने— कि तिमी मलाई भन कि म अविवाहित जीवन बिताऊँ। दिउँसो र रात बेहान चर्च पाऊँ तथा बलुका र राती वेश्या गमन गरूँ ? ”

यति भनेर फ्रैन्क कापराले जसै हावामा चिन्ह बनाएको थियो हाँसोको बम फुटेको भयो त्यस हलमा।

सरकारी वकीलले आफ्नो वेशजत ठानेछ थ्यापे, भन्यो—
“ते होर भावनामा वस्तु मेरो काम होइन। तिमीमाथि जुन दोषारोपण गरिएको छ यो तिमीले पनि सकारेपछि मेरो कर्तव्य यति हो कि म चूप लागूँ र न्यायालयको न्यायलाई प्रतिक्क्षा गरूँ। मलाई अरु केही सोःनु हैन।”

जुरीहरूको रायमा विचार चिमर्स गर्न आधा घण्टाकोलागि विश्राम दिइयो। जज—जुरी भित्र कोठामा पसे। त्यस आधा घण्टामा कति चोटी लम्बेस लाइट भित्ते, कस्तो खनसती भयो त्यो कोठ मा, त्यो भन्नु वेकोर छ।

जुरीको राय र बहुमत अनुसार जजले जो निर्णय त्यस बेला गरे ती लाइनहरू यस प्रकार छन्:—

“तथा कथित फ्रैन्क कापरालाई अध्ययन गर्न विभिन्न क्षेत्र-

का विशेषज्ञहरू खटिउन् तथा तीन महिनाको अवधिपछि विशेष-
ज्ञहरूले आफ्ना संयुक्त वक्तव्य यस न्यायालयमा पेश गरुन् र
त्यस अवधिसम्म फ्रैन्क कापरा पुलीसको रेखदेखमा अविवाहित
भैँ एकलै स्वतन्त्र जीवन निर्वाह गर्न सक्तछन् तर मुद्दाको निर्णय
नहुन्जेल यस क्षेत्रभन्दा बाहिर जाने अथवा मेरी फ्रैन्क र मार-
गरेट कापरासँग अरुको उपस्थिति न भई भेट गर्न सक्ने छैनन् ।

त्यस तीन महिनाको अवधिमा न्यायालयले आशा गर्छ
विशेषज्ञको त्यस कमिटीले यो छुट्याएर प्रमाणित गर्ने छन् कि
फ्रैन्क कापरा कसको हो ? त्यस अवधिसम्मलाई यो मुद्दा स्थगित
गरियो ।”

केशवराज पिंडाली

टुडिखेलको आत्मकथा

[टुडिखेल काठमाण्डू शहरमा बनेको एउटा ठूलो मैदानको नाम हो । यो जीवनी त्यही विचरो टुडिखेलको हो जो उसले आफ्नै मुखबाट बयान गर्दछ ।]

म टुडिखेलको नामले सारामा परिचित छु । मेरो जन्म भएको करिब करिब टुडि शताब्दी जति नै भयो होला पनि । तर आधुनिक काठ-झाट, रंग-रूपमा आएर अलि चित्ताकर्षक भएको त त्यस्तै सय वर्ष जति भयो होला । म यत्तैवेलादेखि नै काठमाण्डूको मुटु कड्लिएको छु । मैले यत्ने निरचल र शान्त रहेर नेपालको धेरै धेरै उलटफेर हेरी-सकेको छु । थरिथरिका शासनको उपभोग मैले गरेँ । कैयन राजा मन्त्री, भारदार र सर्वसाधारणहरू मैले सुमरेँ । नेपालका कैयन कैयन पुस्तालाई मैले आफ्ना छातीमा हुर्काएँ, काखमा खेलाएँ । मेरा छातीमा कत्रा कत्रा समारोहहरू भए । मेरा काखमा कति कति महत्वपूर्ण मन्त्रणाहरू भए । कस्ता कस्ता घोषणाहरू गरिए । कतिले छातीमा आएर ताण्डव-नृत्य पनि गरे, टुडि दिने अक्कड देखाए, विलाए पनि । तर म शताब्दीपूर्व पनि थिएँ आज पनि छु र नजाने अझ अरू कति दिन वाचु पर्नेछ ।

सुरु सुरुको कुरा हो काठमाण्डू त्यति बाकिलएको थिएन र न त ब्यस विधि सिलिङ र विलिङ मानिस नै तिनताक थिए । मानिसको संसर्गमा म त्यति आइसकेको थिइन । तिनताक मेरो स्वास्थ्य, उपचार आदिको पूरा पूरा ख्याल राखिन्थ्यो । मेरो सौन्दर्यमा पनि निकै वृद्धि हुदै जान थाल्यो । मेरा चारैतिर वृक्षहरूका शीतल छायाँ बने । म पनि रिष्ट-पुष्ट भएँ । मानिसहरू मतिर केही आकृष्ट पनि हुन थाले । तर मलाई भने अझै पनि चित्त तुम्हेको थिएन । त्यो म देखि पश्रीम पट्टिको भद्दा टिस्कोले मेरो सारा सौन्दर्यलाई नै खपलक खाइदिएको थियो । आखिर त्यो दिन पनि आयो । भद्दा टिस्को उड्यो । त्यस ठाउँमा खडा

भयो हस्पतालको सुन्दर भवन । सौन्दर्यको चार चाँद थपियो । म खुशीले पागल भएँ, नाचेँ, गीत गाएँ । तर ती अग्ला घण्टाघर र धरहराले मलाई भने कि उनीहरूका उच्चताको अगाडि म नीच थिएँ, तल्लो थिएँ । मानिसको पैतलामनिको जमिन थिएँ । यी दुइका यस्ता ताना सुन्दा सत्ते मलाई न कहिले काहीँ सरै दिक्क लाग्दथ्यो । म सुन्थेँ, सहन्थेँ । तर सहनुमा ठूलो रहस्य रहेछ पछि पो थाहा पाएँ । धरहराको दुवै बाजीको कम्मर भचाइँर घण्टाघरको एकबाजीको जगैसम्मको खड्डाइले दुवैको श्रेष्ठपनको शेखी ठण्डाराम परेछ । अब हामी सबैको समानताको व्यवहार छ ।

यी थिए मेरा बालककालका दिन । मंले जवानीमा टेकेको मात्र के थिएँ, जकडिएँ म पनि सामन्ती शासनको कडा जन्जीरमा । मेरो निम्ति त त्यो शासन एक किसिमले फौजी शासन नै थियो । उफ ! भण्डै समय वर्ष नै फौजी अनुशासनमा रहनु पथ्यो । जिउ विप्रेको विप्रे नै भइदियो । विहान सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म एउटा नागरिकलाई पनि मकहाँ फड्कन दिइन्नथ्यो । प्रतिदिन लगातार पाँच छ घण्टाको पल्टनियाहरूको वृत्त प्रहारले म टाउकै उठाउन पनि पाउन्नथेँ । कवायद छुट्दथ्यो, थिलथिलो भएको जिउ यता मुमसुम्यायो, आड मर्कायो, हाइ गथ्यो, सुत्तैसुत्तामा दिन बितायो, साँझ परिहाल्दथ्यो । यति मात्र कहौँर ! त्यस फौजी शासनले उहाँ भने नागरिकहरूलाई मकहाँ आउन पनि बन्धन लगाइदिएको हुन्थ्यो, आफू भने बग्गी, मोटर, घोडा र हानीमा चढेर मेरा छातीको बीचमा चाहेको वेत्तामा दौडन्थे । मेरा शरीरभरी बग्गी, मोटरका पांग्राको लीक, घोडाका खुुरको डाम, हात्तीका पाइलाका स्वाङ अनगिन्ती हुन्थे ।

तपाईँलाई थाहै होला वर्षाका दिनमा मेरा अंग-प्रत्यङ्गबाट जवानी फुटेको हुन्छ । यस ऋतुमा मेरो शरीरले अत्यन्त कोमलता, मृदुता र सौन्दर्य लिएको हुन्छ । मेरो यस बेलाको सौन्दर्य देखेर नलोभिने कुन युवक र युवती होलान । मलाई यस्ता समयमा लोभिएर आएका ती युवक युवतीसँग छेडछाड पनि गर्न मन लाग्दछ । यस्ता अवस्थामा कसैले

मलाई चलाइदिन्छ र मोटर बोडापर लीक बनाइदिन्छ, हात्ती नचापर भ्वाङ पारिदिन्छ, बोडा खुदापर चेहरा नै क्षतविक्षत पारिदिन्छ भने अब मलाई कति रीस उट्यो ! दुनियाँमा आफ्नो मौन्दर्य नष्ट भएको कमले मात्र हेरिन्छन सक्दछ ।

शनिवार एक दिन पल्टनियाहरूको सिन्की खुँदाइवाट मैले पूर्ण विश्राम पाउँदर्थे । त्यसदिन उभङ्गले मेरो हृदय त्यसै छचल्किन थाल्दथ्यो । मलाई कुनै बढमासी गरूँ गरूँ भने जस्तो भएर आउँथ्यो । त्यो दिन श्रावण महीनाको कुनै शनिवारको दिन थियो । पानी कम कम परिरहेको थियो । तरङ्गित र उद्दमित भएर म उमंगकासाथ सडकको तमाशा हेरिरहेको थिएँ । घण्टाघरतिरवाट पड्ती अत्यन्त नै सुन्दरी युवती झानाको आडमा समन हात्तीको चालमा आइरहेकी थिइन । उनलाई देखेर मेरो हृदय धक्क भयो । मैले मनमनै भन्नथालेँ ती सुन्दरीले सडक छोडेर मेरो झानोवाट त्यसै चाल्ने हिँडिदिए कस्तो हुन्थ्यो? आफ्नो एक क्षण मात्र मेरो काखमा बसिदिए कन कस्तो हुन्थ्यो ?? सुन्दरी मतिर आफ्ना मैले उनलाई चिन्थ्यापर हिलोमा लडाइदिने योजना पनि मनमनै गरेँ । किन हो किन ? म भन्न सकिदैन वर्षा याममा यस्तो बढमासी मलाई बराबर गर्न सन लाग्दछ । अतः म ती सुन्दरीको स्पर्श पाउन छुटपट्टिन थालेँ । लालायित भएर म उनोतिर हेर्न थालेँ । सुन्दरी पनि मेरो हृदयको पुकार सुनेर आइन आइन जस्तो भत्तो मेरो हृदय सुशीले उल्टेन लाग्यो । यतिकैमा ठेउमा संगीन लिएर पालो बसेको सिपाही चिन्थायो “ हे ! सडकवाट ” सुन्दरी त्यसै खुम्चिन, लज्जित जस्तो भडल र विस्वारे पुपिन सडककै वीचमा । यता म रीसले चुर भएँ । लाग्यो दोडेर गएर सिपाहीलाई चिथरूँ, बजाउँ गालामा चट्ट्याङ्ग पारेर । तर म गर्न के सक्दर्थे र ? अनि त मलाई सारे रुन मनलाग्गो । कहिले काँही त सलाई आत्महत्यासम्म पनि गरूँ गरूँ लाग्दथ्यो । के गर्नु ! त्यो नजरतन्त्रीले म सारेँ पिलिससकेको थिएँ । यस्तै पीर, यस्तै म्लान्तीसा शनिवारको दिन पनि बित्यो; रात पर्दथ्यो; मानिसहरूको आवागमन खुल्थ्यो । तर मेरो खिन्न मनमा कसै गरे

पनि उहास फेरि भरि देनथ्यो ! चाडै नै म सुति पनि हाल्दथेँ ।

मध्यरातमा मोटरको प्रकाश र पाँघ्राका थिचोमिचोले म विडम्बन्थेँ । देख्थेँ कुनै हजुर रोमान्स गर्न एक युवतिकासाथ मोटगवाट ओर्लिरेहेछन् । मैले स्वयं भने कसैसँग एउटा शिष्ट हास्यसम्भ गर्न नपाऊनु, उल्टो मेरो छानीमा यिनीहरूको अश्लीलता । म भतक हुन्थेँ, दाहा किदर्थेँ, सुरसुरिदर्थेँ । तर नमिहाल्न त के सक्थेँ र !

उता मुक्ती भन्थी- “मेरो हजुर ? म सक्ते हजुरविना वाँचन सभितन ।”

पुरुष रक्सीले लटपटिएको जिद्रोले जवाफ दिन्थ्यो — “मेरो रानीभन्दा पनि मलाई तिम्री प्यारी छौ । म तिम्रीलाई बीस हजारको घर, बीस हजारको जग्गा र बीस हजारको नगद दिन्छु ।” प्यारको मूल्य थैलोले चुकाउने प्रण उ गर्दथ्यो । मलाई भन्दा रीस उठ्दथ्यो । दुवै जनालाई मुहमुक्याएर लगायिदिउँ जस्तो भोक चल्दथ्यो । विवशपनबाट त्यसै टुडिचिन्थेँ । सुन्दो फर्काएर वन्दथेँ । मोटर फर्केको आवाज आरपछि फेरि सुत्ने कोशिश गर्दथेँ । तर सिद्रा ज्यानजाला पर्देनथ्यो । छत्रपटीमै रात त्यसै छर्लङ्ग हुन्थ्यो । विद्वान हुन पाएको छैन फेरि सुरू भइहादथ्यो पण्डनको कवाज र अनि “हे ! सडकबाट” को कर्कश आवाज । यो एक दिनको, एक सहीनाको कथा होइन । यो हो प्रत्येक रात, प्रत्येक दिन जसो घटिरहने वर्षाको कहानी ।

प्रजातन्त्रका साथै मेरो नगरबन्दी पनि सुत्थ्यो । म अब स्वच्छन्द छ, मलाई अब मान्छे भेट्न लालायित रहनु पर्दैन । म अब जोसँग जुन बेला पनि भेट गर्न सक्दछ । तर अपशोच छ, नागरिकहरूले मेरो कहर गरिदिएनन् । दिन प्रतिदिनको मान्छेबाट मैले उपेक्षा नै पाउँदै जान लागेको छु । वाचु छ मैले अझ कति दिन तर साराको तीव्र चाडना हुँदा हुँदै पनि संरक्षणको अभावबाट मेरो सौन्दर्य नष्ट हुन लागिरहेको छ । मेरो छेउछाउका रक्वहरू पनि सरिस्के, नयाँरक्व लाउने र तिनको संरक्षण गर्न कुनै प्रयत्न छैन । नागरिकहरूले हुँदा हुँदा अब त ममा र सडकसम्ममा पनि केही भेद सम्भेदनन् । मेरा छेउछाउका

छाला सारा खुम्चिइसके । म कति संकुचित भइसकेँ कसैलाई थाहै छैन ! चन्द्रशमशेरको सालिकबाट उता लुमडीसम्म र यता त्रिजुली अड्डासम्म दुई दुई पगदण्डी बनेर म तीन टुक्रा हुन लागिमकेँ । मेरो श्रीच छातीबाट आज भन् बही मात्रामा ख्याकसी, झण्डावाल मोटर, लहरी, बस दौडन थालेका छन् । फ्रटफटे साइकल दौडने त भन हिजो आज बयानै भएन । हुँदा हुँदा अब त भन् बुलडोजर र ट्राक्टरले समेत निर्दयतापूर्वक मेरो छाती पिध्न थालेका छन् । उफ ! त्यस दिन जब बुलडोजर मेरो माझ छातीबाट राक्षसका दाहा जस्ता पांग्रा लिएर घचर घचर हिंडन थाल्यो मेरो पीडाको केही बयानै भएन । हात खुट्टा त्यसै तुनुक्क तानी म घोर यातनाले चटपटाउन थाले । मानिसको कुँडुलो त्यस घचर घचर दैत्यको पछि लागेको थियो । कसैले त्यस दैत्यलाई छेक्ला, सडकतिर पठाइदेला भनेर कत्रो आशाले त्यस थिचिएको अवस्थामा पनि मैले बडो मुश्कीलले मुण्टो उठाइ मान्छेतिर हेरे । तर हरे ! कसैले चूँसम्म पनि गरेको हैन, दैत्यका तीखा दाहाले उधिनिएको मेरो छातीको त्यो घाउ यो वर्षाको दिनमा पनि पुरिन सकेको छैन ।

यी नागरिकहरूलाई मैले सधैं काखमा लिएको, आनन्द दिएको त कुरै छान्दुहोस् । यिनको निम्ति अझ मैले के के बलिदान गरेको छु त्यो सोधुहोस् । टाढाको कुरा किन ? नव्वे सालको भूकम्प त अहिल्यै कसैले विसँको छैन होला । माघ दुई गते साढे दुइ बजे दिउँसो काठ-माण्डू सहर स्वात्र्याम् भएको थियो । हजारौँ मानिस किचिएर मरे । जो बाँचे तिनलाई प्राण बचाउन धौ धौ पच्यो । त्यस बेला सारालाई मैले आफ्नो विशाल छातिमा ल्याएर निर्भयता दिई कीलो ठोकाई ठोकाई पाल टाडन लगाएँ । भूईँचालाले मेरो छाती पनि त थिचिएको थियो नि, तर मैले आत्थासम्म पनि नभनि सारालाई आश्रय, दिएँ सुश्रुषा गरे, स्याहारैँ । आज यिनकै अगाडि दैत्यले मेरो छाती विदीर्ण पारेको यी तमाशा हेर्दछन्, चूँसम्म पनि बोल्दैनन् । मान्छेको जात कृतघ्न हुँदो रहे छ ।

अझ मैले अरू कति शताव्दीसम्म यस दुनियाँमा रहनु पर्ने छ । जवानीका दिनमै मेरो सौन्दर्य कसैको लापरहवाहीले गर्दा नष्ट हुन

लागिरहे छ । मेरो सौन्दर्यको सरक्षणबारे म कतै खासखुससम्म पनि सुन्दैन । टुँडिखेल जस्तो पट मैदानलाई बन्दोवस्त र सन्दोषम्को कुरा के थाह, भनेर कसैले भन्ला पनि । तर सुन्नुहोस् महाशय, मलाई मन्त्रालयदेखि लिएर दरवारका कुरा, घरवारका कुरा, उकैतीका कुरा, कालो बजारका कुरा, घूमखोरीका कुरा, यहाँसम्म कि सामू-बुहारी नन्द-आमाज्यू, देउरानी-जेठानीहरूका गैह कुरा मलाई थाहा हुन्छ । संक्षिप्तमा संभक्तोस् मलाई राजकाज बदलिनेदेखि लिएर पोइल जानेसम्मका कुरा पनि थाहा हुन्छ । जोरी खोप्नेहरूको म सात पुस्ताका पुराण भट्ट्याइदिन सक्दछु । के सम्भक्तो छ मलाई ? म देश विदेश नडुलेको, नघुमेको भएर के भयो र ? मसँग ज्ञानको गरिमा, बुद्धिको सागर र अनुभवको पेटारो तै छ । यता राजनीति, साहित्य विज्ञान, दर्शनदेखि लिएर धर्मशास्त्र, कोकशास्त्रसम्म र उता सिनेमा, नाटक फुटबल, क्रिकेट, भोलिबलदेखि सोह कौडा, तीन पातेसम्मको पनि मलाई पूर्ण ज्ञान छ । सोध्नोस् तैलाई यो औधीको ज्ञान कहाँबाट भयो भनेर ? कस्ता कस्ता मान्छेलाई मैले सुमेर आएको छु, तपाईंलाई के थाहा ? फेरि 'पुस्तका भन्ने पण्डित' के यो कुरो टुँडिखेललाई मात्र लागू हुँदैन र ? मान्छे दस-बाह्र वर्षको एउटा सानो अवधिमा चारओटा किताब पढेर कलेजबाट के निस्केको हुँदैन, आफूलाई विद्वानहरूको शिरोमणि सम्भन्द भन्ने मैले त शताब्दीदेखि अनेक शास्त्रको श्रवण गरेर आएको छु त म किन आफूलाई मान्छेभन्दा श्रेष्ठ नसम्भूँ ? यस वैज्ञानिक युगमा मान्छेले किताबका अक्षर पढ्न गहारो भो भनेर ती किताबका ठेलीहरू इच्छा गर्छो कि आफैँ बोल्ने तुल्याउन लागिरहेछ । तपाईंलाई इफ्या लाग्ला ! मलाई यो सौभाग्य बालककालदेखि नै प्राप्त भएर आएको छ । मकहाँ किताबको रूपमा राजा बोल्दछन, मन्त्री बोल्दछन, पण्डितजी बोल्दछन, व्यवसायी बोल्दछन, सद्गृहिणी बोल्दछन, कुलटा बोल्दछन, माष्टर साहेब बोल्दछन, मूर्खीधराज बोल्दछन, के मात्र बोल्दैनन मकहाँ आएर ! थरोथरीका जातजातका मान्छेको फेला मैले पर्नु परेको छ । देव स्वभाव, मानव स्वभाव,

दानव स्वभाव, बाँदर स्वभाव, कुकुर स्वभाव, कति गिन्ती म गरूँ ? मान्छेका प्रत्येक स्वभावबाट म परिचित छु ।

कैयन् वर्षसम्म प्रत्येक वर्षको एक पटक सोह्र कौडीको छकछकको रमभूम मैले गराइन कि ? जाडोको दिनमा घाम तपाएर बेकारहरूलाई तीनपाते र साइटिङ त आफ्नो काखमा राखेर म अहिले पनि निर्धक्क-सँग खेलाउँदैछु । समयको गतिका साथै हिजो आज पाश्चात्य खेककूदतिर मेरो पनि शौख बढ्दै गइरहेको छ । त्यो तपाइँले देखिहाल्नु भएको होला ।

एक दिनको कुरो । वर्षाकै दिन थियो तापनि त्यस दिन आकाश छयाङ्गै मुनेको थियो । त्यस दिन निकै नै नट्टो मात्रामा मानिसहरू आएका थिए । म यो सर्वै देखी देखी रमाइरहेको थिएँ । देखेँ पर छेउमा दुई-चार स्त्री-पुरुष सशक्त हुँदै कान्ते खुसी गर्न लागेको । मेरा अनुभवी आँवाले मामला चर्के हो भनेर ताडो हाले र मेरा सम्पूर्ण श्रवण-शक्ति लागे त्यसैतिर । कुरा बुझि पनि हालेँ; टुइटी सुन्दरी नेपाली युवतीहरू विक्रीको निम्ति हवाइजहाजबाट बाहिर पठाइने योजना त्यहाँ बन्न लागेको थियो । चिन्त्याएर पुलिसलाई डाकी पकडाइ दिक्क जस्तो लाग्यो । तर मेरो अममर्थता ! त्यसै खुम्चिएँ । “मलाहीकी बरफ !” धमस लिएर एउटा मान्छे कराउँदै आयो । एउटा किशोरले बरफ किनेर हत्केलमा लियो । चोल भन्दा दिएर ठिटाको हातबाट बरफ उडाइदिउँ जस्तो भोक मलाई चल्यो । तपाइँलाई थाहा छैन मैले अस्तिभर्खर यस्तै बरफ बनाउने एउटा व्यापारीले आफ्नो मित्रलाई मलाईका बरफ बनाउने प्रकरण बनाएको मुनेको छु । सत्ताइस दिनसम्म ध्याम्पामा रहेर कीरा समेत परिसकेको बासी पानी, मैदा र चीनी अनि केही रंग ! बस यत्तिले भयो मलाईको बरफ । छी: छी: छी: यो पनि मान्छेले खाने कुरा हो । अनि हैजा लाग्यो रे, ज्वरो आयो रे, पित्त भयो रे, बाथ भयो रे ! घृणाले त्यस बरफ बनाउनेको नाममा प्रैले थुकेँ ।

यता मेरो छातीतिर केही चर चर द्रुखेको जस्तो भयो । यसो हेरेँ-एउटा जीप थडो वेगसित हुत्तिएर आइरहेको थियो । नजीकै तीन

चार बालकहरू खेलिरहेका थिए । डाइभरले मोटरलाई बसमा ल्याउन सकेन । मैले सम्झें विचरा बालकहरू अब धूजा भए । वर्षाको दिन म त चिप्लो छँदै न थिएँ । मलाई तुरन्त एउटा अकल सुभयो । इत्तर पत्त जीपको पछिल्लिरको पाङ्ग्रा स्लिप गराइदिएँ । मोटर फन्न घुमेर मोडिएर अद्गो । मलाई चोट कम लागेन, तर खुशी यही थियो कि बालकहरूलाई छाँयाले पनि भेटेन । सारा मानिसहरू त्यही एकत्र भए, कुलिचरको भए । "राम्ररी हाँकेन पर्देन, साराको यही आवाज थियो । "मोटर हाँकेने सडकवाट हो, टुँडिखेलवाट होइन !"—भन्ने आवाज कसैले निकालेन । दिक्क लागेर आयो, अनि ध्यान अर्केतिर दिएँ ।

देखें—तीस चालीस व्यक्ति एउटा मान्छेको भाषण सुन्न लागेका थिए । मैले पनि कान ठाडु ठाडु लगाएँ । विषय थियो—अन्तरराष्ट्रिय राजनीतिको । महाशय भन्नथाले—संसार दुइ गृहमा विभक्त छ । एक-तर्फ अमेरिका, रूस र पाकिस्तान अर्कोतर्फ चीन, वेलायत र भारत । यी दुवैको बीचमा चाँडै नै लडाइ हुन्छ ! ! नेपाललाई दुवै गुटले आफ्नो आफ्नो गृहमा तान्ने पक्षमा छन् तर हाम्रो नीति तटन्त्र रहने हुनु पर्दछ । मलाई लाग्यो—नेताजीलाई गएर उल्टो लोप्या ख्वाइदिऊँ जस्तो ! महाशयलाई रूस र चीनको अमेरिकामैग के कस्तो सम्बन्ध छ स्वयं ज्ञान छैन फेरि गर्नुपर्छ चार जनाको अगाडि उभिएर भाषण । सुनाउनु आफ्नै स्वाम्नीलाई गएर । तर ताडीफ त यो थियो कि त्यहाँ यही भाषण सुन्न पनि झण्डै सय जना पुगिसकेका थिए । मुख बाएर अण्टसण्ट वक्न पाएको छैन श्रोता खनिन्छन र क्षणमै नेता वनिन्छ र नेतृत्व हात लाग्दछ भने यस भेडा—वाखा—धसानलाई के भन्ने ? मलाई लाग्यो हिलोले साराको मुखसुखमा हिलो छ्यापदै लघारुँ सवैलाई टुँडिखेलबाहिर र सुतूँ निश्चिन्त भएर महानिद्रामा ।

“बहिनी ! आजकल बिहान तोपको आवाजमा टुँडिखेल घुम्न आउने कायमै छ कि छाडिदियो ?” कुनै नारीले कसैलाई सम्बोधन गरी सीधेको आवाज कानमा पच्यो

“छाडें दिदी ! धेरै भइसक्यो । यहाँ यो व्यापक बनेदेखि त्यति सबेरै एउटी युवतीले अब निर्भय भएर टुँडिखेलको भ्रमण गर्न कहाँ सक्ने ? धेरैले आउन छाडिसके ।” कुनै युवतीको चिरपरिचित सुमधुर कण्ठबाट जवाफ निस्क्यो । “तपाईं नि दिदी ? सुनधारी नुहाउन आउँदै हुनुहुन्छ कि ?” फेरि पनि सोधिन् ।

“कहाँ नुहाउन आउने बहिनी ? किस्सा उही त हो नि । त्यहाँ भन पल्टनियाँको घुइँचो कहिले हराउँनेन । नुहाउने, भाँडा मामने लुगा धुने पल्टनियाँहरूको ताँति चलिरहेको हुन्छ । त्यस ठाउँमा कसरी नारीले नुहाउँन सक्दछे ! अमला, विमला, कमला, सरला, साराले आउन छाडिसके ।” उनले जवाफ दिइन् ।

म धेरै दिनदेखि युवतीहरू विहान, विहान घुम्न नआउनाको कारण पत्तो लगाउने कोशिशमा थिएँ प्रतिदिन तोपको आवाजमा आएर आफ्ना सुकोमल चरणले मलाई बिउँफाई दिने सद्गृहिणीहरूप्रति मेरो आत्मीयताको भाव भइसकेको छ । म तिनीहरूको श्रद्धा गर्दछु । म तिनीहरूलाई आदर गर्दछु । धेरै दिनदेखि देख्न नपाएर आज अचानक भेट्टा र अब फेरि भेट हुन पनि नसक्ने कारण सुन्दा मेरो आत्मीयता उम्लेर आयो । हृदयमा भकानु पर्न थाल्यो । म रोएँ, खूब रोएँ युवती गइन् ; मैले देखेजेल उनलाई नै हेरिरहेँ । नाकमा कतैबाट ल्वा-स दुर्गन्धको मूश्लो पर्यो । यसो फर्केर हेरेँ—एउटा नराधम मेरो नाकै-मनि बसेर मल-त्याग गरिरहेको थियो । धृणा र रीसले मेरो नाकमुख सबै चेपिए । मैले फरक मुष्टो चटारेँ । अनि सोचेँ आज यिनीहरूलाई खानेठाउँ, बस्नेठाउँ र मल-त्याग गर्ने ठाउँसम्मको पनि भेद छैन भने गरि यिनीहरूले मेरो रक्षा अनि देशको रक्षा र उन्नति । मैले चारैतिर अन्धकार अन्धकार देखेँ । मलाई निराशाले छोपेर ल्यायो । मैले मनमते भने मलाई यो स्वतन्त्रता के कामको भयो र ? आँखाबाट अलिन्द्रधारा आँसु बग्न थाले । म त्यो दिन खूब रोएँ ।

विजयवहादुर मछ

आमा

सहरको बाहिरी भागमा एउटा सानो बस्ती छ । त्यहाँ दुइ तीन पसलहरू छन् ; चावलको, तरकारीको, चुरोट-मुपारोको तथा तिलो-रीको र छुट्टै तीनले छाएको अत्यन्त होचो मासुको अर्को पसल छ बस्तीको पुछारमा ।

यो एउटा अनौठो बस्ती हो, सर्वजात, सर्ववर्ग तथा सब-श्रल-जीवी यहाँ पाइन्छन् । बज्रकर्मी, डकर्मी, ज्यामी, ज्यापू, कौं, कसाई पोडे, च्यामे इत्यादि, इत्यादि । सबैको आफ्नाफनो नीजी परम्परा, सामाजिक रीतिथिती र व्यवस्था छ । बौद्धधर्मावलम्बी, हिन्दूधर्मा-वलम्बी, अछूत-सम्मिश्रित सबै छन् । तर अनौठा छ कसलाई कोही विदेशी लाग्दैन । सबै आफ्नै ढंग र पेशामा लागेका छन् । फोहर, मंझे ओभारेर ल्याउने च्यामे, रांगोको भारीभर कम शरीरको टुक्राटुक्रा थोकेर आउने कसाई बाक्लो पटुकामा ज्याबल घुसायेर हिड्ने बज्रकर्मी, स्वर्पन तथा कोदाली काँधमा हल्लाएर हिड्ने ज्यापू, सबै नियमित रूपले आफ्ना आफ्ना दैनिकचर्यामा लागेका हुन्छन् । रातमा रक्षसी तथा जाँड पिपर यिनीहरू सडकमा ढलमलिदै हिडेका देखिन्छन् ; बस्तीको मध्यभागमा रहेको नासवोको पाटीमा तिनीहरू झुम्मिरहेका हुन्छन् या रक्षसीकी सुरमा भगडा गरिरहेका; यात मोटो साहूको पसल मन्तिरको फलैँचामा बसेर चुरोट अथवा तमाखू खाइरहेका हुन्छन् । कुनै घरबाट आइमाइहरूको उच्च स्वर या भगडातगडा अथवा अपशब्द फलाकी-रहेको सुनिन्छ, अथवा टाढा खेतबाट काम सिध्याएर ज्यापू तथा ज्यापूनीहरू एक हूल बत्ती वाली फुकेका हुन्छन्, यो केटाकेटीहरूका बथान कत्या डर बत्याड गरी सडकमा खलबली मचाइरहेका हुन्छन् । अथवा चाड-बाडको दिन वासुरी फुकेर ज्यापूहरू आगासी पर्व मनाउन तरखर गरिरहेका हुन्छन् या सालमीहरू बत्ती वाली गूँलामा स्वयम्भु परिक्रमा गर्न-जान ढोलक बजाउन सिकिरहेका हुन्छन् या आइमाइहरू तीखो स्वरले

सिनाज्या मे... (रोपाईगीत) गएर दिल बहलाइरहेको हुन्छन्। यो बहुते पुरानो रिवाज यो वस्तीमा आजपर्यन्त जीवितै छ।

✓ यही, यही वस्तीमा कुलमान याने कुलमा वज्रकर्माको घर छ तीन तले। उसकी जहान श्रीमाया र एकली छोरी ब्रानी मैज यी तीन व्यक्तिको एक परिवार यही घरमा बस्दछन्।

कुलमा वज्रकर्मा हरेक दिन सबैरे उठेर नाचलको परिक्रमा गरी स्वयम्भू जान्छ; बुद्ध भगवानको दर्शन गरेर फर्किन्छ र भात खाएर काममा जान्छ; उसको पछाडि त्यही वस्तीका एक दुई भुराहरू ज्यामीको रूपमा निरन्तर पछिल्लोका हुन्छन्। उ कति बजे घर फर्किन्छ कसैलाई पत्तो हुँदैन। त्यत्र बसोमा उसका बानी र स्वर बहुते कम सुनिन्छ र उसको व्यवहार यस वस्तीकोभन्दा यति पृथक छ कि भनिसक्नु छैन। तर तैपनि यो वस्तीलाई यसको ख्यालै छैन। यो एक साल देखि होइन बीसौं सालदेखि यस्तै चालले चल्दै आएको छ। कुलमा वज्रकर्माको चरित्र तथा व्यवहार यहाँ अलिकति पनि कसैलाई खटक-दैन। बग आश्चर्य त सबैलाई यस बखतमा हुन्छ कि कुनै पर्वमा कुलमा पनि आफ्नो पुरानो दापा लिएर यस वस्तीका नौजवानहरूको बीचमा दापा बनाउने प्रतिस्पर्धाका भागलिच आँउछ र पसीनाले लथपथ नहुन्जेल दापा बजाउँदै रङ्ग र हँसी दिक्लामीमा सरीक हुन्छ। तर बीस वर्ष हो बीचमा यस्तो एकाधवार नै भएको होला।

तर यसको एकदम विपरीत उसकी जहान श्रीमाया छ। या यसो भनौ उसले आफ्नो पोइबाट हुनगएको वस्तीको क्षतिपूर्ति गरिरहेको छ। जतासुकै तपाईं जानोस् श्रीमायाको तीखो नाके स्वर सुनिन्छ, चाँवलको मोटो साइसँग गफ मारिरहेको या तुंगे धारामा लुगा धोइरहने वस्तीका तानी वृद्धी आइमाइहरूसँग घरबन्दाका समस्या-हरूमा आँभिरहेकी, या घान सुकाइरहेका उयापूनीसँग गोलमा बसेर यताउताका बाह्रसत्ताइस कुरा गरी हाँसिरहेकी, यात वामतापी तेल घसिरहेको आइमाइलाई जिस्क्याएर ठट्टा गरिरहेकी, या तरुण युवक-हरूलाई व्यंग मारेर गिज्गाईरहेकी, या कसैको घरमा बिहे या यस्तै किसिमका ठूला ठूला काम परिआएको रहेछ भने सहाएनार्थ अधि स-

रिहेकी। श्रीमाया यस बस्तोका बूढा-बुढीदेखि लिएर बच्चा-बच्ची सम्मको मनोरन्जनको, आनन्दको साधन भई भएकी छ। सबैको घरको द्वार उसको निम्ति खुला छ; यहाँसम्म कि हरेकको भगडा समेत मिलाउन उ पुग्दछे।

केही वर्ष यता उसको चालचलनमा केही परिवर्धन भएको छ। पहिलो जस्तो खालि ख्यालठट्टा गर्दै उ हिँड्दिन। उसको कुराकानी तथा व्यवहारको धारा एक नयाँ दिशातिर मोडिएको छ। आजकल केटाकेटीलाई पढाउनु पर्दछ भन्ने कुरा उसको मुखमा झुण्डिएको छ उ भन्दछे ... यो के कुरा हो कि छोरा भन्ने कुरा पाउने पर्दछ ? के छोराको काम छोरीले दिनसक्तिन र ? तर हो, छोरीलाई पनि छोरोलाई जस्तै तालीम गर्नु पर्दछ। तालिमले के हुँदैन ? दृष्टान्त स्वरूप उसकै छोरी ज्ञानीमैजू सामुन्ने छ।

अचेल उ भन्दछे मलाई छोरो नपाएकोमा कुनै अपशोच छैन। ज्ञानीमैजूले अहिले जुन रीतले पढ्दै गइरहेकी छ, यस्तै गर्दै गई भने एक दिन बाबुआमालाई पालनपोषण गर्न समर्थ हुनेछ।

यो श्रीमायामा परिवर्तन केही वर्षदेखिन आइरहेछ। ज्ञानी मैजूलाई आफ्नो बहिनीको आग्रहले स्वीटर बुन्ने स्कूलमा भर्ना गरिदिएर उसले केही पढ्न र केही सिक्न थालेपछि श्रीमायाको छोरो नपाएको असन्तुष्ट, रिक्त मनमा यो कुरा फुरेको हो। त्यस वखतदेखि उ यस कुराको यसरी प्रचार गर्दै हिँड्दछे कि केही दिनमा नै ज्ञानी मैजूको पढाइको प्रगतिभन्दा यसको प्रचारमा अत्यधिक प्रगति भयो।

त्यस बेलादेखि उ कसैकहाँ गयो कि भनिहाल्छे छोरा-छोरीलाई पढाउन पठाउ; ज्ञानी दिउँसो पो स्कूल जान्छे, बिहान-बेलुकी त तिघ्रा छोरीहरूलाई पढाइ दिने गर्छी हुन्न र ?

बाटोमा कुनै ज्यापू अथवा ज्यापूनी भेटियो भने उ भन्दथी ... तिघ्रा छोरीहरूलाई गन्जी स्वीटर बुन्न सिक्न पठाउदैनौ, खालि के खेतैमा जोताएर तिनीहरूलाई बिगाउँ ? उनीहरूले जिस्किएर यसो भन्दा कि गन्जी स्वीटर बुन्न सिकाएर मुखमा माड कसरी लाग्छ ? रिसाएर

मुण्डोवटाद भन्दथी" हो लाटी, ग्वांप्री तुन्यापर पोइको हात चटाउन पटाउनु क्या !

मासु किन्न जाँदा पसलेलाई पनि यही सुनाउदथी । उपदेशका ताँती झाड्दथी ।

केही दिनभित्रमा नै यसको क्यै असर पर्दै गयो । त्यस वस्तीका एक दुइ बालिकाहरू ज्ञानी मैजूकहाँ बुन्ने सियो लिएर दाखिल हुन थाले । बाह्रखरीको पढाइ पनि शुरु भयो । अनि त्यसपछि केही दिनमा ज्ञानी मैजूका समययस्की तरुनी युवतीहरू पनि गन्जी स्वीटरका बुट्टाहरू सिफन जम्मा हुन थाले । यसरी कुलमा वज्रकर्माको घर गुल्जार हुनथाल्यो ।

तर कुलमाको चर्चामा यसले कुनै बाधा उपस्थित गरेन । न त उसको कौतुहललाई नै केही वृद्धि गयो । उसको पुरानो आफ्नो चालचलन उमनै रूपले चलि नै रह्यो ।

तर श्रीमायालाई भने फुर्सत छैन । उसको निम्ति हरेक नया कुरा छ, कुनै घरका ठीटाठीटीहरूले पढ्न-लेखनमा केही उन्नति गरुन् या केही नया बुन्ने बुट्टा सिक्नु, के यो नया घटना होइन ? रामचाले दुनोट कण्ठ पाचो, रम्भाले स्वीटर बुनी, लँतले किताव सिध्यायो, के यो प्रिय कुरा होइन ? यिनीहरू सबैका घरमा यसको सूचना दिनु के आवश्यक छैन ? श्रीमाया हरेककहाँ पुग्दथी, हरेकको विषयमा चर्चा गर्दथी र आफ्नो सन्तोष या असन्तोष जतापर फर्कन्थी । घरमा आएर आफ्नो कामको स्यावासी पाउन खोजेभै छोरीलाई सबै इतिहास सुनाउदथी र फेरि हाक उँदै भन्थी—यसरी ज्यादै मेहनत नगर्नु; ओझ्या नमा परिस् भने तँलाई कसले स्याहादछ । तर ज्ञानी मैजूमा पनि उसको बाबुमाझैँ केही अपर पर्दैन; उ पनि आफ्नै ढंगमा चलि-रहन मन पराउँदछे ।

तर श्रीमायालाई यसको पर्वाह छ—छोरीको स्वास्थ्यको

ख्याल उसलाई छ । सबै साहूको पसलमा गएर उभिएर, सधैँभैँ दोहचाउँदै भन्थे उसको ज्ञानी मैजूलाई कुखुराको फूल, इत्यादि चाहियो । उसैसँग सल्लाह लेउ कि कुन चाँही पदार्थ खुवाउँदाखेरि शरीर हृष्टपुष्ट र बलियो हुन्छ । कसैले जिस्काउँदै उसलाई केही भन्यो भने उ यसरी जवाफ दिन्थी कि मानो यो अत्यन्त गम्भीर विषयमा उ छलफल गर्न लागेकी छ । जो यसरी परिश्रम गरेर पढ्न लागि रहेछ के उसको निमित्त आफूले नखाएर पनि हेरविचार गर्नु पर्दैन ? तर उसलाई अलिकति खेद छ कि उसको पोइ कुलमा यसमा कुनै पनि दिलचस्पी लिदैन । मानो यत्रो ठूलो कुरा उसको निमित्त मामुली भइरहेछ । छोरीको यत्रो करामत उसको निमित्त थपै महत्वको भएको छैन; पत्थर समान उ टुलू-टुलू हेरिरहन्छ, एक वचन छोरीलाई मायाले पनि सम्बोधन गरेको छ कि छैन उसलाई यसमा पनि संका लाग्दछ । एकपल्ट जोइपोइमा ठकठाकठुकठुक पनि परिसकेको छ— तर कुलमाको मौन मुद्रा अविलचित रहन्छ । कोही वास्ता गरौं अथवा नग रौं उसलाई के ? उनले आफूले सकुन्जेल स्याहार सुहार गरी हालेकी छः अगाडि पनि गर्दै जाने नै छ ।

यही बीचमा एउटा नया कुरा घट्छ । श्रीमाया सल्लाह-साउती गर्न गएभैँ हरेक घरघरमा पुग्छे र भन्थे— ज्ञानी चाहन्थे कि नर्स बन्ने के यो विचार ठीक छैन ? मैले त भनि दिए कि तेरो इच्छा भए पढ के यो पनि ठीक छैन ? डाक्टरनी जस्तै हुन्छेरे ! मैले मोधे— तँलाई कसले पढाइदिन्छ ? एउटा माष्टरसँग बन्दोवस्त मिलाएको छु रे, मैले पनि हुन्छ भनि दिएँ । कसो ठीक भएन त ?

सबै ठाउँमा बतासिदै घुमेर सल्लाह दिएर उ घर फर्कदा एउटा बीस एकाइस वर्षको दुबलो पाटलो गहुँगोरो ठिटोलाई ज्ञानी मैजूकहाँ बसिरहेको उसले देख्यो । यही माष्टर हो !! उसले ठम्याई र आफ्नो मनको कौतुहलपूर्ण भावनाहरूलाई रोक्न नसकेर भनिहाली— साँची ज्ञानूले डाक्टरनी पढ्न सक्छेरे ?

यसको जवाफमा माप्टर सालेबले जसरी भन्यो त्यसले उसलाई संतुष्ट परिदियो। सबैले पढ्न सक्दछन् भने उसकी छोरीले किन पढ्न सकिदैनन् ? तर डाक्टरनी होइन नर्स। यसको निमित्त उसमा व्याक्त पूरा छ खाली अंग्रेजी अलिकति बढता पढ्नु पर्दछ।

तर उसका अरु प्रश्नहरू यस्ता अप्राशंगिक र खालि छोरीको बयानमात्रै थिए कि ज्ञानी मैजुले आखिर लाजले मुख रातो पार्दै असन्तुष्ट भएर आमालाई भनिहालि कि भइहाल्यो आमा तपाईं माथि जानुहोस्।

तर श्रीमायाको धीत मरेको थिएन— के छोरीको बयान गर्नु अपराध हुन्छ र ? असभ्यता हो र ? नेपनि छोरीको मन राख्दै यति त भनेर नै निस्कीन् कि हेर्नेमू राम्ररी पढाइ दिनुहोला; हामी गरीब छौं नेपनि मरेको सेवा गर्नेछौं।

अब ज्ञानी मैजुलाई पढाउन दिनदिनै माप्टर साहेब घरमा आँउछ। नर्सवन्धी हरेक नया कुरा, हरेक शरीर सम्बन्धी तसवीर, इन्जेक्सनका सिरिन्ज, ट्यूब, आदिका बयान श्रीमायाले छोरीले पढेको सुन्दासुन्दै कण्ठस्थ पारिसकेको छ। एक दुइ रोगका लक्षणहरू पनि थाहापाइसकेकी छ। अब भारफूकमा उसको विश्राम कम हुँदै जानथालेको छ। यसको प्रचार पनि थोरै दिनमा नै उसले गरिहाली। जहाँ गयो यसैको चर्चा गरेर हिड्थी। मासु—पसलमा सफाइको पाठ पढाउँथी; छोरा-छोरीका आमालाई तन्दुरुस्त हुन् सिकाउँथी र सबैलाई रक्सीको खराबीको बयान गरेर हिड्थी ! र यसको साथसाथै उ आफ्नो मनको गुह्य कुनै पनि पोख्तै हिड्थी। उसकी ज्ञानी मैजू छोराभन्दा पनि कमाल भएर निस्की, —यसबाट उ कति सन्तुष्ट छ, कति प्रसन्न छ। अब उसलाई बुढेसकालको के भय ? छोरो भएन भन्ने के को पीर ? तर यस प्रभाव कुलमाँमा

किन्चित मात्र पनि परेको छैन मानो उमलाई यममा दिलचस्पी लिनुको केही प्रयोजन नै छैन। विद्वान उठनु, स्वयम्भू जानु, भात खानु र काममा गइहाल्नु— कहिले यसो सोध्नुसम्म पनि छैन कि ज्ञानि के गर्दछे ? खालि दिनभरीको ज्याला ल्यायो, मूक भएर बस्यो ट्वाल्ल ट्वालती हेचो । श्रीमायाले पनि पोइको यस उपेक्षालाई कोश्याउन ढ्वाडि सकेकी थिइ।

एक दिन ज्ञानी मैजू सवेरै बाहिर निस्केकी रात परिसक्यो घर फर्किन। सँधै फर्कने टायम नाघेर एकदम अन्धकार रात परिसक्यो तैपनि फर्किन; श्रीमायालाई छटपटि भयो, बाहिर निस्केर खोज्ने मन गरि तर कहाँ गएर खोज्ने ! मन मारेर त्यसै बसी। एक छिनपछि केही नलागेर सुतेको पोइलाई उठाउँदै भनी— ज्ञानी आज कहाँ गइछु अझ फर्ककी छैन, रात बढ्दै गयो, तोप पनि पढ्क्यो, बस्ती सूनसान भयो तैपनि ज्ञानी फर्ककी छैन। यस वेटायसमा उ बाहिर निस्कन सकिँदथी ! आशंका र भयले ढलङ्ग रात काटी।

भिक्षमिसै उज्यालोमै श्रीमाया माष्टरको घर पुगी, उसको पोइ उमन्दा अगाडिनै त्यहाँ आएर गइसकेको रहेछ । माष्टर पनि उसैको साथमा बाहिर निस्किसकेको रहेछ । अस्पतालमा गई, त्यहाँ ज्ञानू हिजो आएको नै रहिनछ; पाटन दौडी आफ्नै वहिनी कहाँ, त्यहाँ पनि पत्तो लागेन; माइत र यत्र तत्र घुम्दै साँझमा घर फर्की । पोइ कोठामा थुचुक्क बसिरहेको रहेछ, चिस्लेको आँखाबाट एकदम पसीना, आँसुको धर्को छुटेको छ उसले सहन सकीन; भक्कानो फूटि हाल्यो, हिक्का लिएर रुन लागी । उसही पोइ रात परिसकेपछि घर फर्कदा कराउँदै ढलमलिदै आइरहेको थियो रे । कैयन वर्षपछि आज उ रक्सी पिएर आएछ ।

आफ्ना इष्टमित्र, चिनजान र सम्बन्धीहरू कहाँ भोलिपल्ट दिनभरी खोज्दा पनि ज्ञानुको केही अत्तोपत्तो लागेन । भक्तपूर फुफूकहाँ पनि हेर्न पठाई त्यहाँ पनि उसको केही पत्तो लागेन ।

कुलमाँ काममा गएन । दिनभरी यसै बस्तीमा घुमिरहेको थियो । दापा बजाउने मण्डलीमा धेरै बेरसम्म दापा बजाउँदै थियो । रक्सी धोकेर बेसूरमा हूँदा उसको त्यहाँ एक जनासँग भगडा पनि भएछ ।

तर श्रीमाया घरको आँगनबाट बाहिर निस्कन । यो शंका निश्चित भइसकेको थियो कि ज्ञानी मैजू कतै पोइल गई आफ्नो केही गहना लिएर ? तर कहाँ ? को सित ? उ पोइल गएकी हो— यसको केही खबर छैन— यसभन्दा अर्को केही कुरा पनि हुन सक्दछ ? कसैले उसलाई इत्नी गरेर मारि दिएको भए ? गहना देखेर लुटेको भए ?

यो सबै शंकाहरू उठ्ये, श्रीमाया कहालिनथी, आकुल व्याकुल भएर रुन्थी, आफूलाई संमाल्थी ; फेरि लाजले संकुचित हुन्थी कि ज्ञानीले पनि सोध्दै नसीधकन पोइल गइदिई ! कसरी अरुका अगाडि अब उभिन जानू ! बस्तीमा सबैलाई यो कुरा थाहा भयो, कोही कोही श्रीमायालाई सम्झाउन आइपुगे । ज्ञानी मैजूले सिकाइ राखेका उसका सँगिनीहरू पनि सुटुक आएर आश्वासन दिए । तर श्रीमाया आफैमा अलमलिरहेकी थिई कि उसको जीवनमा यो के भएको हो ? उसले ज्ञानीबाट यस्तै आशा गरेको थिई र ? उसलाई आफू यसरी रित्तिएको जस्तो लाग्यो कि उसको अब जीवनमा केही काम बाँकी छैन, फेरि बाकी नै छैन ।

त्यस दिनदेखि उ बाहिर निस्कन । कुलमाँ दुइ तीन दिन बस्तीमा रातरातभर रक्सी पिएर दापा पिटेर होहल्ला मचाएर मस्त थियो र अनि त्यसपछि यस्तो मूक भयो कि कससँग बोल्दै बोलेन र नियमितरूपले काममा जान लाग्यो ।

R तर सात दिनपछि ज्ञानी मैजू घर फर्कि रात ढल्किसके पछि । ज्ञानी त्वास्टोले मुख राप्परी ढाकेर घरको ढोकासम्म आएकी थिई र ढोका घच्याड्ने वित्तिकै ढोका पनि उत्रेको थियो । छिडी-

मा उभिपर एकदिन उसले लामो सास पारी । उसलाई बस्तीमा कसैले देखेको थिएन । तर घरमाथि उक्लन उसको साहस भएन । उ घरभित्र पस्ने नै निश्चय गरेर आएकी थिई तर उसको मन अगाडि बढ्न सकेन, भयले मुटु हल्लन्छ । कुन अनुहारले आमालाई हेर्ने हो, बाबुसँग कसरी सामुन्ने पर्ने हो, या कहाँ गएकी थिईस् भनी सवाल गरिहाल्यो भने जवाफ के दिने हो ?... उसले यहाँ सबै बिर्सि जस्तो भयो । तर बल गरेर पनि फेरि सम्झने कोशिश गरी कि आफूले यहाँ आउनुअघि के के कुराहरू अडकल गरेकीथिई । “भादगाउँमा फुपूकहाँ गएकी थिएँ, त्यहाँ विरामी जान्न जाँदा...” यही त सबैभन्दा तर्कसंगत उपाय छ । मलाई कोही खोज्ने गएको भए पनि त्यति टाढा को जान सक्छ ? तर गएको भए ?

अब उसलाई यहाँनिर शंका उत्पन्न हुन्छ, लाज लाग्दछ, अत्यास लाग्दछ, दिक् लाग्दछ, आफैमाथि रीस उठ्दछ । फटाहालाई विश्वास गरेर बेपत्तामा अन्धो भएर उ किन हाम्फाली ? त्योसित किन गएकी ? कसको दोष ? एउटी निर्धी आइमाइलाई फकाएर घर लैजान्छु भनेर गहना सबै ठगु त्यसको दोष कि उसको दोष ? त्यो ठगलाई भेट्टाउँदी हो त त्यसलाई के गर्दि हो ? कोठामा एकलै छाडेर भाग्ने भएको ? भोकै राखेर । तीन दिन कसरी बसी ? यदि त्यो घरपटि भाउजूले सहायता नगरेकी भए ? भोकले सुकेर मर्दिन थो ? तर अब उसले के गर्ने ? माथो कसरी जाने ? भादगाउँमा फुपूकहाँ च भनौला तर गहना खोइ भनी सोधेमा..... ?

घण्टौ त्यहाँ नै उभिपर ज्ञानीमैजू एउटा टुंगोमा आउन चाहन्थी । कुराहरू अजमाउँथी, दोहचाउँथी, आफ्नो बितेको मनोभावनालाई केलाउँथी, आफूलाई पागल सम्झन्थी, तिराश हुन्थी । फेरि साहस बढ्दथी, निर्णय गर्न खोज्दथी । एक बेग उसको मनमा आयो यदि यस्तै गरेर यहाँ छिडीमा खुट्टा टुक्ने

गरी उभिनु नै छ भने यहाँ किन आएको ? उसको खुटा अगाडि बल्यो, भचाङ्ग उपली । तर एक ठुड खुटकीला चढने वित्तिकै उसको पाइला धीमा भयो । कोठामा बा हुनुहुँदो रहेछ भने... । गर्धन लम्ब्याएर मटानको कोठानिर हेरी, ढोका बन्दरहेछ । भूटपट उपली; सर्रासर माथि गएर चोटाको कोठालाई उवान धक्काई तर बन्दरहेछ । बुइगलबाट आमाको अवाज आयो को हँ ?

धेरै बेर नबोलि बन्नु भन अपराधी जस्तो हुन्छ भने कुरा सम्भेर ज्ञानी मैजू मनका सवै कभजारीहरूलाई बलपूर्वक समेटेर एकै बेगले गम्भीरतापूर्वक बुइगलमा उपली । श्रीमाया भात पस्कन लागेकी रहीछ । उसको अनुहार ज्ञानी मैजूलाई देख्ने वित्तिकै एकचोटी धक्क बल्यो । तर अर्को क्षण एकदम उदास भयो । अनि सूस्वरी भनी... भर्खर आएको ? माथि आईज ।

ज्ञानी मैजू बुइगलको मान्ने भयालमा गएर बसी । उसकी आमाको उदास चेहरमा पहिलेको उदास र चान्चल्य केही थिएन । तर तैपनि आमाको अनुहारको एकाग्रतापूर्वक भावहरू पढ्न थाली । उसकी आमाले भात पस्की सिध्याएर उसलाई विस्तारै भनी ... तेँले भात खाएको छैन होला, लो खान बस ।

तर ज्ञानी मैजू भयालमा बसिरही तल ओर्लिन् । आमाको स्वरमा भएको उदासीनता र अनाशक्त ध्वनिको अर्थ लाउन लागेकी थिई । त्यो स्वर एकदम भिन्न थियो... उसको आमाले सधैं उसैग बोल्ने स्वर थिएन ।

अर्कोचोटी श्रीमायाले फेरि भनी... किन नखाएको ? भात चीसो भयो ।

यस स्वरमा पनि उपेक्षा थियो ? सदा बोलेर आएको स्नेह थिएन । पराइते बोलेकै थियो ।

श्रीमायाले एकछिनपछि फेरि भनी... भात खान मन छैन ?

कृष्णवर्म मल्ल

सिन्दूरको चाहना

“याद छ ? तिमी सानो हुलही र म सानो टुलाहा बनेर माथि बुङ्गलमा खेल्थ्यौं ।” कीर्तिलालले सोध्यो ।

सावित्रीले शर्माँग उवाफ दिई, “बालकपनका कुरा पनि तिमिले कति संगठना भइराख्दछन् ?”

कीर्तिलालले भन्यो, “संगठना होइन । अदृश्य मनका तह-वाट ती सबै गौका पाएर निस्कन्छन् ।”

अदृश्य मन के हो ?—सावित्रीले बुझिन ।

कीर्तिलालले फेरि जख्यो, “ती दिन कति सुखमय थिए जब सावित्रीरानी र कीर्तिलालको शैशव राज्य थियो ।”

सावित्रीले चेहरा उज्यालो पारेर आफ्नो स्वीकृति जनाई ।

यसरी सावित्रीको जीवनमा कीर्तिलालले फेरि पदार्पण गर्‍यो—जब ऊ एकटाइस वर्षकी विधवा थिई ।

उनीहरू बालककालमा एकै चोकमा सुख-फर्काएका घरमा रहन्थे—त्यही चोक, चोटा, बुङ्गल र घैठकमा खेल्दथे । बाह्रवर्षको उमेरमा सावित्रीको विवाह भयो, औ त्यसपछि कीर्तिलाल पनि पढनलाई बनारस गयो ।

अहिले पतिको मृत्यु भएको डेढवर्षपछि सावित्री माइत आएर रहन लागेकी थिई—औ कीर्तिलाल पनि एम. ए. को परिक्षा दिएर नोकरी खोजन परे आफ्नो थियो । अब सावित्रीलाई बच्ची होइन, एक शक्तिशाली नारीको रूपमा उमले पायो । उसका मुहारमा जवान्नीको झलक थियो—तर कति सधुरो ! चंचलता होइन गंभीरता थियो । उसमा श्रृंगार थिएन, तर वक्तित्व थियो । उसको विध-

पस्केको भात त्यसै फाल्नु हुदैन क्या ?

यो भनाइको भावमा पनि छोरीलाई खाने आदेश दिएमै अधिकार थिएन ... यो स्वरमा लावण्य थिएन, हार्दिकता थिएन । ज्ञानी मैजुले सहन सकिनु उसकी आमा उसलाई कहाँ गएको थिइस् भनेर किन सोचिन ? किन रिसाएर उसलाई माली गर्दै हप्काउन आउदिन ? किन, किन रिसाएर उसलाई केरफेर गर्दिन ? उसलाई के अब अछूत संभेको हो कि ठूलो अपराधी संभेको हो ? उसले कराएर भनी... म भात खान्न । र खुट्टाले थाललाई पर हटाइदिई, दालको कचौरा गुड्दै परसम्म हुत्तियो । दाल सत्रै पोखिएर सामुन्ने बसेकी आमालाई छिटा पचो । ज्ञानी मैजूले अब भन् रिसाएर कराउँदै भनी... मलाई भात खान मन छैन भनेपछि कसैको कर लाग्दछु ?

दालको कचौरा र थाललाई मिलाउँदै श्रीमायाले भन उदास स्वरले भनी... भइहाल्यो त!!

ज्ञानी मैजूलाई अब भन् सहिसक्नु भएन । उद्वेग भन् तीव्रतर हुँदै उ कराउँदै रुन लागी... मकहाँ गएको थिएँ र ! त्यसै अर्कालाई दोष लगाउने ! भादगाउँमा फुपूकहाँ जान पनि नहुने ! विरागी हेर्न गएको थिएँ । त्यसै अर्कालाई दोष लगाउने !

श्रीमायाले शान्त सुस्त स्वरले भनी... के भयो त मैले तँलाई के भनेकी छु त ? के दोष लगाएँ र ? भै हाव्यो किन रुनु पचो ? ज्ञानी मैजूले रुँदै भनी... भादगाउँमा जान पनि नहुने । ज्ञानीको नजिकै आएर श्रीमायाले कपाल सुमसुम्पउदै भनी— भइहाल्यो, नरो अब भात खान् !

बापनले कीर्तिलालको हृदयलाई अवश्य छ्योयो। ऊ संजुद्धथ्यो- सावित्रीको कोमल हृदयलाई उफ्र ! वृद्धिबापनको छाया कसरी ग्रहण गर्न खोज्दो हो !

धनमान र धनमायालाई आफ्नी छोरी सावित्रीको अवस्था पानीले भिजेको पोल्ने सिस्नो जस्तै थियो।

“सावित्रीलाई किन तबिलफ दिने ? सिधा पण्डितले उठाएर लगे भइ हाल्दछु।” वृद्धो धनमानले आफ्नी स्त्रीलाई सुनायो। त्यो लामो दाम्पत्य जीवनमा सावित्रीका विषयमा जति दुवैको एक संभना हुन आएको थियो-शायद त्यति अरु कुनै कुरामा भएको थिएन। दुवै चाहन्थे छोरीलाई विधवापनको संभना नरहोस्। त्यसैले सावित्रीले थाहानै नपाई पण्डितले सिधा उठाए। केही बेरपछि सावित्री आएर भनी, “आमा, आज औंसी हो क्यारे ? मैले उहाँका नाममा सिधा दान गर्ने गरेकी थिएँ।”

धनमायाले भनी, ‘तेरै हातले दान गर्नु भन्ने के छ र ? पण्डित सिधा लिएर गइसके।’

सावित्रीले देखी- बाबुका आंखामा आँसू। ती आँसू केका निमित्त थिएँ उमलाई संभन बेर लागेन। उसको मुटुमा गाँठो पचो, आफ्नो हालतमा होइन- तर बाबुको दसामा। ऊ खप्न नसकी बाहिर निस्की।

अने तपम दिनदेखिन् त्यस घरमा ?

आमा बाबुको हालत संभनी सावित्री आफ्नो विधवापन लुकाउनु कोशिस गर्दथी। धनमान र धनमाया त्यसको याद दिलाएर छोरीलाई रूआउन चाहन्थे। श्रावणको घना कालो बादलबाट वर्षा रोक्न ती तीनै जना प्रयत्नशील रहन्थे।

तर केही दिनपछि साहिला बाजेका घरमा दुलही भित्र्याई साहिली बज्यै चुलठोपाथी गर्न लाग्दा उनकी सहुवा छोरीले सावि-

त्रीमा इमारा गर्दै भगिन, “विधवा भएर पनि सुभकामना उभिने कत्रो अभिमान...? आफ्नो नाश गरेर नपुगी अर्काको पनि सर्वनाश गर्न खोज्ने कस्तो बानी ?”

सावित्रीलाई त्यो बोक्थ गम्भो लागेन । तर केही न बोली उ बाहिर निस्की । धनमायाका आँखाबाट आँसूको वर्षा भयो । तबैदेखिन् धनमान, धनमाया, र सावित्रीले मनैमनमा एकले अर्कोलाई नभनी ‘कसैको’ घरको विवाहमा फेरि कहिल्यै नजाने निश्चय गरे ।

अर्को दिन सावित्रीले कीर्तिलालसंग सोधी, “के विधवा अरुको विवाह पनि हेर्न सक्छिन् ?”

कीर्तिलाललाई अघिल्लो दिनको घटना थाहा थियो । उसले भन्यो, “विवाह हेर्न नहुँने भए निमंत्रणा केको निमित्त ?”

अरु केही भन्न नपाई सावित्रीले थपी, “त्यसै दिवा होलान् ।”

त्यस समय उसको अनुहार अतिने दुःखले भगिएको थियो । उनको अगाडि दुःख देखाउन नचाहने कीर्तिलालले पनि मुख अंधारो गरायो ।

एक क्षण पछि नयाँ विसं जस्तो गरी कीर्तिलालले भन्यो, ‘मेरो नयाँ नोकर साँच्चिकै बुद्ध छ । दीजो हाँस्ता हाँस्ता हामी थाक्यौँ ।’

सावित्रीले सोधी, “किन हाँसो उठ्यो ?”

कीर्तिलालले भोयो, “केही साथीहरू चियाका निमित्त निमंत्रित थिए । मैले उसलाई एक प्याला धारामा लगी पखालनलाई दिएँ । प्याला लिएर अणको नोकर पन्द्र मिनेटसम्म पनि आएन हाँसो चिया ठंडा भयो । मित्रहरूले गलाई नोकर प्याला लिएर भाग्यो भनी मित्राउन लागे । नयाँ, नयाँ नोकर ! सलाई पनि शंका लाग्यो म हैरान भएँ केही रीस पनि उठ्यो । आखिर मैले नोकरलाई होकामा उभिएको देखेर सोधेँ— खोई प्याला ? उसले प्याला धारामै छोडेर आएको थियो— त्यति बेरसम्म उ धारामै खडा थियो, किनकि मैले उसलाई धारामा गएर प्याला धुनलाई ता भनेको थिएँ—तर लिएर आउने

आज्ञा दीएको थिएन । मेरा मित्रहरू खूब होसे-म पनि हाँसे । कस्तो बुद्धु !”

सावित्री यो सुनेर खूब हाँसी- गरीमरी हाँसी । उसले हाँसै सोधी, “तब चिया त बिल्कुलै ठंडा भयो होला ?”

कीर्तिलालले भन्यो “फेरि अर्को बनाउनु पर्छो ।

सावित्री फेरि हाँसी- खूब हाँसी ।

थसरी कीर्तिलाल सावित्रीको सुकेको बगैँचाभ बसन्त-बहार ल्याउने कोशिस गर्दथ्यो । सावित्रीको सरुमूँगिया उ उद्यान थियो ।

दिन—दिनको कीर्तिलाल र सावित्रीको मिलन उनका बाबु र आनालाई मात्र होइन, तर छिमेकीलाई पनि स्नेह ल्यायो । अरुको चरित्रलाई शंकावादी बनाई कुरा गर्ने छिमेकीलाई स्त्री पुरुष सम्बन्धी कामनाको चिह्नराल विचार कीर्तिलाल सम्झन्थ्यो । तर सावित्रीको बाबु छोरीको बदनामी हुन नपाओस् भनिठान्दथ्यो । त्यसैले उसले एक दिन छोरीलाई भन्यो, “बाबु, छिमेकीको मुख टाल्न सकिन्न । तर तिमि कीर्तिलालसँगको आफ्नो भेटघाट कम गराउन सक्छौ ?”

सावित्री बाबुको मुखबाट यो कुरा सुन्दा एकक्षण अवाक भई । तर उसको हृदय उम्लिपर आयो- । ऊ केही बोल्न चाहन्थी तर सकिन- । नजीकै बसेकी आमाको काखमा घोपटिएर ऊ धुँक धुँक रुन थाली । धनमान पनि रुन थल्यो- । धनमायाको हालत भन् खराब थियो । कति बेर सम्म त्यो दिन सबै रोए केही पत्तो भएन । बेलुकीको खाना कसैले बनाएन ।

अर्को दिन सावित्रीले कीर्तिलालसँग सोधी, “के विधवा पुरुषसँग मिल्न पनि सकिन्न ?”

कीर्तिलालले यस प्रश्नको नार्पर्य राप्ररी बुझेको थियो । उसले भन्यो- “आत्मबल भए किन नसक्नु ?”

सावित्रीले एक क्षण चुप लागी फेरि सोधी, “आमाबाबुलाई रुआएर पनि ?”

“यस प्रश्नको उत्तर म कसरी दिन सक्छु ?” कीर्तिलालले भन्यो ।

तब सावित्रीले भनी, “त्यसो भए अब तिम्री मसँग मिल्न नआऊ।”

कीर्तिलालले पनि भन्यो, “तिम्रो इच्छाको उलंघन म कहिल्यै गर्ने छैन।”

अनि ऊ बाहिर निस्कियो-गयो-फर्केन।

सावित्री रोइ-कोटाको ढोका बन्द गरेर रोई। ऊ तबसम्म रोइरहेकी थिई जबसम्म आमाले ढोका घचघच्याइन्। त्यस दिन देखिन् आफ्नो जीवन उसलाई नीरर्थक प्रतीत हुनलाग्यो। कीर्तिलाल उसको हृदयको दियो बनेको थियो। ऊ गयो, फर्केन। उसको मनमा अब अंधकार थियो। तैपनि ऊ बाबुआमाको अगाडि हँसिली भएर देखाउन चाहन्थी। तर विचरीलाई के थाह थियो-हृदयको प्रतिधित्व उसको आफ्नै चेहरा पनि थियो? त्यसैले कहीहे कही घनमाया भन्दथी, “बरू म मरेकी र उसको पोइ बाँचेको भए कति असल हुने थियो।”

घनमाया भन्दथ्यो, “म मरेको भए पा छोरीको सट्टा तेरो विधवापन हुन्थ्यो।”

तब आँखाभरी आँसू काटो बुढिया भन्दथी, “कति निर्मोही छौ, मलाई एकलै विधवा बनाई जान चाहन्छौ।”

त्यसैले घनमानलाई फेरि भन्नु पर्दथ्यो, “हो ठीक हो; हामी दुवै एकसाथ मरेर उसको पोइ बाँचेको भए पो असल हुने थियो।”

बाबुआमाका यस्ता कुरा कहिले कहिँ कानमा पर्दा सावित्री विचलित भएर पागल बन्न खोज्दथी।

उसका मनमा आफ्नो विधवापनको तीरस्कार भयो। तर उफ्र! उसको विधवापन ऊ आफैँ थिई; त्यसैले त्यो तीरस्कार उसको आफ्नै तीरस्कार थियो। उसले के विराएकी थिई जो ऊ आफैँ आफ्नै तीरस्कार पनि सहोस? उसको लोभने मन्चो- उसले मारेकी होइन्। फेरि सबै त्यो किन? किन उसका आफ्नै आँखामा कहिल्यै नसुक्ने आँसू? किन उसका बाबुआमाको त्यो क्रन्दन? दुर्लभता ...? ठीक हो आत्मबल चाहिन्थ्यो। यही न कीर्तिलाल ऊसँग चाहन्थ्यो?

अरूका बरियाँतमा उसको अबहेलना भयो-अरू पुरुषसँग मेल गर्ने उसको अधिकार रहेन ! सबै उसलाई अपसगुन ठान्दथे । छिमेक...
...समाज... ? उसले ठानी त्यस विकराल समाजका जालबाट उपले आफ्नो मुक्ति अवश्य गराउनु पर्दछ । प्राण दिपर ? उफ्र ! उही दुर्लभता ? त्यो मुक्ति होइन- आत्माघात हो- अप्राकृतिक हो- अगति हो । तब फेरि ? उसले सोची... वेश्यावृत्ति ? जरूर त्यसमा आर्थिक स्वतन्त्रता मिल्ने छ- ऊ आफैँ उभिपर आफ्नै पैसाले आफूलाई चिढाउने संसारलाई सजाँ दिन सक्ने छ । तर उसले फेरि सोची हुँदैन... हुँदैन, त्यो घृणित जीवन हो ... पतन हो । पतित भएर बाँच्नु- भन्दा आत्माघात नै जातिहो ।

तब फेरि के ? उसले केही सोचन सकिन । अनि ऊ अतासि-एर चोकमा पुगी । चोकको पछो कुनाबाट हेर्दा कीर्तिलाल बँठकमा देखियो; दुवैको आखा जुदे । दुवैको हृदय भरियो ।

आर्को दिन कीर्तिलाल आएर भन्यो, “आउनता आफैँ आशाको उलंघन ता भएन ?”

साबित्री मुस्कुराई । कीर्तिलालको निमित्त बस्ने आसन दिई; उसले भयालमा उभिपर भनी, “सातै दिन भयो नदेखेको, तर तिम्री निकै दुबलाएछौ-”

साबित्रीको चेहरा पहेंलिको देखेता पनि कीर्तिलाल त्यस विषयमा केही भन्न चाहन्थ्यो । त्यसैले उसले भन्यो, “नोकरीको निमित्त चाकरीमा दौडधूप गर्दछु- दुबलाएँ पनि हुँला । फेरि तिम्री नै भनन, के यी सात दिन सात वर्ष जस्ता थिएनन् ?”

“मलाई ता लागेनन् । किन तिम्रीलाई त्यस्तो भयो ?” मानौं केही नजाने जस्तो गरी साबित्रीले जबाफ दिई ।

कीर्तिलालले भन्यो, “त्यो हृदयना दया र माया भएको भए पो ! यो हृदय के चाहन्छ संभने भए पो ।”

साबित्रीले झनफक भएर भनी “के तिम्री विधवा साबित्रीसँग बोलिरहेछौ ? विधवाको करतो दया र माया तिम्री चाहन्छौ ?”

कीर्तिलाल एक क्षण केही बोलन सकेन । उसले बिरतारै भन्यो, “मैले ठट्टामा केही भनें, तिमी रिसायौ ।”

सावित्रीले दाँत देखाएर भनी, मैले पनि ह्याल गरेकी ।”
फेरि दुवै मुस्कुराए ।

सावित्रीले एकाएक मालिनो आवाजमा भनी— “मैले तिमी-लाई घरबाट निकालें— न राम्रो लाग्यो होला । तर मेरा यी दिन कसरी कटे मै जान्दछु । के गरूँ ? समाजको डर थियो । अब मैले त्यसलाई जीतें ।”

“खुशीको कुग्रा— तिमीमा आत्मबल आए छ ! ह्याल मात्र तिमीले गरेकी हो कि ?” हाँसेर कीर्तिलालले सोध्यो ।

“परीक्षा गर्न सक्छौ ।” उसले जवाफ दिई ।

“सुनौँ त— अब तिम्रो के चाहना छ ?” कीर्तिलालले एक कान माथि फर्काई भन्यो ।

सावित्रीले जवाफ दिई— “म आफ्नो सिन्दूरको चाहना गर्दछु— बाँच्न चाहन्छु— बाँचेर भरेकी हुन चाहन्छु ।”

“लेऊ हात यहाँ छ ।” कीर्तिलालले भन्यो ।

“दयाको भीख मैले मागेकी होइँछु— प्रेम चाहन्छु ।” आँखा आँसूले भरि सावित्रीले भनी ।

कीर्तिलालले भन्यो, “मेरो हृदयभित्र पसेर हेर ।”

“सिन्दूर दिने हातको म इच्छुक छु । अरू सदा नारीकै बराबर हुन म चाहन्छु । किन कम हूँ ! तिमी तयार छौ ?” उसले सोधी ।

अनि कान तीखा बनाएर आँखा चौडाई उसले हेरी— त्यस समय उसका बाबु र आमा दुवै कोठाको संघारमा खडा थिए— औँ जवाफको निमित्त कीर्तिलालले मुख बाहेको मात्र थियो ।

शंकरगसाद कोङ्गाला

नयाँ बुहारी

आमा जति छिटो बत्ती कात्नु हुन्छ, उति छिटो कुरा गनु हुन्छ। वहाँले मलाई अधिलिखर डाक्नु शो र बसाल्नु भो, अनि भन्नु भो— “तँलाई म आज नयाँ बुहारीको कुरा सुनाउँछु।”

एउटा तीन-सुते बत्ती कातेर ढक्कीमा राखिसकेपछि आमाले मलाई भन्नु भो— “राधालाई चिनेको छैनस् ? हो, छिट्टिनी बज्यैकी छोरी। उनी घरबाट आएकी रैछन्। आज भन्थिन—उनको घरमा अस्ति शङ्करबाट मामा समुरा—सामु दुवै जना आएका थिए रे। राधाकी सामुसँग कुरा गर्थे रे—भखरै कान्छो छोरोको विहे गरेक रहेछन्। दिनभरी राधा नयाँ बुहारीको कुरा सुनेर बसिछन् —” आमाले बीचैमा मेरो हातबाट किताब ताकेर आफ्नो बगलमा राख्नु भयो— “टाउको उठाएर सुन्। अहिले किताब हेर्नु पर्दैन।” मलाई पत्ता थिएन आमालाई छिमेकीहरूका नातासम्बन्धी विषयमा पनि अनेक कुरा थाहा थियो।

“राधा भन्थिन—नयाँ बुहारी पढ्न जान्ने, लेख्न जान्ने भनेर सामु दुई-चार दिन चूप लागेर बसिछन्। सुनिस्, दुई चार दिन भएपछि थाहा पाइन्— नयाँ बुहारीको नयाँ चाला पो रहेछ। के अराउनु, के सिकाउनु ? तँ भन्दो होलास मनमनै नयाँ बुहारी असल रैछन्। कुलच्छिनी, सामु-समुरा दसैलाई पो नटेने कहाँकी ठाडी रैछन्। राती सामुको गोडा मिचेर सुत्नुपर्छ, समुरालाई दर्शन गर्नु पर्छ भन्ने पनि उसलाई थाहारैन्छ। नगरेपछि थाहा भएर पनि के ? आफूले जातेको पढेको कुरा काममा लगाए पो राम्रो देखिन्छ। भन्नचाहीं कुलिन बुहारी, त्यसले जातेर के काम लाग्यो ? पढेको के काम ? सामुले काम गरेको हेरिरहन सक्ने। अरु दुइटी बुहारी भने

सासुको माया गर्ने । भात पकाउन नदिने; घर लिप्ने । कान्छी बुहारी भर्खर चुल्हो जोरेकी सधैं बुहारी नानी ।”

आमाले वत्ती वटाउँदै ढक्कीमा राख्नु भोर खरानीमा औंला द्बदै भन्नु भयो— “कुलकी छोरी— मलाई चाहिन्न, यस्ती कुलकी छोरी । अमल शील-स्वभाव भए मलाई पुग्छ । धनीकी छोरी सब कुरा देखेको, सुनेका-जानेका भन्ने कुरा मात्रै त्यस्ताले पनि मान्यजनलाई मान्छन् ? ढोक्छन् ? उनीहरू नमस्कार गरे पुग्छ भन्छन्, सासुको गोडामा ढोग्ने चलन कहाँ हरायो ?”

अहिले मैले टाउको उठाएर सुनें आमाले भन्नु भो— “राधा भन्थिन् महिनाको चार दिन परसरेको बेलामा दिन कान्छी बुहारीलाई लोग्नेसँग कुरा गर्नु पर्ने रे । सासु ससुरा, जेठाजू-जेठानीको मान मर्यादा हुनु पर्छ । सधैं कोठामा पुग्ने हतपत, लोग्नेलाई भेदने हतार । दुइ तीन महिनापछि त परसरेको पनि देखिएन रे । सासुले सबैसँग कहिन— छोरीलाई माइत आएको बेला सुनाइन्— नयाँ बुहारीको यस्तो चरित्र; पर नसर्ने, कसैलाई नटेर्ने, धर्म-कर्म, पूजा-आजा कुनै कुरा छैन । यस्तो अघोर पाप पनि संसारमा अरु हुन्छ ? परसरेको बेला पुस्तक छुनु पनि अधर्म भनेको छ शास्त्रले ।”

आमाले अगाडी जे भन्नु भयो, मैले वडो संकुचित भएर निहुरेर सुनिरहेँ— “अनि घरमा अनुमान गरेछन्— कान्छी बुहारीले पेट बोकेकी हो । अरु बुहारी दुइ-तीन वर्षमा गर्भवती नभएका, कान्छी बुहारी दुइ-तीन महिनामै गर्भवती भई । सासु मनसमै औंथि हर्ष मान्न लागिन् । त्यसपछि कान्छी बुहारीलाई बोलाउन पनि आफैँ जाने; आफ्नो अगाडि राख्ने । नयाँ कान्छी बुहारी उनलाई मन पर्ने लाग्यो । नयाँ नयाँ साडी, हातमा झुण्ड्याउने (पर्स) किन्नलाई रूपियाँ दिने गर्ने थालिन् । माहिली बुहारीले यस्ती चाल पाएर माइत गएकी दुइ दिनलाई भनेर छ महिना भो आएको छैन रे, आठ—नौ महिना भइ-

सकयो रे कान्छी बुहारोले पेट बोकेकी होइत रहेछ । उसको परतसर्ने नयाँ चलन पो रहेछ । ” यति भनेर आमाले मतिर मुख फर्कावनु भो र आफनो बगलमा राखेको किताप मलाई दिदै भन्नु भो—” तँलाई यही कुरा सुनाउँ भनेर डाकेको । जा अब पढ । मसित अब पढे-लेखेकी दुलही विहे गर्ने कुरा नगर् कान उखेलिमाग्लाम् । ”

गोपालचन्द्र गौतम

भयाउँकीरी

भयाउँ-भयाउँको भङ्कारले रात्रीको चक्रमन्न वातावरणलाई खलबलयाउने भयाउँकीरीले शायद तपाईंहरूको जीवनमा कुनै महत्त्व नरारब्दो हो । उसको एकोहोरे भयाउँभयाउँको अलापमा तपाईंहरूलाई गीतको मधुरतान नमुनिदो होला । तर मलाई भने भयाउँकीरीको भङ्कारले पाप्रीसकेको स्मृतिलाई कोलिन लगाएर आजभन्दा पाँचवर्षे श्रमिको एउटा घटना र त्यसको विज्ञे परिणाम शुरुदेखि अन्तसम्म सोचन कर लगाउँछु । म भयाउँकीरीहरूको एकोहोरे भङ्कारमा पनि मधुर संगीतको झोंडा-काँडा हल्लाउने तान स्पष्ट रूपले सुन्दछु ।

मलाई लाग्दछ मेरी भयाउँकीरीले गरीसकेर पनि मलाई विर्मान सकेकी रहीनछीन । आफ्नो सप्रतिको अतृप्त प्यारलाई अहिलेसम्म भयाउँकीरीहरूमित भिमिएर दर्शाउँदै छिन् । मलाई पश्चातापको भुङ्ग्रोमा पिडिएपार भस्मखरानी पार्नलाई उनी मेरो जीवन्तभरी कराइ रहनेछिन् । म गरेर जाउँला तब शायद उनी अलोप भएर जान्नेछिन्; अनि शुद्ध भयाउँकीरीहरूको मात्र भङ्कार कायम रहने छ ।

भयाउँकीरी त्रिशुली नगीचको तुवाकोट भन्ने गाउँकी लडकी थियिन् । मेरो उत्तीसित परिचय सौचीनै आकस्मिक ढंगबाट भएको थियो ।

मधेसको जन्म भएकोले मलाई आफ्नो देशको पहाडी प्रदेशहरू घुम्ने चौपट्टै रहन थियो । तर समय र परिस्थितिले नजुराएकोले मेरो रहन मनमा नै दवेर बसेको थियो । एकदिन घरमा पालपा को जाने' भन्ने प्रश्न खडाभो मेरो दवेर बसेको रहनले मलाई चिमोख्यो- "लौत अब गौका यही हो, किन चूप लागेको?"- मैले 'म' ज्ञाने' भनेर आफ्नो

स्त्रीकृति दिएँ। भोलिपल्ट एउटा मानिस साथ लिएर म पाल्पा-तिर हिंडि पनि हालेँ।

पाल्पा पुगेर मैले दुइ-तीन दिनमै आफ्नो गर्नुपर्ने कामहरू गरिसिन्थिएँ। अब घर फर्किनुपर्ने थियो, तर मेरो पहाडी प्रदेश घुम्ने रहर पुगेको थिएन। मैले पहाडै-पहाड काठमाण्डू गएर अवेश भर्ने विचार गरेँ। साथमा खाएँको मानिसलाई त्यहीबाट घर फर्काएर म काठमाण्डू तर्फ लागेँ।

बाटाका मोहक पहाडी दृश्यहरूलाई देखेर मेरो मन अति आनन्दित हुन्थ्यो। म मनैमन मधेसको उराठ जीवनको तुलना यहाँको खहरे, वन-डाँडा र मनज्यांग बेसीको घरस बातावरणमा जन्मेर हुर्केको जीवनसित गर्थे। संगीतमय खोला र संगीतमय डाँडा-काँडा, पाखा-पर्वत देखेर, मेरो मन मधेशमा सुनेको— “पहाडका डाँडो काँडा पनि गीत गाउँछन्” एकाएक सम्झिन्थ्यो। साँच्चिँ नै ‘डाँडाकाँडा पनि गीत गाउँछन्’ भन्ने कुरा सत्य रहेछ। बाटाका दुवैतिरको उँचो उँचो पहाडको भिरालोमा मकैको खेत भित्र, घाँस काट्दै गीत गाउँदै गरिरहेका पहाडी नालाहरूलाई बाटामा हिंडिरहेको बटुवा देख्दा, तर संगीतका सुरीलो तान भने टड्कारो रूपले सुन्दा— त्यस हालतमा डाँडा-काँडा पनि गीत गाउँछन् भन्ने भान उसलाई पर्छ भने के आश्चर्य !

बगरै-बगरको हिंडाइर सुट्टुपुट्टे उकालोको चपेटाले मेरो शरीर लकान्त हुन्थ्यो। तर बाटामा घाँस-पात, चिजविज डोकामा बोकेर आइगईरहेका पहाडी किशोरीहरूको संगीतले मलाई थकाई आउँ-थ्यो, जान्थ्यो।

संगीत विपर, संगीत ओकेलेर वाँचेका हृष्टपुष्ट, सुसौन्दर्यका अनु-पम नमूना पहाडी किशोरीहरूलाई देखेर मेरो मनमा अभिमान भएर आउँथ्यो—काश्मीरी र तजाकिस्तानी सौन्दर्यसित हाथो देश पनि दाँजो गर्नु सक्तछ।

कहीं-कहीं पहाडी रमणीहरूको स्याउला काट्ने जथाले “लोभने हिन्दुस्तानमा, हामी बस्छौं घरमा; सरकार पोइल जान देऊ” भनी गीत गाएको सुनेर, मेरी मन उनीहरूको उच्छृंखल स्वभाव भन्ठानेर घृणाले भर्दैनथ्यो। वरु उनीहरूको यस मार्साक याचनाले मेरो हृदयमा रीस पैदा हुन्थ्यो; आँखाको अगाडी रोटी-रोजीको तलासमा ताँती लागेका पहाडी युवकहरूको चित्र खिचिन्थ्यो तथा हिन्दुस्तानका कुनाकाठचामा छ्याप छ्याप्ति फिजिएर कोन्छा, बहादुर, पहाडी, साथी, बोका आदि नामले बसेका नौजवानहरूको सम्झना भएर आउँथ्यो।

यसप्रकार, पहाडी सौन्दर्य र पहाडी संगीतको बहार लिदै: त्यहाँको गरीबी र मजदूरी, मीठा र सिस्नुको भोल हेर्दै तथा चार पाँच ठाउँमा राती बास बसेर— त्यहाँका युवक, युवती, बाल, घृद्धले दिन भरि गीत गाएर, वनजर कोरेर जंगल फाँडेर थकौत भई मिठो निद्रा लिएको बखतमा, खोलाहरूले तिनीहरूलाई विश्राम दिनको निमित्त लोरी गाएको सुन्दै म एक दिन त्रिशूली बजार आईपुगेँ।

चटक परेको स्याना त्रिशूली बजार त्रिशूलीको नीलो पानीले बेरिएको अत्यन्त रमणीय देखिन्थ्यो। बजारमा परनेवित्तिकै मलाई मानिसहरूको घुइँचो बीचबाट गुज्रिनु पर्‍यो। हिँडदा-हिँडदा मेरो खुट्टा एक ठाम पुलमाथि पुगेर टक्क अडिएँ तल प्रचंड वेगले हमला गर्दै त्रिशूली बगीरहेकी थिइन्। तेसै बखत एउटा मानिसको मुखबाट सुनेँ—जंगबहादुरले घोडा सहित यसै पुलमाथिबाट हाम्फालेका रहेछन्।

यहाँ आई पुगेपछि मलाई अत्यन्त थकाई महसुश हुनलागेको थियो र दिन पनि ढल्नै आएको थियो—सबै तिरबाट यहाँ बस्नै पर्छ भन्ने आग्रह गरेको जस्तो लाग्यो। मैले राती त्यहीं बास बस्ने विचार गरेँ। तर तेसै बखत समझना भएर आयो, ऐतिहासिक नगर नुवाकोट यहीं समीपमा छ। अत्यन्त थाकिसकेको थिएँ तर जुन रहरले घरदेखि

यहाँसम्म डोचाएर ल्याएको थियो कराइ हाल्यो—“अलिकति त हो नि, फेरि कहिले हेर्न पाइन्छ।” म सुस्तरी भोला झुण्ड्याएर नुवाकोट तिर हिँडे ।

नुवाकोटको मन्दिरहरूको गजुर हेरेर जीउ सिरिङ्ग हुन्थ्यो, कतिमाथि जानु पर्ने रे’ छ । कसैगरी म सुईसुई गर्दै आधा बाटोसम्म पुगे । यहाँदेखि मेरो हिम्मत माथो उक्लने भएन । म त्यहीं रूखको छहारीमा विश्राम लिन थाले ।

बसेको एकैछिन भएको थियो कि तलतिरबाट पहाडी लडकीहरूको एउटा हुलले गाएको संगीतको मधुर तान मेरो कानमा पर्‍यो । त्यो तान भन् भन् ओर आउन थाल्यो । मैले अनुमान गरे संगीतकी रानीहरू यतैतिर आइरहेका रहेछन् ।

साँच्चैँ एकहुल गीत गाउँदै उक्लीरहेको मेरो आँखाले पनि देख्यो हुलका लडकीहरूले पनि मलाई देखेछन् क्यारे, गीत एकछिन टक्क अडियो । तर, “तँलाई देखेर हाम्रो संगीतको मुहान थोरै रोकिन्छ” भने जस्तो गरी हुलमध्येकी एउटी लडकीले तुरन्तै भट्याइहाली । यस पटकको गीत त्यस लडकीले मलाईनै लक्ष्य गरेर गाएको जस्तो लाग्यो । गीतको भाव यस प्रकारको थियो—ए लाहुरे दाई, साँझ पर्‍यो छिटो जाउ; तिम्रो कान्छी सँगारमा बसेर तिम्रीलाई सम्झिँदै, हूँ हूँ गरिरहेकी होली” । मेरो पनि मुख जवाब दिन चटपटियो, तर आउँदैन्थ्यो; त्यसै चूप लाग्नु पर्‍यो ।

मेरो खाकी कमीज र खाकी पैण्ट तथा तोनराँगो भोला देखेर उनीहरूले म लाहुरेनै हुँ मन्ठाने छन् ।

लडकीहरूको हुल मन्दिर आइपुगेको थियो । त्यही गीत गाउने लडकीले “देशको चूरोट हमीलाई पनि एउटा रुवाउन, लाहुरे दाई” भनेर मसित मांगी । मैले फूलमार चूरोट बगलीबाट झिकेर बढाएँ । चूरोट हाथमा लिएर उसले भनी—“तिसीले त एउटा चूरोट रुवाए पनि आफ्नी कान्छीलाई दिन घट्टो जस्तो गरेर यही फूलमार चूरोट तेसाथो । त्यो पनि छातीमा मुडकी हानेर दिएको जस्तो छनि” ?

म उसको घोच्ने कुरो मुनेर हाँसी मात्र दिउँ । तर तेसै बखत हुलकी एउटी अर्की लडकी बोली— “ए भयाँउकीरी, विचरा कत्ति त्रपः पछि परदेशवाट घर फर्कारहेका लाहुरेदाइलाई घेरै कान्छी-कान्छी भनेर नसम्झान; तँलाईनै कान्छी भन्टानेर अद्याउछा ।” हुलकी सवै लडकीहरू हाँसी दिए । तर त्यो लडकी लाजले राती भई, मैले देखेँ उसका आँखा नचाहेर पनि तल गाडिए । मलाई उसको लजालू मुख भन् राम्रो लाग्यो ।

म सोचन थालेँ—भयाँउकीरी संगीतकी रानी; वनकी गुराँस, एका-तरमा फुल्ने, एकान्तमा ओइलाएर अर्ने जसको रूप, जेवन, कण्ठको महिमा नै यतिकै छ” । म निकै बेरसम्म विचारमा तल्लीन भए छु । हावाको सेरोठोले मलाई विडम्बायो । लडकीहरू गैसकेकार रहेछन्, साँभ भ्रमक परिसकेको थियो । म पनि विस्तारै मास्तिर लागेँ ।

गाउँमा पुगेर बास खोज्न भनी भौँतारिन थालेँ । एक दुइ ठाउँमा बास पाइन्छ भनेर सोद्धा ‘यो भट्टी होइन’ भन्ने खुबो जवाब पाइयो । भट्टी कतातिर रहेछ त भनेर खोज्दै थिएँ कि एउटा कुत्तावाट आवाज आयो— “लाहुरे दाई, यता यता, बास पाइन्छ आँउनुस्” म त्यतैतिर लागेँ । एउटा वृद्धो मानिसले बोलाएको रहेछ ।

बल्ल-बल्ल बास पाइयो भनेर मेरो मन खुशी भयो, मलाई वस्नको निमित्त एउटा पराले गद्दा र कम्बल मिल्यो । थकाइ ज्यादै लागेकोले पल्टेको मात्र के थिएँ, निदाए छु ।

“लाहुरे दाइ, लाहुरे दाइ”—को आवाजले निदाएको एकै छीन-पछि मलाई विडम्बायो । सामुन्ने भयाँउकीरी टुकी लिएर उभिएकी थि । मैले उसलाई देखेँ, उसले मलाई देखी । मलाई आश्चर्य लाग्यो, उसलाई लाज लाग्यो—सेता गालाका पाटा राता भए ।

“ओ हो ! कस्तो अचम्म’ म त तिमि कहाँ पोत आईपुगे छु” मैले

हांसदै भने । उ केही बोलीन । कुन्नी के हो भन्न आणकी थीई, त्यो पनि भन्न नसकेर टुकी मात्र राखेर गई ।

थकाई असाध्य लागेको थियो, कपाल पनि अलि-अलि टुक्न थालेको थियो; त्यस रात केही खान-पिन नगरेरै म सुते ।

राती मलाई निश्लोट ज्वरो आए छ । मेरो अँहँको आवाजले र 'पानी खाउँ' भन्ने बोलीले घरवालाहरूलाई कतिपटक बिउँभाएको रहेछ । विचरी भयाँउकीरीलाई आफ्नो मधुर स्वप्नको भूको छाडेर कैयौं पटक मलाई पानी ख्वाउन आउन परेको रहेछ ।

राती मलाई निश्लोट ज्वरो आएको थियो भन्ने सुनेर मेरो मन एक पटक झलझल भयो । मेरो कानमा- "लाहुरे दाइको रेली माई फेपनै राखो....." भन्ने गाना गुन्ज्यो; मैले विस्तारै आफ्नो हात पेटको वगलीमा पुराएँ, बेग आफ्नो टाममा नै रहेछ ।

मलाई किन हो आफ्नो त्यस असहाय अवस्थामा अरूहरूभन्दा भयाँउकीरीमाथी नै बढ्ता विश्वास हुन गयो ।

राती आएको ज्वरोले विहान एकछिन ओर्लिएर फेरि दिउसो छोपि हाल्यो । म ४-५ दिनसम्म बिचेत भएछु । मेरो शरीर दुबलाएर सिट्टी भयो ।

केहीगरी एकहप्ता पछि मलाई ज्वरो आउन छोड्यो । म मृत्युको मुखबाट बाचेँ । घरवालाहरू पनि खुशी भए ।

मेरो जीवन बचाउने श्रेय सबभन्दा बढ्ता इयाँउकीरीलाई रहेछ । एक दिन उनकी आमाले आएर भनीन्- "लाहुरे बाबू, तपाईँ त बिचेत हुनु भो, हामीलाई डर लाग्यो । रातभरी दिनभरी कराउनु हुन्थ्यो, भयाँउकीरी जहिले पनि रात-दिन नभनी तपाईँनेर बसेर तपाईँको सेवा गर्थि । अरू कति मानिस यो भट्टीमा आए, गए, तर भयाँउकीरीले कसैलाई पनि हेरीन । तपाईँलाई भने हामीले एक वचन

भन्दा यस्तरी केही अनिरापर सेवा गरी, सारा गाउँघर लुक्क परेको छ ।” मेरो हृदय यस भनाइलाई सुनेर भयाङ्कीरी प्रति दया, श्रद्धा भक्ति र अरु नमालूम के केले हो भरिपर आयो, आँखाबाट आँसु पनि खसे ।

मेरो जीवनको निम्ति त्यत्रो त्याग देखाएकी देवीलाई मैले अहिले-सम्म दृढ़ वचन श्रद्धा र भक्तिको चढाउन पाएको थिएँन । अब ठीक भैसकेको थिएँ । तसर्थ उ घाँसपात ल्याउन विहान घरबाट निस्कीन्थी फेरि कुन बेला आउँथी, कुन बेलर जान्थी मलाई थाहा हुन्दैनथ्यो ।

एक दिन मैले घरमा भयाङ्कीरीको बोली सुने “भयाङ्कीरी” मेरो मुखबाट आफ्ले आफ निस्कको । उ आई । मलाई के भनु जस्तो भयो । एक छीन दुवै तिरबाट मौनता ।

“मैले तिम्रीलाई धेरै नै दुख दिएँ होइन” मैले नै मौनता तोडेँ । तर भयाङ्कीरी चूप । मैले आवेशमा आफ्नै भने— “भयाङ्कीरी... मेरो आँखातिर हेर” ।

मेरो आँखाबाट झकिरहेको कृतज्ञता, श्रद्धा र भक्ति उसले बुझ्न सकी कि सक्किन म जान्दिन तर मैले उसको आँखामा उल्टै आँफू प्रति श्रद्धा र भक्ति तथा नजानिदो किसिमबाट उसको हृदयमा लठिरहेको आफू प्रतिको चाहना पाएँ । उसको हेराइले मलाई डीठ लागे जस्तो भयो म टोक्न सकिन, मैले प्रसंग बदल्दै भने— “भयाङ्कीरी अब म भोली जान्छु; तिम्रीले मेरो जुन सेवा गरेर मलाई जीवन दान दियो त्यसको निम्ति म जीवनभरी तिघ्रो ऋणि रहने छु” ।

यस पटकको मेरो भनाइले उसकी हृदयलाई चीमोटे छे क्यारे, उसले मुख खोली— “भरखर तपाईँ विरामीबाट उठ्नु भो... कमजोरी छ अलिक दिन बसेर तंघ्रिनोस्, अनि जानु होला ।

वास्तवमा म फुके टुल्लुँला जस्तो थिएँ । उसको भनाइलाई आनाकानी नगरेरै स्वीकार गरेँ । तर साथै एउटा शर्त पनि राखेँ कि उसले रोजे

एक पटक ममित आएर कुरा गर्नु पर्छ, आफ्नो गीत सुनाउन पर्छ; सब मलाई न्यास्रो लाग्नेछ । उसले पनि मेरो सभ्यलाई विनाकुनै प्रविवाद्को स्वीकार गरी ।

यसपछिदेखि भयाँउकीरीमित मेरो परिप्लता बढ्न थाल्यो । उ विस्तार विस्तार ममित भयाँउकीरी फेरि आफ्नो स्वभावद्वारा मलाई आजीत गर्न थाली । रोजै बन्दाट स्याउला काटेर फर्केदा उ मेरो निमित्त पोल्टा भरी ओढोर र कटुस लिएर आउँथी ।

मेरो स्वास्थ्य, भयाँउकीरीको सेवा, प्रेम र स्नेह पाएर सप्रीन थाल्यो । म अब भयाँउकीरीमित कहिलेकाहीँ छुम्न पनि जान थालेँ । पहाडकी शुद्ध-बुद्ध लडकोलाई म शहरको आधुनिक कुराहरू बताउँथे; उ आफ्नो पहाड-परको मोलाभाला बटवता तथा कुराहरू बताएर मेरो जानकारीको भण्डार भर्थी ।

एक दिन म भयाँउकीरीको साथ गाउँभन्दा परको बनेमा गएकी थिएँ । मलाई एक ठाउँमा राखेर उ भीरमा गएर बाँस काट्ने गीत गाउन थाली । उसको गीतमा ममित प्रश्नहरू थिएँ । मलाई जवाफ दिन मन लाग्यो, मँले पनि जोड्ताह गरेर सन्झाई हालेँ । बनावरको प्रयासले धेरै सफलता मिठयो, तर संगीतकी शारीलाई जित्न के सकिन्थ्यो ।

मँले गीतमा उसलाई जवाफ दिएका मुनेर भयाँउकीरी अत्यन्त प्रसन्न भई । आफ्नो कामसमा छोडेर उ मनीर आएर बसी । आज उसको हृदय ममित आफ्नो मुहुको मागमा राखी छोडिका कुराहरू मन्न लालायीत थियो बयारे ।

भयाँउकीरीले भनी—

“लाहुरे दाई, तिमी किन हो अरू लाहुरेभन्दा भिन्ने छौँ । मले कुनै लाहुरेलाई तिमी जस्तो देखिन । तिमीले, मेरो मन हरेको देख्दा म जीह परेको छु । भन्न लाहुरे दाई, तिमीले छोडेर गएपछि म कसरी

वान्ने । ” उसको आँसू रसावर आएको थियो ।

उसको यो मुटुमा गौठो पार्ने भन्दाछलाई सुनेर मेरो हृदय ल्या ल्या भयो । मैले विचारै भने—

“म निमीलाई विश्वान्न भयाँउकीरी, हाँसो फेरि भेट हुन्छ ।”
उ एक छिनसम्म मौन रही, शायद मेरो कुरोको मत्स्यतालाई आफ्नो मग्निको चाहनाको कसौमा पोतेर हेर्नलाई होला ।

उमले लामो सास छोड्दै भनी—“निमीलाई लाग्लामैले, निम्नो कुरोको विश्वास गरौन, तर के गर्छौं लाहुरे दाई मलाई कता-कताबाट हो भनेझैं लाग्छ-मेरो सामान्यो रहुन्जेलका मात्र यी सब कुराहरू हुन ।”

मैले आदेशमा भयाँउकीरीको हात समातेँ भने—“म माथि विश्वास गर भयाँउकीरी । आफ्नो हृदयको चाहनासित मेरो हृदयको चाहनालाई दोजेर हेर, अनि निमीलाई विश्वास हुनेछ ।” वातावरण शान्त थियो । हवाको एउटा झोकाले आफ्नै रुखका पातहरूलाई हल्लायो । प्रकृतिवी देखीलाई आफ्नो रुखको रुखका पातहरूले पनि “टिक हो, टिक हो ” भनेझैं लागे छ पराए; उ फेरि बोलीन । बरु आफ्नो टुलटुला नेतले मतिर हेरेर मेरो हृदयमा वल्लेह हिर्काँड—
“लाहुरे दाई, म निम्नो पन्थार गर्छु, रलाई पछि चटक विमर अन्यालमा नपारे है” ।

भयाँउकीरमितको बमउतले मलाई दिन बितेको थाहै भएन । म आफ्नो एक महिना हुन लागेको रहेछ ।

एक दिन मैले आफ्नो जाति तरफ गरें । विचरी भयाँउकीरीले मलाई कति रोदन खोजी, तर म गानौन । भोलीपल्ट चिहने म त्यहाँबाट विदा भएँ ।

भयाँउकीरीले तल फेदीसम्म मलाई पुचाउन आई । झुट्टिदाकेरि मेरो आँखाबाट पनि निम्नोको आँसु खस्यो । मैले आफ्नो हातको

औठी भयाँउकीरीको हातमा लगाइ दिने । भयाँउकीरीको आँखा त भक्त्यस बखत रंगी, -जमुना भण्का थिए ।” मलाथ नबिसे लाहुरे दाई ” मुखलीलसाथ उसको मुखबाट निरुपयो । बाटामा परसम्म संगीतकी रानीका स्वर कानमा रगलीरहे । मन फर्किन चाहन्थ्यो, तर खुदा भने अगाडि बढ्दै गयो ।

भयाँउकीरीको समझनामा हराउँदै, ओर्की दू-दूकी दू, वसैगरी म काठमाण्डु आइ पुगे । तर यहाँ मलाई एकाङ्गन पनिबमन मन लागेन, किनकि मादलको आवाज र पहाडी संगीतकी तान यहाँ पनि मेरो कानमा कृता-कृताबाट आएर पथ्या । म भोलिपल्टै घर फर्किने ।

घर आएर पनि मलाई भयाँउकीरीको सम्झनाले उदास र चंचल गाराउन थाल्यो । तर मुद्देसक्ती सदरी बातावरणमा पहाडको लसदेम केही नरोटीएकोले भगयको साथ विस्तारै भयाँउकीरीको सम्झना धमिलिन थाल्यो । तीन वर्ष पिनूदा त मैले भयाँउकीरीलाई भुमुपकै बिसे भने पनि हुन्छ ।

एक दिन काम विशेषले दरभंगा गएकी थिए । त्यही एउटा होटेलमा चाय पिउन पुग्दा मेरो आँखा एउटा नेपाली ठीटो माथि पुगेर टक्क अडियो । उ पनि मतिर हेरिगहेको थियो । मैले लाख साँघै तर उसलाई कहाँ देखेका हो टम्याउन मकिन । अन्तमा हारसा-नेर मैले उससित सोधे—” तिमीलाई मैले कहाँ देखेको छु ” ।

उसले ” न्वाकोटमा ” भन्दा मेरो आँखा अगाडी तीन वर्ष पुरानो घटना सर दोहरियो । भयाँउकीरीको सम्झनाले डर जस्तो लाग्यो । मैले विस्तारै डराइडराई—” इयाँउकीरी अहिले कस्ती छन् । ” उसले एक छिन चूप लागेर भन्यो—” खोद हजूर, उसको त नासै भयो ”— मेरो मुखमा चिट चिट पसिना आउन थाल्यो, मैले जोडसित भने—” राम्रोसित भनन ” । उसले भन्यो—” हजूर गग्देखि भयाँउकीरी काँडा जस्तै भै । जहिले पनि ’ मलाई मेरो लाहुरे दाई कहाँ पुराई देऊ ’ न मछुँ भनेर माझ कराउँथी । एक दिन उसलाई गाँउकै एउटा

बदमासले फसलांग फुमलांग पारेछ । 'लाहुरे दाईकी' पुगाई दिन्छु भनेर भगाए छ । त्यो बदमासले त इयाँउकीरीलाई आसामको घोहाठी भन्ने ठाममा लगेर बेची दिएछ । तर इयाँउकीरीले पनि हजूरकै नामले धोकना गर्यो छ । केहिशीप त्यो किनेको मानिसले पनि भयाँउकीरीलाई छाडीदियो । इयाँउकीरी त्यहाँबाट उम्केपछि शुद्ध पागल भएर भौतारीन थालीछ । आफ्नै गाँउको एक जनाले उसलाई समातेर कोठामा थुनि दियो । केही पनि नखाने कराई मात्र रहने हुँदा जीउले खप्न सकेन । उ चौरामी परी र एकदिन हजूरको नाम लिदालिदैँट्टुवाङ्ग लडेर बाँचेत भै फेरि कहिले पनि उठेन ।”

उसको कुरा सुनेर मलाई आसपासको जमीन घुमे जस्तो लाग्यो । यसको पछि के भयो मलाई थाहा भएन । धेरै बेरपछि मैले आँखा खोलेँ । मेरो ओरीपरी थुप्रै मानिस जम्मा भएका रहेछन । स्तारणलाई तीखो पारेर यो केही भनेर सोचन थालेँ, तर फेरि मुर्झा परेछु । यसंगरी टिक भएर म धेरै आइपुगेँ ।

मेरो हृदय ग्लानी र पश्चातापले गहीरहीकन फुट्टला जगतो हुन्थ्यो । मेरो कानमा भयाँउकीरीका संगीतहरू आएर भनेभैं लाग्थ्यो—“ तँ अपराधी होस्, तैले नेपालकी संगीतकी रानीको हत्या गरीस् । अब हामी कसको कण्ठबाट निस्कने, तैले हार्यो विचल्ली गराइस् ।”

चारैतिरको अपराधको बोझले म मरूँला जस्तो हुन्थेँ । तर म मरिन—बाँचे । पश्चातापको मुंग्रोमा पिल्सिएर घुटीघुटीकन मर्नलाई म आजसम्म बाँचेको छु ।

भयाँउकीरीको कहानी सुनिसकेपछि तपाईंको हृदयले पनि मलाई सराप्ने छ । इयाँउकीरी प्रति तपाईंको हृदय श्रद्धा र भक्तिले भरिनेछ । म घृणाको अधिकारी छु, विकारुँसु, तर भयाँउकीरी प्रति श्रद्धा र भक्तिको दुइ थुँगा चढाई दिनुस्—मेरो अपराधी हृदयले धेरै नै शान्ति पाउने छ । रात्रीको सन्नाटामा भयाँउकीरीको आवाजसुन्दा मेरो भयाँउकीरीलाई पनि एक छिनको निमित्त सन्निभ दिनुस्—मेरो भयाँउकीरी अमर हुनेछीन् ।

ईश्वर बराल

प्राथमिक नेपाली साहित्य १, इन्द्रिय तथा विद्यारण्यकेशरी अर्को

पृथ्वीनारायण शाहद्वारा नेपाल-उपत्यकाको विजय हुनु अघि सं० १६६८ सालमा नेपाली भाषा नेवार राजाद्वारा नेपाल उपत्यकामा समाहत भइसकेको थियो । नेपाली भाषाको प्रयोग सं० १६६८ मा काठमाडौंका राजा लक्ष्मीनरसिंह महलको मखन टोलस्थित एउटा शिलालेखमा भएको छ । उनताकका अरू नेवार राजाहरूका समयमा लेखिएका केही नाटकमा हिन्दी, मैथिली, बंगाली इत्यादि भाषा तथा गीतहरूका साथ-साथ नेपाली भाषाको प्रयोग पनि भएको छ । संस्कृतका प्राचीन नाटकहरूमा विभिन्न प्राकृतको प्रयोग भएकै नेवार राजाताकका ती नाटकहरूमा यस्ता भाषाको प्रयोग भएको छ । पश्चिम नेपालमा पर्वत बस्ने एउटा रजौटा छ । अन्दाजि १७६०-१८१५ वि० तिर राज्यकाल भएका त्यसका राजा मलयबमका पुरोहित प्रेमनिधि पन्तले नेपाली भाषामा प्रायथित प्रदीप-को रचना गरेका थिए । यस प्रकार विकसनीय अठारौं शताब्दीको पुढारतिर नेपाली भाषाको धाक जमि सकेको देखिन्छ । नेपाली भाषा आफ्नो जन्मभूमि बाहिर पनि व्यापक हुन गएकोमा यसको प्रसरणशीलताको अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपाली भाषालाई साहित्यिक गरिमा त धेरै पछि मात्र प्राप्त भयो । नेपालका मानिस पनि मानवसरह नै हुनाले चित्तमा दर्प-शोक, आशा-निराशा, प्रेम-वियोग, सन्धि-विग्रह इत्यादि सामाजिक र तीक्ष्ण संवेदनकारी भावनाहरूको घच्चचाइ अपश्य भयो नै । जुवारीको गीतको एक गेडामा सर्वस्व सुम्पने नेपाली नर-नारीले बहानसमा गएको, धार्मिक चाडवाडमा संगिनी गीत गाएको, बालन

खेलेको, बाली उब्जाउँदा र काट्दा गीत गाएको, गाइ-वस्तु च-
 राउँदा पहरो फोर्ने गरी जंगलमा कुर्लेको, रत्यौलीमा नाची-उफ्ती
 प्रहसन गरेको, र अरु नाना प्रकारले हृदयको भावलाई व्यक्त गरेको
 कुन नेपालीले नहोला? युद्धको हार-जीतको अवसरमा लालबहा-
 दुरले मोटको लडाइँको सवार क्रमशः रणका सूर्य गोरखालीहरूले पनि
 काव्यरूपमा आफ्ना मनमा गडेका उद्गार अवश्य नै प्रकट गरे
 हुन्। हात्रा गाइगीट, लोकगीतमा केही सनातनता अवश्य
 होला। तर खेरको कुश यति हो, हात्रा यी प्राचीन नासोको अत्तो-
 पत्तो छैन, न खोजिविधि नै भएको छ। तापनि नेपालमा कवि नै
 थिएनन् भन्ने अनुमान गर्नु भूल हुनेछ। संस्कृतमा भने नेपालका
 केही प्रसिद्ध लेखक, कवि र नाट्यकार भएका छन्। यस्ता नेपाली
 कविले आफ्ना विद्वताको प्रकाश नेपालवाहिर पनि फिजाएका
 छन्। नेवार राजाहरूमा, विशेषतः भादगाउँले राजाहरूमा, सबै
 जसो ग्रन्थकार भएका छन्। नेपाली भाषाको प्रयोग लिखित
 रूपमा हुनुअघि र हुने ताकतिर पनि केही नेपाली कवि र लेखक
 भएका छन्। कविका रूपमा बाप्रीविलास पाँडे (आन्दाजि १८१२
 -१९१० वि०), नाट्यकार कविका रूपमा शक्तिबहाब अर्याल
 (रचनाकाल १८४८ वि० तिर), दार्शनिकका रूपमा शिव शर्मा
 पण्डित (रचनाकाल १८६१ वि०) इत्यादिका विषयमा नेपाली स-
 माजलाई धेरै बहुत परिचय प्राप्त भएको छ। संस्कृतमा लेख्ने
 परंपराका साथ-साथ अवघी र भोजपुरीमा लेखिने परिपाटी पनि
 रणबहादुर शाहका पालामा (१८३४-६३ वि० तिर) चलेको
 देखिन्छ। उनका केही निर्गुण भजन छन् जुन आफ्नी मैथिल
 प्रेयसी कान्तमतीको मृत्युपछि सं० १८५४-५६ तिर लेखिएका हो-
 लान्। रणबहादुर शाह सन्न्यासी हुँदा 'स्वामी निगुणानन्द' भएका
 थिए। यस प्रकार नेपालीमा निर्गुण भजनको थालि यस ताक-
 देखि प्रारम्भ भएको देखिन्छ। 'गोरखाली बडा वीर' शिपरामसिंह

प्राथमिक नेपाली साहित्यः १, इन्द्रस तथा विद्यारण्यकेसरी ६७

बसन्त्यातका पुत्र क्राजो धौकलविहको वि० सं० १८३३ को केलटोल-को शिलालेखमा र नारायणद्वितीको नारायणसिद्धिमा भएको वि० सं० १८५० को शिलालेखद्वारा अवधी, भोजपुरीया दोहा र कवित्तको रचना भएको देखिन्छ। यी शिलालेखका रचयिता वाणीविलास पाँडे हुन्। यस प्रकार पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल विजय (१८३३ वि०) देखिन् लापर रणबहादुर शाहका राज्यकाल (१८४३-६३ वि०) सम्म हिन्दी भाषाका कविताको प्रचलन भएको स्पष्ट देखिन्छ। यसबाट यो कुरा सुनिन्छ, यिनताकसम्म कुनै नेपालीलाई पनि आफ्ना भाषामा कविता लेख्न सकिन्छ भन्ने विश्वास रहेनछ। नेपाली भाषाको नेपाली छन्द (म्याडरे, वालन, सवाई इत्यादि)को यस प्रकार हेर्दा गरिन्थ्यो। विद्वानहरूको मण्डलीमा संस्कृतको नै मायाजाल थियो र भाषाका कविता तथा भजनका निमित्त भोजपुरी, अवधी अर्थात् हिन्दीको नै प्रसंग लिइन्थ्यो। यिनताकका लिखित नेपाली कविता पाइएका छैनन् र यस्तो परिस्थिति हुनाले मनाकृतके छ्याम्रै होओइन। पं० बाबुराम आचार्य ले १८४६ वि० सं० तिरको एक र १८५० वि० सं० तिरको अर्को गरी केवल दुइ टुकडा (जन्मा छ पंक्तिका र कविता-रचाना) को प्रसंग दिनु भएको छ। ती टुकडा यी हुन्।

भानु खाय शुभान शाही तारली हान्या कुम्ला ।
जिती आए भोरस्य जनि मार उम्ला ॥

(पुराना कवि र कविता, पृ० २)

जस्तै सानु गचो मककन पिंधी सिधो सुठीमा धचो ।
सिन्की धीचि सुकाइदियो सुदिको फोचो र साधूमा लियो ॥
कोदो फाँडि फत्यो नखाइ दहिको टेको सिकामा धचो ।
भेडो छोडिदियो दशैकन भनी त्यो हो बडो बुद्धिमान् ॥

(ऐ० पृ० ७-८)

१८७३ वि० सं० मा ईष्ट इण्डिया कम्पनीद्वारा हार खाएपछि नेपाली आत्मोच्छ्वेदका रङ्गिण गौरवबोध हुँदा मात्र नेपाली कविताको रचनाको कविकता भएको देखिन्छ । यिनताकको एउटा श्लोकार्द्ध सूर्य विक्रम ज्ञवालीले दिनुभएको छ :

पिरंगी हटाई लुटीपीटि चाँडो ।

पुगी आज गंगा पखान्छु छ खाँडो ॥

(भारती, वर्ष संख्या पृ०)

यस प्रकार नेपाली साहित्यको सिर्जनाको निम्ति भीमसेन थापाको प्रधानपत्रिकाकाल (१८६३-६४ वि०सं०) लाई नै निकै श्रेय छ । नेपाली साहित्यको जुन र्हाको उगले चलेका थिए त्यसैले गर्दा नेपाली साहित्यको बस्तु भई शंकाबोध भएको छ । यस परिस्थितिमा नै १८८४ वि०सं० तिर इन्द्रिय, विद्यारण्यकेसरी र वसन्त शर्माको आविर्भाव भएको छ । प्राथमिक कालका नेपाली कविताहरूमा परमानन्द, वीरशाली, पन्त, पञ्चानन्द लोहनी, विहारीलाल, छविलाल (पालपाली) र वैयाकरण नेपालको पनि उल्लेख भएको छ । तर यिनीहरूमा कसैको समय ज्ञात भएको छैन । यिनमा परमानन्द, वीरशाली र विहारीलालका कुनै कृति पनि देखिएका छैनन् । वीरशाली पन्त र परमानन्द उन्नत भक्त कवि थिए मन्ने अनुभूति छ । भाषासंस्करण द्वितीय भागका केही कविताहरू सम्भवतः साविका कुनै कविहरूको हुनुमा सन्देह छैन । संस्कृत कविमा पेशेको ग्रन्थकर्तृत्वको पूरा व्यौरा नपाइएको छँदाको पनि यही हाल छ । प्राथमिक कालका कविहरूमा गुमानी (कुमाउँका, असली नाउँ लोकरत्न पन्त, १८४७-६०३ वि०सं०) को नाउँ पनि आउँछ । उनका कविता धेरै पाइएका छैनन् । जे-जति पाइएका छन् तिनमा नेपालीको सर्वोत्तमरूप देखिन्छ पनि । चतुष्पदी श्लोकमा कतै पूर्व तीन पाउ संस्कृत र अन्तिम एक पाउ नेपाली, कतै पूर्व तीन पाउ नेपाली तथा अन्तिम एक पाउ संस्कृत र कतै पूर्व दुइ पाउ संस्कृत तथा अन्तिम दुइ

साध्यमिक कालमा मात्र होइन अघेल आधुनिक युगका केही कवि पनि सोही परिपाटीका छन् । गणको यथाविधि रूप राख्न कीर्ष वर्ण-लाई ह्रस्व पानु, स्वरभक्ति गर्नु, नेपालीतर शब्दको प्रयोग गर्नु प्राथमिक कालको नै परिपाटी हो । 'तिन्नो' -को निमित्त 'तिन्नि' (तिघ्रि जन्मले, तिघ्रि प्रीतिले, तिघ्रि हुन् सबै, तिघ्रि मेत्रले, तिघ्रि मूर्ति हो) सम्बन्धवाची विभक्ति 'को' -का निमित्त 'कि' (विभक्ति विन्तले, प्रकृति बुख् हरो) इन्द्र-रसका इत्यादि प्रयोग केवल छन्दोविधानका निमित्त मात्र हुन् । गिहार (हेर), आँधिभौर (आँधिबुँबरि, आँधिबिहारि, ध - न - ह = भ), नाभ्रत (नभ्र भएको), शोभमान् (शोभायमान), बुभनिहार (बुभने मानिस), अकल (अरबी 'अकल', हान), पिलाल (खुवाऊ), सामरो (कालो, कृष्णका निमित्त), दरश (दर्शन), दर्द (फारसी) आदि केही प्रयोग 'गोपिकास्तुति' -मा आएका छन् । यस प्रकार इन्द्रसूक्तको कवितामा शैली कतै दुग्ध भएको छ, कतै अल्पको जालोले गर्दा अर्थ अल्झेको छ, कतै विदेशी शब्दको प्रयोगले अर्थ भट्टे खुल्लैस । तापनि उनको यस कवितामा साधुर्ष निष्ठता अर्थात् अति प्रकृतिक । 'गोपिकास्तुति' श्रीमद्भागवत को बडो रागरसक प्रगीतकाव्य हो । प्रेतको प्रायःशा र त्यसको निष्ठित कृत्पटाइरुनु, ओलीहा खलु र भक्तानो पुत्रनुको चित्रणमा अति मधुर भावव्यञ्जना भएको छ । ठाउँ-ठाउँका यशक र अनुप्रासले बडो रात्रो संगीतात्मकता आएको छ र छोटो छरितो छन्दले सुन्दर गत्यात्मकता । विभिन्न प्रकाशकबाट भाषासन्तर, भाषापरतर वा भाषासन्तर-का विभिन्न संस्करण प्रकाशित भएवाट इन्द्रसूक्तको 'गोपिकास्तुति' नेपाली समाजमा बहुपठित र अतिरुचिकर भएको स्पष्ट देखिन्छ ।

इन्द्रसूक्तै कहीमा हामी विधारण्यकैसरी अर्थात्लाई पाउँछौं । उनको जन्म बुबाकोटको सुनाखानी भन्ने ठाउँमा भएको थियो । उनको कुल प्रसिद्ध राजपुरोहितको थियो, त्यसो हुनाले उनको शिक्षा -दीक्षा रात्रो नै भयो । यिनी १८८४ सालमा मात्र पाठसाठी आउन

पाए। त्यसो हुनाले १८८४ सालमा बनेको वसन्त शर्माको कविता उनले हेर्न पाएनन् होला। उनले ओफनु कविता सुनाखानीमा नै लेखेका हुनाले उनको शैलीमा त्यस्तो सदरिया पारो आउन सकेको छैन। संस्कृतनिष्ठ ब्राह्मण हुनाले र उनताकको काशीवास भएको हुनाले कवितामा संस्कृत शैलीको र ब्रजभाषाको प्रभावका साथ अरु हिन्दुस्थानी प्रभाव पर्नु स्वाभाविक नै देखिन्छ। काठमाडौंमा नै उनले रचना गरेको भए तथा वसन्त शर्माको रचनासित परिचित भएको भए सम्भवतः ब्रजभाषाको उति सनाक प्रभाव पर्ने थिएन। त्यसो हुनाले विद्यारण्यकेसरीको कविताकाल १८८४ सालभन्दा अघिको नै देखिन्छ। वसन्तः शर्माको जन्मसाल थाहा नपाइएकाले र शैली तथा विषयमा इन्दिरसकै कडीसा देखिने हुनाले विद्यारण्यकेसरीलाई हामी इन्दिरसकै पश्चात राख्छौं।

विद्यारण्यकेसरीका हुन कविता पाइएका छन् : एउटा 'द्रौपदीस्तुति' दश श्लोकको र अर्को 'युगलगीत' अठ्ठाइस श्लोकको। 'द्रौपदीस्तुति'-को आधार महाभारत हो। कौरवसंग पाण्डवको जुवामा हार हुँदा दुःशासनले द्रौपदीको चौर खँचेको बेला द्रौपदीले श्रीकृष्णलाई पुकारा गरेको भाव यस कवितामा छ। यो कविता पनि 'भाषासप्ततरत्न' तथा 'भाषा नक्षरत्न'का अनेक संस्करणमा प्रकाशित भएको छ। यस कवितामा पर्याप्त हिन्दुस्थानी प्रभाव छ : कहीं शब्दविन्योसको तथा कहीं वाक्यविन्यासको। खँचत,वाइ नाथ चरणगत तेरी, मेरी लाज (लाजा राख छरक विच मेरी), हूँति में जनम जन्मकि चेरि, प्राण मेरि पुगिगै गुला गला, धर्मराजकि बडाधि कीरति, सूरती, पाँच पाण्डवकि में पटरानी, बात राख अब नाथ चरणकी, मेरी बात, वखानी, लाज गाल सब मे कहाँ कहाँ, येहि बात खुलिगै जहाँ तहाँ, दृष्टिगै हृदय कृष्ण हमारी, बहाना, पस्था, लोम, धन्य धन्य हरिकी वडि गामा-इत्यादि शब्द र वाक्यका प्रयोगमा हिन्दुस्थानी भाषाको स्पष्ट रूप देखिन्छ।

'युगलगीत' बाबुराम आचार्यद्वारा सम्पादित 'पुरानो कवि

र कविता' (२००३), सर्वप्रथम प्रकाशित भएको छ। यो पनि श्रीमद्भागवत-बाट छायानुवाद गरिएको हो। तर छन्दमा अन्त्यानुप्रास मिलेको छैन। नेपाली भाषाका कवितामा यस प्रकार अन्त्यानुप्रास नमिलेको यो प्रथम कविता हो। तर यो परंपरा भने रहेन। पछि भाषाका यावत् कविता अन्त्यानुप्रासको सांग्राममा बाँधिन थालिए। द्रौपदीस्तुति भन्ने यसमा पनि हिन्दुस्थानी भाषाको पर्याप्त प्रभाव परेको देखिन्छ। बाँके (टेढा), मोर (मुजुर) श्रवणपर (कानमा), कालि मुरली, अश्रुपर, भली (असल) बजी (बज्यो) स्त्रीलिङ्ग प्रयोग रूप मालाकि धारी, बजी (बज्यो, स्त्रीलिङ्गप्रयोग) साँढ (साँढे), बडिया (बाड्या) पाऊ, पद्मकि, टेढी नजरले, सुगन्धकी तुलसिकी माला, खुरकि रज, विदीरण, पूरण, आचरज, कन्हैया, भैया, गैया, ठूव् इत्यादि हिन्दुस्थानी शब्द र वाक्यहरूको प्रयोग कविले गरेका छन्। हिन्दुस्थानीको यस प्रकारको प्रभाव इन्दिरसभन्दा विद्यारण्यकेसरीमा बढता देखिन्छ। हिन्दीतर प्रभावबाट भाषा छारिँदै गएको विकासवादी सिद्धान्तलाई मानेर विद्यारण्यकेसरीलाई नै हासिले थालनीमा राख्नु पर्नेछ। यो कुरो उनको छायानुवादले, अनुप्रास नमिलाउने भङ्गटबाट उम्कने मनोवृत्तिले, भाषाको स्वतन्त्र अस्तित्व नभएकोले छन्दोबद्धतामा पनि एकरूपता दिन नसकेकोले— यस्ता साधारण प्रमाणका आधारमा सजिलै मान्न सकिन्छ। नेपाली भाषाको व्याकरण ता निर्धारित भइसकेको थिएन तर विद्वान कविले संस्कृत शब्दका प्रयोगसम्म त शुद्ध गर्नु पर्ने। यस परंपरामा प्राथमिक कालका त के माध्यमिक कालका बड़े-बड़े पण्डितहरू पनि छन्। छन्दको निमित्त हुस्क मरिभेटाइबाट नेपाली कविता यस प्रकार थालिएको छ। विद्यारण्यकेसरीले छन्दोभङ्गनिवारण गर्न गाउँछन्, गाउन्या, बजाउँदा, आउँछन्, गाउँथ्या, रुचाउला र रिभाउला शब्दमा 'उ' कारको तथा 'लाइ'-मा 'इ' कारको ह्रस्वरूपतकको प्रयोग गरेको छ। यस्तै प्रकारले लोकका विचविधे कसो होलामा 'सो'

दीर्घ वणको प्रयोग ह्रस्वोच्चारित भएको छ ।

‘गोपिकास्तुति’ र ‘द्रौपदीस्तुति’ -का छरिता लयालु छन्द छन् । यसो हुनाले तिनमा गत्यात्मकताका साथै गीतिकाव्यात्मकता प्रशस्त छ । ‘युगलगीत’ -को छन्द लामो छ । हुनत शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोगमा आनुभक्तले पर्याप्त रसात्मक लयालुता ल्याइदिएका छन् । विद्यारण्यकेसरीको भाषा आधार नेपाली नहुनाले र एउटै श्लोकमा पनि छन्दको अवैक्य हुनाले सललल बगाइ नआएकोवाट माधुर्यको अभाव भएको छ । दुवै कविले संस्कृतका शब्दलाई ज्यामन्तै गरी प्रयोग गरेका छन् । ह्रस्वका स्थानमा दीर्घ गर्नु वा दीर्घका स्थानमा ह्रस्व गर्नु (जस्तै; दासि, सन्तनी, साक्षि, देहि, लक्ष्मि, पती, गोपि, भुमि, लोभि, निधामि, अङ्गुलि, स्वामि,), स्वरभक्ति गर्नु (जस्तै; दरश, रतन्, जनम्, पूरण्, कीरति), शब्दलाई छोट्याउनु (जस्तै; शोभमान्), बुइ चडाउनु (जस्तै; विराजमान, विन्ति,), नवीन शब्दोद्भावन गर्नु (जस्तै, नक्षित छन्), वाक्यको औचित्यमा ध्यान नदिनु, संस्कृतका हुन् वा भाषाका हल्का शब्दको जथाभावि प्रयोग गर्नु यिनैहरूको विशेषता हो । यस्तो परिपाटी साध्यभिक कालसम्म र आधुनिक कालका केही पुरानिया लेखकसम्म पनि पुगेको छ ।

यी दुवै कविका कवितामा अरबी र फारसीका शब्दको यत्किञ्चित् प्रयोग पनि भएको छ । इन्द्रसमा हिन्दि तथा अरबी र फारसीको प्रभाव विद्यारण्यकेसरीभन्दा धेरै कमती छ । तर विदेशी शब्द तथा वाक्ययोजना भए तापनि ती कविता नेपालीले आफलेको छैन । गीतिकाव्यात्मकतामा जुन ऐकान्तिक रसावेश, अनुभूतिको प्रगाढ मार्मिक व्यञ्जना, छन्दको सललल बगाइ र एतदर्थ अपूर्व संगीतात्मकता र कोमलकान्त पदावलीको रसमयता पाइनुपर्छ सो ‘युगलगीत’-मा लामो छन्द भएको र बीच-बीचमा एउटै छन्दमा अर्को छन्द आएकोले कमती भएको छ तापनि सबैमा रसात्मकता, रमणीयार्थकता र प्रसादगुण अवश्य छन् । यिनै गुणले यी कविता

नेपाली साहित्यका निम्ति चिरनिधि भएका छन् ।

‘द्रौपदीस्तुति’ र ‘गोपिकास्तुति’—का रचयिता वीरशाली पन्त हुन् भन्ने मत सूर्यविक्रम ज्ञवालीको छ । उहाँ भन्नु हुन्छ—वीरशाली पन्त मथुरामा बसेका र असल साधक भएकाले ‘दडे महाराजा’ भन्ने पदवी पनि पाएका हुनाले कृष्णभक्तिको कविता उनैले गर्न सम्भव छ किनकि ती कविताको शैलीमा ब्रजभाषाका शब्द प्रयुक्त भएका छन् औ हिन्दीमा चलेअनुसार लिङ्गानुशासनको परिपाटी पनि निर्वाह भएको छ । तर ज्ञवालीको मत अनुश्रुतिका आधारमा मात्र छ । बाबुराम आचार्यले वीरशाली पन्तको नाम मात्र सुनिएको तर कविता नपाइएको भन्ने उल्लेख गर्नुभएको छ । भाषासंरत तथा भाषानवरतन—का विभिन्न प्राचीन संस्करणको ‘गोपिकास्तुति’ र ‘द्रौपदीस्तुति’—का रचयिताका नाम क्रमशः इन्द्रस र विद्यारण्यकेसरी नै उल्लिखित भएको छ । ‘युगलगीत’ भने अप्रकाशित नै थियो तर सो रचना विद्यारण्यकेसरीको हो भन्ने खाँदिलो प्रमाण बाबुराम आचार्यले दिनुभएको हुनाले^१ अब कर्तृत्वको कचिङ्गल उठ्न सक्तैन । ‘गोपिकास्तुति’ र ‘द्रौपदीस्तुति’—को भाषा र शैली एकैनासको भएको हुनाले एउटैको रचना हुनुपर्छ भन्ने सम्भावना ज्ञवाली प्रस्तुत गर्नुहुन्छ र ‘गोपिकास्तुति’ तथा ‘द्रौपदीस्तुति’ भन्दा ‘युगलगीत’ केही निर्दोष भएको हुनाले पनि अघिल्ला दुई स्फुट कविताका रचयिता एउटै हुनुपर्छ र फलतः ‘युगलगीत’—का अर्कै भन्ने अर्को तर्क उहाँको छ । तर ‘युगलगीत’—मा पनि हामी केही हिन्दुस्थानी शब्द औ सम्बन्धवाचक स्त्रीलिङ्ग-विभक्ति ‘की’ पाउँछौं । यो कुरा अवश्य हो,

१. भारती, वर्ष १, संख्या ५, ६, १०

२. पुराना कवि र कविता, पृष्ठ ११.

३. ए. , पृष्ठ २७४.

‘गोपिकास्तुति’ र ‘द्रौपदीस्तुति’—या हिन्दीकरणको जति बाहुल्य छ त्यति ‘युगलगीत’—मा छैन । छन्दोभङ्ग नगर्नखातिर ‘गोपिकास्तुति’—मा तिप्पि जन्मले, तिप्पि प्रीतिले, तिप्पि नेत्रले, मयकि सन्तती, विधिकि निमित्तले, ब्रजकि दुख र तिमरि मूर्ति— यी प्रयोग गर्नेपथ्यो । तर ‘युगलगीत’—का भली मुरली बाजी, नीवी सुक्किगई, वंशी हरिकी बजी, टेढ़ी नजर, सुगन्धकी तुलसिकी माला, चरणकी लीला, हरीकी मुक्किलक्ष्मी इत्यादि स्त्रीलिङ्गवाची शब्द तथा पष्ठी विभक्ति ‘की’—को प्रयोगमा नेपाली भाषासम्म त पुलिङ्गवाची ‘को’ पष्ठी विभक्तिको पक्षान्तर अवश्य थियो । यस प्रकार ‘युगलगीत’—मा पनि हिन्दीकरणको प्रयोग भएको छ । अर्को कुरो — ‘गोपिकास्तुति’—मा निहार, अकल गुम् भयो, सामरो, दरश, दर्द इत्यादि शब्दमात्र हिन्दुस्थानी छन् । तर ‘द्रौपदीस्तुति’ र ‘युगलगीत’—मा भने अझ धेरै बढी हिन्दुस्थानी शब्द छन् । ‘गोपिकास्तुति’—मा १६ श्लोक र ‘युगलगीत’—मा २८ श्लोक भएकोले नै पछिल्लो कवितामा धेरै हिन्दीकरण देखिएको हो भन्ने तर्क गरे पनि पष्ठी विभक्ति ‘कि’ र ‘की’—को शैलिको विभेद स्पष्ट छ । अझ बढता हिन्दीकरण त १० श्लोकको सम्प पनि ‘द्रौपदीस्तुति’—मा छ । अर्को कुरा — ‘गोपिकास्तुति’—को भाषा ‘द्रौपदीस्तुति’ र ‘युगलगीत’—को भाषाको ढँजाईमा कता—हो—कता भर्रा नेपाली भाषा छ । यसबाट यो निष्कर्ष सहजतया निस्कन्छ, ‘गोपिकास्तुति’ र ‘द्रौपदीस्तुति’—का रचयिता एउटै होइनन् घरन् विभिन्न हुन् । आर्को तिर, ‘द्रौपदीस्तुति’ र ‘युगलगीत’—को शैली एकनासभै देखिएको हुनाले यी दुइ कविता एउटै कविका हुन् भन्ने कुरो स्पष्ट बुझिन्छ । ‘युगलगीत’—का रचयिता विद्यारण्यकेसरी हुन् भनि जवालीले भन्नुभएको अनुश्रुति हो र सो आधारलाईभन्दा शैलीसाम्यको नै बढता खँदिलो आधार मान्नुपर्दा यिनै कविका यी दुइ रचना मान्नुपर्छ । अब वीरशाली पन्तको कवि हुनु वा नहुनु भन्ने कुरामाथि विचार गरौं । वीरशाली पन्त कृष्णभक्त थिए । नेपालीमा एउटा कृष्णचरित्र प्रकाशित भएको छ ।

बाबुराम आचार्य पनि 'भक्तिरसको भण्डार' नभएको रचना हुनाले भन्ने वीरेन्द्रकेसरी अर्थात्का तर्कका आधारमा सो कृष्णचरित्र-का कवि वीरशाली पन्तलाई मान्नुहुन्न । उनी वैष्णव साधु भएकाले 'द्रौपदीस्तुति' र 'युगलगीत'—को पाठ गर्दा हुन र यस कारण तिनको कृतित्वको प्रसङ्ग चलेको हुनुमा आश्चर्य पनि छैन ।

पुराना कवि र कविता (पृष्ठ ११) — मा बाबुराम आचार्यले विद्यारण्यकेसरीको आजसम्म नपाइएको 'वैष्णुगीत' — को उल्लेख गर्नु भएको छ । भपासप्ररत्न, द्वितीय भागमा पृष्ठ ७७ कविता 'वंशी-चरित्र' छ । यो कविता पूरा हिन्दीमा छ र कसको हो अझै थाहा छैन । प्रत्येक चतुर्थ पदको श्लोक जब बाजी मुरली अली रस भरी श्रीकृष्णकी बांसुरी-बाट 'युगलगीत' — का द्वितीय श्लोकको चतुर्थपद बाजी कृष्ण जहां बिभी संगिनी हो ज्यूत् कसोरी अब, चतुर्थ श्लोकको चतुर्थ पद जब वंशी हरिकी वजी बिरहिनी गृह्ण्वा भया कागिनी- सित दाँजिर हेर्दा

वंशीचरित्र को प्रथम श्लोक:-

गैया कान उठाय पान करती पंक्ती न बोले कट्ट ।
बच्चे दूध न पीवते थननमे सुख लाइ छाडे रहे ॥
भवाले दोहनिजा लिये दुहनना कर लाय थनमे रहे ।
जब बाजी मुरली अली रस भरी श्रीकृष्णकी बांसुरी ॥

सित 'युगलगीत' — को पञ्चम श्लोक:-

ब्रजवासी मय गाइ भोड बजिया आदि पञ्चजन पनि ।
सुन्दा बांसुरीको नत्रु र खर भए टाई जहाँका नही ॥
गाँस हाली मुखमा चपाउन पनि बिभी नयन धिर गरी ।
ठाडो कान भरी रहया संगिनी हो मुनीभजी चित्रका ॥

फेरि वंशीचरित्रको पञ्चम श्लोकको प्रथम पद ब्रह्मा शंकर योगि

१. केवल चतुर्थ श्लोकको अन्तिम पद यस प्रकारको छ: जब बाजी मुरली अली रस भरी देखो हरी कुजमे ॥

मिद्ध मुनिका दृष्टी समानी सखी-सित 'युगलगीत' - को पञ्चदश श्लोको प्रथम पंक्ति अथा शंकर इन्द्र चन्द्र प्रभृती सर्वज्ञ ईश्वर, पनी दौंउदी दुवैसा भावसास्य पाउँदौं । 'युगलगीत' -मा देखिएकै, वंशीचरित्र-को प्रथम श्लोकमा लाइ - को इ टार ह्रस्वोच्चारित भएको छ । लोकको विचविषे कयो होला - सा दीर्घ वर्ण 'हो' ह्रस्वोच्चारितभएकै वंशीचरित्रको नवम श्लोकमा लायो नीर कलेजे पार गहिरी जव मे ए फन्मे परी-सा दीर्घ वर्ण 'जे' तथा 'म' ह्रस्वोच्चारित भएका छन । दुवैको छन्द शर्तूलविच्छिदित छ । वंशीचरित्र को, चतुर्थ श्लोकको द्वितीय पाद चोली बंद दृष्टी अंगगवमते सारी सरक गिर्भडी-सित 'युगलगीत' को तृतीय श्लोकको चौथो पाद नीको खुट्टिगई मलजानले विक जन्न भन्छन् सखी-सा धेरै समानता छ । वंशीचरित्र-को श्रवण शब्द युगलगीतमा पनि बारंबार प्रयुक्त भएको छ । मुख लद ठाके रहे, मुत्तरी, छोई, छिंकि, हजर- जस्ता केही यस्ता शब्द नेपाली अनुहारलाई लुकाउन सक्नेछ । 'युगलगीत' -मा जसरी 'भावा' बनेको कारण अत-तिर सजाइयो श्लोकमा दिइएको छ त्यस्तै 'वंशीचरित्र'-को अन्तिम एघारौं श्लोकमा पनि 'भावा' -को उल्लेख भएको छ:

योगी श्रीशुकदेवले उरी अहाँ भावा बनी दृष्टु छिई । (युगलगीत)

भापाकी रचना य नंदमुनके जो कुकु बने लीजिए । (वंशीचरित्र)

यस प्रकारको तुलनात्मक विवेचनाद्वारा 'वंशीचरित्र' - का रचयिता विशारण्यकेशरी नै सर्वतोभावेन देखिन्छन । सम्पूर्ण हिन्दी-मा भएकोले सम्भवतः यो कविता भनेको हो र काठमाडौं नआ-उँदै काशीमा लेखिएको होला पनि । द्रौपदीस्तुति -मा हिन्दीकरण बढता भएकोछे यो कविता वंशीचरित्र -पद्धिको देखिन्छ । र भा-पालाई अकै सुद्ध पावै नैसा भइदिएको हुनाले 'युगलगीत' देख्नो देखिन्छ । बाबुराम आचार्यले निर्देश गर्नुभएको वेणुगीत यै वंशीचरित्र नै हुन सम्भव छ । दुवै शीर्षक समानार्थक नै हुनाले र दुवैका शैलीसाम्यले एउटै ग्रन्थकर्तृत्व देखिएकोले हामी यस निष्कर्षमा

पुन सकेका छौं।

विद्यारण्यकेसरीको निम्ति नेपाली कविता रचनाक्रमको कुनै आदर्श थिएन। संस्कृतज्ञ परिवारका हुनाले यिनको कवितामा पाण्डित्यप्रदर्शन छ, तर लालित्यको अभाव पनि छैन। काशीमा नै अध्ययन भएकोले र युवावस्था तहीं बितेकोले उनको भाषामा ब्रजभाषाको टक पर्नु स्वभाविक नै भयो। ब्रजसाहित्यको उनताकको परंपरामा काशीमा भएकोले उनमा कृष्णभक्तिको धारा उद्विक्त भएको छ। हिन्दुस्थानीको प्रभावबाट पनि युक्त हुंदै गएको देखिएकाले उनमा हिन्दीतर प्रभावबाट खारिँदै जाने छटपटाइ छ।

केदारनाथ नेउपाने

भानुभक्तः एक अध्ययन

नेपाली साहित्याकाशमा वादल बेसरी मढराइ रहेको थियो । भौसम ज्यादै खराब थियो, अवस्था अत्यन्त भयानक । मूशलधारे पानी पनि लागेकोले जानुहरूलाई निकै कठिनाई परिरहेको थियो । थस्नेमा विस्तार विस्तार वर्षा बन्द भयो; फाटफुट गरेर क्लिक क्लिक तारा पनि देखिन थाले । १९७१ साल आषाढ २६ गतेको दिन नेपालको पश्चिमी आकाशमा भानु उदायो । यस किसिमले नेपाली साहित्यले पश्चिमलाई पूर्व बनायो । शुरुशुरुमा भानुलाई राम्ररी चिन्ने मानिस थिएनन्, कतिले त चित्र पनि चाहेनन् । अखिर भानुलाई कसको प्रकाश चाहिन्छ र ? उनी आफैँ जगमगाउन थाले । त्यस बेलासम्म नेपाली साहित्यको अस्तित्व नै राम्ररी बसेको थिएन, संस्कृतको विद्वानहरू नेपालीमा लेख्नु महान् पाप ठान्दथे, संस्कृत ग्रन्थ नेपालीमा अनुवाद गरिदिनेहरूलाई संस्कृतका पण्डितहरू भन्दथे— सरस्वतीको पदा खोली हुर्मत लिने भंडुवा ।

यसरी संस्कृतको साम्राज्य चलि रहेको बेलामा नेपालको एक छेउमा उदाएको भानुले सारा नेपाल व्याप्त गर्न थाले । उनी नेपालको घर-घरमा पस्न थाले - विस्तार-विस्तार उनको स्वागत हुन थाल्यो । उसो भए ती भानु को हुन् त ? ल, सन्नुहोस् ...

भानुभक्त भनी प्रसिद्ध नरमा जम्को छ नाउँ पनी ।

घर तिन्को तनहुँ त बेसि चुँदि हो गाउँ त रम्या भनी ॥

श्रीकृष्णका नाती, धनन्तयका छोरा यी भानुले अब नेपाल व्याप्त गरे, यिनको प्रकाशवाट नै धेरैले आँखा पाए अनि देख्न लागे । यिनी काठमाण्डू आउँदा बाटोमा बालाज्यू पर्दथ्यो । बाला-

ज्यूको सौन्दर्यले भानुलाई पनि खिँच्यो । उनी लट्टु भए, उनले एका-
एक भने ...

यति दिनपछि भैले आज बालाजि देख्यौं ।
पृथिवितल भरीमा स्वर्ग हो जानि लेख्यौं ॥

उनी बालाज्यूबाट अघि बढ्दै आए । नेपालको मुटु तथा केन्द्र-
स्थल भई सा(नेपालको भाग्यविधाता भइरहेको काठमाण्डूमा
भानुको किरण पच्यो । सुन्दर र रमणीय काठमाण्डू भानुको नजरमा
पच्यो, उनको नजरले काठमाण्डूलाई स्वर्गपुरी देख्यो; उनको कलम
दौड्यो, कलम मन्दै गयो :—

चपला अवलाहरु एक सुरमा ।
गुनकेशरिको फुल ली शरमा ॥
हिडन्या सखि लीकन ओरिपरी ।
अमरावति कान्तिपुरी नगरी ॥ १ ॥
यति छन् भनि गन्नु कहौं धनि याँ ।
खुशि छन् मनमा बहुतै दुनियाँ ॥
जनकी यज्ञकी सुखकी सगरी ।
अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी ॥ २ ॥
कहिं भोट र लण्डन चीन सरी ।
कहिं माल्भरि गछि छ दिछी सरी ॥
लखनौ पटना मदरास सरी ।
अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी ॥ ३ ॥
तरवार कटार खुँडा खुकुरी ।
पिसतौल र बन्दुकसम्भ भिरी ॥

अति धूर र वीर भरी नगरी ।
 छ त कुन्सरि कान्तिपुरी नगरी ॥ ४ ॥
 रिप्त राग कपट छल छैन यहाँ ।
 सब धर्म कवी छ, कवी यहाँ ॥
 पशुका पति छन् रखारि गरी ।
 शिवकी पुरि कान्तिपुरी नगरी ॥ ५ ॥

भानु त्यस्तरी धनी मानिस होइनन् । गरीब नभए पनि हात-मुख जोर्नको लागि दिनदिने खर्च गर्न उनीसँग प्रशस्त पैसा थिएन । जीवन धान्नको लागि सबैले पसिना चुहाउने पछि भन्ने कुरा उनीमा जहुर लागू भइहाल्दथ्यो । यसैले भानुले पनि सरकारी जागीर खाने कोशिश गरे । ज्योतिपशास्त्र पढदा उनीमा हिमाचको राम्रो ज्ञान थियो, बालककालमा अक्षर लेख्ने प्रशस्त रफत भएकाले उनका अक्षर पनि मोतीका दाना जस्ता थिए । यति भरपछि उत्रोडा जागीर खान गाहो थिएन । यसैले उनले सजिलैसँग जागीर भेट्टाए । पछि बही युक्ताउँदा केही कागजपत्र फेला नपरेकाले भानुले जेल जानु पर्‍यो । भानु सबैका नेत्र भएर पनि आफूले राम्ररी देख्न सकेनन् । बादलले उनलाई छोप्यो । तर भानुलाई छेक्ने बादल कति टिक्न सक्छ ? सत्यलाई छेक्ने असत्यको अस्तित्व नै कतिमम्म रहन्छ र ? आखिरमा भानुले फारख पाए । बाहिर आएर उनले उस बेलाका कमाण्डर-इन-चीफलाई एउटा चिट्ठी लेखे । उनमा भानुको ठूलो भरोसा थियो । यसैले उनले लेखे:-

रोज् रोज् दर्शन पाउँछ् चरणको ताप छैन मनमा कछ ।
 रातभर नाच पनि हेर्छ् खर्च नगरी ठूला चयनमा म छ ॥
 लाग्नुहुँ उषियाँ उहुम् ई सँगि छन् इन्कै लहडमा बसी ।

| लाम्बुड्रे हरू गाउँछन् इ उपियाँ नान्छन् म हेर्छु वसी ॥

* * *

व्यर्थमा म कुमारिचोक थुनियाँ बाँही बिरामी भई,
आयाँथ्याँ घरमा बेरां अति बढ्यो ठूलो धिपत्ती सही ॥
काठ्यां दिनु अब संच भो अन्न पनी थुन्छन् त सेरो मती ।
अर्को छैन दया रहोस् हजुरको सेरा त स्वामित् पनि ॥

* * *

शरिर छ अति कच्चा अन्न जल्ले रखाको ।
धिनति गरुँ कति यो देहमा जो भयाको ॥
बहुत फजिति पाँयाँ रोगले ग्रस्त पारी ।
शरिर हुन गयो ठिक पूर्व झैं फेरि भारी ॥

उनी काठमाडौं नै रहेको घेरै समय भएको थियो । उनका छोरा व्रतबन्ध गर्न उमेरमा पुगीसकेका थिए । यसैले भानुलाई आफ्नो घरतिर नगई सुख भएन । तर भानु सधैँलाई प्रकाश दिने भए पनि उनीमा लक्ष्मीको प्रकाश ज्यादै कम थियो । उनीसँग व्रतबन्ध गर्नलाई पुग्ने पैसा थिएन । यसैले स्वर्चवर्च मागी उनले कृष्णवहादुर राणालाई दखाँस्त लेखेका थिए । उस बेलासा पनि यस्तो गर्न साइस र मातृभाषामा कविता-प्रेमको पत्रटा नमूना हो । उनी भन्छन्:-

जागिछैन धनी म छैन घरको केवल कदालो खनी ।
खान्ध्याँ दुःख गरेर चोकरि गन्ध्याँ मान् पाउँला की भनी ॥
एक मन् चित्त लगाई चाकरि गन्ध्याँ खुसी भयाछन् हरी ।
मान्माथी पनि भुक्तमान् थपिदिया कैलहै नखोस्न्या गरी ॥

चालीस वर्ष पुण्याँ म, पुत्र पनि एक मात्रैछ आठ वर्षको ।
 क्याहँ आज पयाँ म तः विपतमा एकलो यहाँ लु फगत ।
 कुन् पाउले व्रतबन्ध पागहँ म फेन्मान्छ अँध्यारो जगत ॥
 गायत्री दिनु बाबुको छ अधिकार भिक्षादिनु माइको ।
 बालरुमा पनि बेइ पढीकन सुशागर्नु गुरु गाइको ॥
 यस्तो मुख्य बखन्छ यो अरु छ कुन् काष् पार लगाइदिन्या
 धेरै धिन्ति कती गरूँ चरणमा एकै कुराले छिन्या ॥

भान् धेरैसम्म काठमाडौँमा बसेकाले आफ्नो घरको उस्तो
 हेरचाह गर्न पाएनन् । त्यसै ओमरमा उनको खेत खोलाले खायो;
 सँधियार गिरिधारीले पनि अतिकति खेत मिचिदिए छ । जीवन
 एउटा आनन्दै-आनन्दले मात्र भरिएको अवस्था होइन, यसमा
 अनेक चढाव र उतार आउँछन् । जसरी ठूला ठूला कामगर्नेहरूलाई
 अनेकाँ कठिनाइहरू आइपर्छन् त्यसैगरी हाँफ्रा भानुलाई फेरी क-
 ठिनाइ भेट्नु पच्यो, भ्रमणाना फस्नु पच्यो । संसारमा जन्मेर समा-
 जमा बस्दा पाउने फायदा र बेफायदा उनी पनि जरूर पाउँदथे ।
 अहिले उनले बेफायदा पाए । यसैले उनले गिरिधारीको विरुद्ध
 फिरादपत्र लेखे । उनी आफ्नो फिरादपत्रमा भन्दछन्:-

स्वामित् यस् गिरिधारिले अति पिन्चो व्यर्थै गन्चो झेल पनि ।
 यस्का झेल उत्तार्नलाई सजिलो यो हो व्यहोरा भनी ॥
 स्वामित्लाई चढाउनाकन यहाँ कयै श्लोक कविता गन्चाँ ।
 मेरो श्लोक सुनिबक्सियोस् त झगडा छीनिन्छ पाऊ पन्चाँ ॥

= = = = =

साँचा हुन् जति लेखिया सब कुरा आफ्नू व्यहोरा दरी ।
 यी कुरा त अइन् सवाल रितले श्रस्ता प्रमाणले गरी ॥

साचीतै ठहरेन पो पनि भन्या यस्मा अहन्मा जती ।
तोक्क्याको छ गुनाहगार तिरुँला राख्वैन एक दाम रती ॥२॥

= = = = =
यस्भन्दा अरुपत्रपात्र पनि छन् भोग्छन् दसी छन् सही ।
श्रोतासाक्षि कुरा कहोनि पनि छन् भैरा सनद् छन् कहीं ॥
गन्या छैन उजुर गन्याँ पनि भन्या झुट्टा गराई दिनु ।
सर्कामा इजहारदियाँ खुसि भई यो झेल कसोरि छिन् ॥ ३ ॥

फिरादपत्र दिएको कैयौँ दिन बिति सक्थ्यो । उति बेलाको चलन बचोजिम तरिख दिइँदैनथ्यो, तातो पर्ने मानिसले भगडियालाई पक्रेर ल्याउनु पर्थ्यो । अड्डाका मानिस भोलि भोली भनी टारिदिन्थे । कैयौँ समय बितेर पनि मुद्दा छिनिएन । अड्डाका मानिसहरूले त भोलि आउ, केही दिनपछि आऊ भन्ने कुरा त हामीलाई दिनदिनै अनुभव भएको कुरा हो । भोलि-भोलि भन्नु नै उनीहरूको धर्म भइसकेको छ । यसैले भानुले उनीहरूको विरोधमा एउटा दर्खास्त काठमान्डूँ बडा अदालतमा दिए । उनी आफ्नो उजुरीमा भन्दछन् :—

बिन्ती डिड्डा विचारीसित म कति गरू चूप रहन्छन् नचोली ।
बोल्छन् ता ख्याल गन्या झैं अनि पछि दिनदिन् भन्दछन्
भोलि भोली ॥

की तो सक्तीन भन्नु कि तब छिनिदिनु क्यान भन्छन् इ भोली ।
भोली भोली हुँ दैमा सब घर बितिगो बक्सियोस् आज झोली ॥१॥

न मृत्यु टर्न्या हो यमरि झगडामा आघे सरी ।

न कोटिनुको मालिक हुनु छ घरमा दौलथ पसी ॥

व्यहकमा दिनु जान्छन् अब मन बुझाऊँ म कसरी ।

कृपा राखी खासित् अब छिनिदिनोस् हुन्छ, जसरी ॥२॥

भानुलाई कहिले काँही लहडू लाग्थ्यो, ठठ्यौली कविता खेल्थे, आफ्नो चलाखी भर्त्थे । यस किसिमका कविताले हामीलाई केही छुरा सिकाई भापाप्रेम बढाउनुको साथै मनको खुराक पनि बढाइ दिन्छ । एक पटक एक जना पालपाली सुब्बाले दोश्रो विवाह गरी भानुका साथी ज्योतिपी धर्मदत्तलाई आफ्नो आयु सोधी पठाएछन् । ती सुब्बा भानुका पनि मित्र थिए । यसैले उनले ज्योतिपीको भाषाबाट एउटा जवाफ दिए । यो जवाफमा दोश्रो विवाह गरिसकेपछि आयु मोधि पठाएकोमा पालपाली सुब्बालाई हपारेर ज्योतिपीको तरफबाट उनले कवितामा जबाबी चिठी लेख्दै आखिरमा उनले भने—

उल्ल छौं तिम्री उल्ललाई अहिले कुनू हो जवाफ दिन्थ्या ।

यस्तै किसिमको ठठ्यौली कविताको अर्को उदाहरण हामी भानुको कवितामा पाउँछौं । पालपाका एक भलादमीले आफ्नो बाबुको शुद्ध-शान्तिमा पुरोहितलाई अरू अरू चीजको साथै एउटा बन्दुक पनि दान दिएका थिए । तर पुरोहितजीलाई बन्दुकको उपयोग थाहा नभएकोले त्यो बन्दुक खिया पर्न लागिसकेको थियो । हाथमा भानुलाई शिकार खेल्ने मौला लागेछ फथार । उनी त्यो बन्दुक माग्नु गरे । उनले सोभै मागेनन् । पहिलेनाट विद्वानले फलाम घेत्नुहुँदाँ भन्ने कुरामा पुरोहितजीको स्वीकृति लिनको लागि उनले भने—

विद्वान् जबले लोहलाई घेत्नु छैन ।

भन्ने सुन्थ्यौं यो छुरा हो कि होइन ॥

पुरोहितजीले हो भने । यसरी जालमा पारिसकेपछि उनले फेरि भने—

लोहा घेचाँ मोल क्या लीनुहोला ।

योग्यं जानी यो उसै दीनुहोला ॥

अनि भानुले बन्दूक पाए, हामीले उनको चलाकी र ठक्यौली-प्रनाको नमूना पायौं ।

यस्तै गरी भानुका प्रकाश घेरै छन् । ती सब हेर्नु हामी एकद्विनको समयमा सक्दैनौं । तैपनि प्रश्न आउँछ—उनलाई यतिका कविता लेख्ने प्रेरणा कहाँबाट आयो र उनको सबभन्दा लोकप्रिय कृति के हो ? जति ठूलाठूला वैज्ञानिक र सांस्कृतिक सिर्जना भएका छन तिनमा घेरैजसोमा प्रेरणा दिने प्रायः साना साना चीज नै बनेका छन् । न्यूटनले आकर्षण शक्तिको सिद्धान्त थाहा पाए रूखबाट खसेको एउटा ना सपतीको मदतले । बिजुली पत्ता लाग्यो चंगाको मदतले । यस्तै हाम्रा भानुमा कविता गर्न प्रेरणा एक जना घाँसीले दिएछ । एक दिन घुम्न जाँदा एउटा घाँसी घाँस बेचेर जीविका चलाउँदो रहेछ, साथै अलि अलि पैसा बचाएर कुवा खनाएछ, कुरै कुराको सिलसिलामा भानुले यी सब कुरा थाहा पाए । उनलाई अपशोच लाग्छ कीर्ति राख्न केही काम गर्न नसकेकोमा । घाँसी जान्छ । भानु छेदछन् ।

भर्जन्म घाँस तिर मन् दिई रूध कमायो ।

नाम् कयै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो ॥

घाँसी दरिद्र घरको तर बुद्धि कस्तो ।

मो भानुभक्त धनि भैकन आज यस्तो ॥ १ ॥

मेरा इनोर न त सत्तल पाटि कयै छन् ।

जे धन् र चीजहरू छन् घर भित्र नै छन् ॥

तेसु घाँसिले फसरि आज दिएछ अर्ती ।

धिकार हो मकन वस्तु नराखि कीर्ति ॥ २ ॥

यो कविता लेखिसकेपछि भानुले आफ्नो कीर्ति राख्ने काम गर्ने विचार गरे । उनी अलिकति पैसा खर्च गरेर नै आउने कीर्ति-

को पछि लागेनन् । उनले सारा जीवन दिएर आफ्नो चमक फलाउने कोशिश गरे । उको कोशि नेपालीहरूको घरघरमा पुग्ने र सबैको आँखामा प्रकाश ल्याउने भयो । उस बेलाको जमाना अनुसार जनतामा उद्योति फैलाउनलाई उनले रामायण अनुवाद गर्ने निश्चय गरे । उस बेलाको नेपालीका घरघरमा पुग्ने र नेपालीहरूको मनमा भाषा-प्रेम जगाउनलाई राम र सीताको नै मदत लिनु पर्ने अवस्था थियो । उस बेला आधुनिक विचारवादी नायकको मदतलिएर नेपालीहरूको घरघरमा पस्न खोजेको भए नेपाली भाषाको विकाश धेरै नै पछि पथर्यो, अझ यो भाषालाई हिन्दी भाषाले खाइदिन्थ्यो कि क्या हो, अनि नेपाली जातिमा शिक्षा भन्ने कुरा पनि अवश्य नै ढिलाउने थियो । तर भानुले जमाना मुहाउने काम गरी रामनामे ओढ्ने ओढी घरघर पसे । यही रामायण उनको सबभन्दा लोकप्रिय ग्रन्थ हुन आयो । यसको सरलता र लालित्य नेपालीहरूको हृदयभित्रसम्म घुसेको छ । यसलाई सबै नेपालीले चिनेको छन । उनीले रामायण शुरू गर्दा सबभन्दा पहिले लेखे —

एक दिन नारद सत्य लोक पुगि गया लोकको गरूँ हित् भनी ।
 ब्रह्मा तार्हि थियो पर्या चरणमा खूशी गराया पनी ॥
 क्या सोध्छौ तिमि सोध भन्छु म भनी मर्जी भयेथ्यो जसै ।
 ब्रह्माको करुणा बुझेर ऋषिले बिन्ती गर्च्या यो तसै ॥ १ ॥

यसरी भानुले आफ्नो जीवन नेपाली साहित्यको सेवामा बिताए । उनले अरू धेरै फुटकर कविताहरू पनि रचे जसको लोक-प्रियता हामी सबैलाई थाहा छ । उनले बघूशिक्षा लेखे, अरू अरू कृतिहरूको रचना गरे । यसबाहेक उनले जीवनको आखिरी दिन-सम्म पनि नेपाली साहित्यको लागि दिए । साहित्यको प्रेरणाले गर्दा नै उनले, मृत्यु-शय्यामा परेर पनि, रामगीता रचिरहे । उनको मन चलतापुर्जा थियो, तर हातले धोका दियो, कविको इसारामा चलेन ।

तर भानुलाई कर (किरण)को सत्याग्रहले के लक्ष्यार्थ सक्थ्यो ?
उनको मनले कविता रच्यै गयो, मुखले भन्दै गयो, भानुभक्तका छोरा
रमानाथको हातले कागजमा लेख्यै गयो । उनले जीवनको आखिरी
कविता यसरी लेखे --

श्रद्धा भक्ति रहोस् गुणचरणमा धेरा वचनमा कमी ।
यस्लाई श्रुतिसार् बुझीकन पढोस् भूतत्व वै हो भनी ॥
यस्ता रीतिगत यो पढ्यो पनि भन्दा अज्ञानको नाश गरी
मेरै रूप पनि जान्छ जान्छ सहज संसारसागर तरी ।

यसरी जीवनको अखिरीमा पनि साहित्य-सेवा नै गरी हाघ्रा
भानु यस संसारबाट अल्प भए । तर भानु कहिल्यै हराउँछ र ?
अहं । यी भानु अस्ताएर नेपाली साहित्याकाशमा अरु धेरै धेरै
भानु उदाए जसको प्रकाश अहिले हामी धेरैमा परिरेको छ ।

जनार्दन सम

य किन लेखु ?

आत्मसंतोषको पूर्णता कहाँनेर छ ? आत्मसंतोषकोलागि साहित्य सृजन हुन्छ ? अथवा साहित्य चरीले सामाजिक-चेतनामा गूँड बनाइसकेपछि मात्र साहित्यबलाई आत्म-तुष्टिको तातोले छुन्छ, - यसबारेमा म आफूना केही अनुभूतिहरू अंकलदछु । यो संतोषको औमरमा मलाई अलिकति संकोचले पनि छोएको छ । विश्वको यति ठूलो भव्य-साहित्य-वनको अपेक्षामा मेरो आजसम्मको रचना पन्टा सानो हसिनाको फूल जत्रो होला । तर कुन उद्देश्य र आशा लिएर यो फूल फुल्यो ? कुन व्यथाको चर्को घाम, कुन पीडाको धेरै वर्षासा यो फूलको पन्टा आँखाको सानो पुतलीले यो विश्व निर्माण सके जति मेरो यो सानो रचना फूलको उत्पादक दृष्टिकोण पनि संसारका समस्त वन जतिकै विशाल हुन सक्तछ । त्यसैले यो मेरो संकोचको कोपिलामा विकासको अपेक्षा राख्ने बल साहसीएको छ ।

साहित्यमा सदानन्दका स्वाद मिलदछ, साहित्यको कल्पनाले सत्य-शिव-सुन्दरलाई अँगाल्छ, “ रसोवैः साहित्यम् ” भनेर साहित्यवाट रसवरीको आनन्द लिन खोज्नेहरूको अनुभवलाई म चाहन र स्वाद लिन सक्छिन । सामान्य वातावरणवाट पन्डेर जब म साहित्यको फूल फोरवने अनुभूतिको तापमानमा घुम्नछु, त्यस बेला मेरो मुटु बढ्ता ‘ हुक् हुक् ’ गर्दछ । घाउ दुखिरहेको अनुभव हुन्छ । फूल फोरलिसकेपछि जब पृथ्वीका धेरै मनहरूमा त्यसको प्रतिबिम्ब पाछु र कुनै रोगको विवरण चिकित्सकसित पोखेपछि उपचारको आशामा अलिकति तंग्रको मनले जति मात्र म त्यस बेला आत्म-संतोषको घाम तापछु ।

यदि लेखक आफ्नै निमित्त मात्र लेख्दछ भने यो महँगीको परिस्थितिमा कलम, मखी र कागद तथा सुदृण-यन्त्रको प्रयोजन नै छैन। उ चूपचाप ओझ्यानमा पल्टेर साहित्य-सागरमा गोता मारिरहन सक्तछ। त्यसैले जब म लेख्छु, लेख्न थाल्दछु, म सम्भन्धु कि आफ्नो मनको प्रतिबिम्ब र आफ्नो अनुभूति—त्यसको अनुवृत्ति समाजमा तथा भविष्यका बालक, तरुण र वृद्धमा पार्न लागिरहेछु। त्यो चित्र कस्तो होस्! जसले हाम्रो सामाजिक चेतनामा एउटा प्रतिबिम्ब दिन्छ र त्यस प्रतिबिम्बको उज्यालोमा, छाहारीमा फेरि मानवीय चेतनाको होम र विकास निर्भर गर्दछ। अनि म संवेदनशील हुन्छु, सचेत हुन्छु, सतर्कताको पूल चार्दछु। मीठा र सुगन्धी कल्पनालाई पन्छाई वास्तविकताको काँटे-भाँडमा भौँतारिँदै काँढाले कोरेको हुखाइलाई लिएर गाँउँछु।

साहित्यको आधार सामाजिक परिस्थितिलाई मात्र अनि मलाई कर लाग्दछ। साहित्यकारमा तत्कालीन युगको प्रभावले घर बनाएको म भलभलो संभन लाग्दछ; जब आजसम्मका भारतीय, यूरोपीय, ग्रीक, इरानी साहित्यमा उसै युग-युगको वर्ग-विभक्त-समाजको प्रष्ट छाप भल्कन्छ। साहित्य शाश्वत हुन्छ हो, किन्तु निरपेक्ष हुन्छ, - यो म कम्ती भन्न सक्ँ जव साहित्यविनाको समाज त हामी कलानो गर्न सक्दछौं बरु, किन्तु समाजविनाको साहित्य कस्तो होला? कपरी होला? यसलेका आफ्नैको एक बलियो सूक्ति संझिइन्छ, उनी भन्दछन्— “चिन्तनलाई चिन्तकवस्तु जो भौतिक पदार्थ छ -चाट अलग हुन्दाउन असम्भवछ।” अर्को— “मनुष्यको मत्ता उमको चेतनाद्वारा निश्चित हुन सक्तैन, उक्तो उनको चेतना नै उसको सामाजिक सतहद्वारा निश्चित गरिइन्छ।”

त्यसैले म सम्भन्धु, म र मेरो समाज एउटै हो; जब जब समाजमा घाउ लाग्दछ, मित्रो रोगले जर्जर हुन्छ, विवशताको बादल जताततै छाउँछ, अनि मलाई पनि चोट लाग्दछ; रुन मन

लागू लेखन मन लाग्दछ । आफ्नो रोग थाहा नपाएर निष्क्रियसित मुख नबारी उपचार नगरी मृत्युको मांसतिर घट्टन लागि रहेका मेरो सामाजिक साथीहरूलाई खबर दिन म बलम सरोत्तछु । मानवताको पाठ संझाउने गीत गाउँछु ।

हुनत मेरा रचनाहरूमा कहीं पनि प्राचीन महाकवि कालिदासहरूका काव्यमा र्भै गङ्गलाचरणको देवतालाई नैवेद्य चढाउने कल्पना छैनन ; नत शैक्सपियरका साहित्यमा जस्तै भौतिक-रूप-मा मृत-आत्मा आई रहस्यवाद र रोमान्चवादको जालमा मनुष्य-चेतनालाई जकडन्छ । नत धार्मिक राहमा डोच्याई मानवीय चेतनाको स्वतन्त्र सत्तालाई म वग्गीमा जोतेको घोटालाई र्भै बनाउन चाहन्छु । किन्तु यसको अर्थ यो होइन कि म नास्तिक हुँ, मेरो कुनै धर्म छैन, मेरो ईश्वर छैन, मेरो कर्तव्य छैन । मेरो त ईश्वर मानव ! आत्मा मानवता ! मेरो धर्म कर्तव्य ! जब बुढा खोदि-एका हुङ्गाको अगाडि मानिसले घुँडा टेकेर दास बन्दै पूजा गर्दछ ; मेरो ईश्वरको अपमान भएको सम्झी मेरो हृदयमा आघात पर्दछ र मेरो ईश्वरको निमित्त म लेख्दछु । जब जब देवत्व, पुरुषत्वको खड्ग नचाउँदै थोरै मानिस चम्किन्छन, मेरो आत्मामा धेरै चोट लाग्दछ अनि म फेरि गाउँछु । मेरो आत्मा र मेरो धर्मलाई जगाउने प्रभातो गाउँछु । मेरो पनि प्रिय वस्तु छ; उसको पीडा र व्यथाको निमित्त म रुन्छु । मेरो पनि हृदय छ, त्यसैले म लेख्छु ।

म भन्छु कि यदि साहित्यकार निर्लेप भएर सदानन्दको स्वाद दिने निरपेक्ष साहित्यको सिर्जना गर्न चाहन्छ भने उ अँव्याँतोमा आँखा चिम्लि त्यस्ता अनगिन्ती साहित्य कल्पनहोर । तर उसलाई लेख्ने हक छैन । साहित्यकारको जस्तोसुकै बहुलट्टी सपनाको पनि हावा झिराउने श्यान समाजमा छैन । किनभने जब साहित्यकार कलमले कागजमा कोर्दछ; त त्यो प्रत्येक समाजको, प्रत्येक वर्गको हृदय-पटमा पनि कोरिन्छ । त्यो कोराइमा अवश्य नै चिकित्सकले

रोगीको पेट चिर्ने छुरीमा जित्तै साहित्यकारको उत्तरदायित्वको साँध लागेको हुन्छ । साहित्यकारलाई म एक मान्छेको रूपमा सम्झिन्छु, जो खाना पकाउँछ । के उ आफ्नै निम्ति मात्र सबथोक पकाओस् ? के त्यो खाना अस्वस्थकर मीठो मात्रै होस् ? कि मीठो र स्वस्थकर होस् ? कि त बरु नमिठै होस् तर स्वास्थकर होस् ।

साहित्यको लक्षण के हो ?- यसमा प्राचीन आचार्यहरूका विभिन्न उक्ति पाइए तापनि समाजको केवल सौन्दर्यपक्षलाई लिएर उनीहरू उठेको देखिन्छ । काव्य-प्रकाश, साहित्य-दर्पण, रस-गङ्गा-धरका केही उक्तिहरू मस्फूर्त— “रमणीयार्थः प्रतिपादकः शब्दः काव्य-म’, यशसेर्थऽवृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षत्थे सधः परस्मिन् कथे कान्ता सम्मिततयोपदेश युजे ” अनि... “चतुर्वर्गः फलः प्राप्ति सुखादल्प-धियामपि ” यसरी ती ग्रन्थहरूले साहित्यको लक्षण यस्तो संभा-एको छ कि— रमाइला अर्थहरूको प्रतिपादन गर्ने वाक्य नै काव्य हो । नाम कमाउन, पैसा कमाउन, व्यवहारमा झट्ट हुन, अगङ्गल-दुःख हटाउन, आपत्ति विर्साउन र महर्षिहरूका उपदेशलाई प्रियसी जस्तै बनाई सबको दिलमा घुमाउन, अनि धर्म, अर्थ, काम, मोक्षको फल दिलाउन । यस्तै लक्षण हृदयङ्गम पारिएको कलमले नै प्राचीन साहित्य र काव्य लेखिएको छ । समाजको सौन्दर्यपक्षलाई स्वाई खानेको छ, निम्न वर्गको आँसु पुछेको छैन । रमाइला कुराले शोषण र युद्धका घाउ विर्साउन खोजिएको छ । भोज रात्राहरू जन्तुको वर्जन र मकले पैसा कमाउने बाटो निकालेको छ । रमाइला, मीठा र सुठमुल्लैयाका कुराको अफीम खुवाएर दुःखीको दुःख-दार्द्रिलाई विर्साउन साहि-त्यका वाक्यहरूलाई अलङ्कार, उपमा, वक्तव्यिका महनाले सिँगारी ‘रमणीयार्थः प्रतिपादक’ पारिएको छ । प्रचारबोद् नै साहित्य होइन; हो, तर हरेक साहित्यकारको एक दृष्टिकोण हुन्छ । कवि कुनै पनि एक दार्शनिकको रङ्ग गरिएको प्रतिमूर्ति हो । बाल्मीकिको आदि-काव्य रामायण साहित्य-दर्पणको लक्षण मिल्दो भयो; त्यसबाट

उपनिषद्‌ही धर्म-प्रचार, राजा रामको दान-दक्षिणाद्वारा अर्थप्राप्ति, काम-पूर्ति, अनि निम्न-वर्गको दृष्टि-सदानुभवबाट जीवन-मुक्त र मरेपछि पनि मोक्ष प्राप्त हुने भयो होला । किन्तु त्यसै लक्षण मिलेको रसात्मक वाक्य म्याक्सिम गोर्कीको उक्त्यासु 'आमा' 'भूतपूर्व मानिस', 'शेडकस', 'साकर शूद्र'—मा कसरी पाइयोस् ? यिनमा त गोर्कीकै आफ्नो दर्शन, क्रान्तिकारी रोमाञ्चवादको लक्षण अनुसार साहित्यको स्वरूप भएको छ । यसरी साहित्यको ऐतिहासिक शरीरको कृती अर्थात् मोर्मानात्मक दृष्टिदेखि पत्ता लाग्दछ कि युगानुसार साहित्यकारको दर्शन, विद्वान्त र उद्देश्य बदलिँदै विकसित हुँदै गइरहेछ ।

मेरो विचारमा त यस्तो लाग्दछ— साहित्य एक ज्ञानको आध्यात्मिक आविष्कार हो, जस्तो विज्ञानका अरू भौतिक आविष्कारहरू छन् । जतिसुकै गहन समाप्ति, जटिल प्रश्न र विचारमा साहित्यकार अल्मसरोस् तर उसको आविष्कार—साहित्य समग्र जनताको साक्षात् हुनुपर्दछ । हामी रेडियो सुन्दा रौं तर के मार्कोनीको जति रेडियो—विज्ञा हामीले नजानी, रेडियोका सूक्ष्म यन्त्रहरूको जडानको कही नजानी हामीलाई रेडियो सुन्ने अधिकार छैन र ? वायुयानको कलवृत्तको इन्जिनियर नबनी के वायुयानमा उड्ने अधिकार रात्रीलाई छैन र ? जपरी वैज्ञानिकको मस्तिष्कको कठीन परिश्रमद्वारा आविर्भूत बस्तुहरू समाजोपयोगी र सबैको साक्षात् हुनसक्छ त्यसै साहित्यकारको गहन विचार र अनुभूतिशील चेतन मनको आविष्कार—साहित्य पनि पार्वतनिक हुनुपर्दछ । यसैले म साहित्यमा सर-उत्तर उपयोगिता ल्याउने प्रयास गर्दछु । समाजको हरेक समाप्तिको कारण यौत-बुभुक्षा नै मान्ने फ्रायडको मनोविज्ञान तथा आइन्स्टाइनको भौतिक-विज्ञान, साक्सको अर्थ-विज्ञान र डार्विनको प्राणी-विज्ञान अनि निन्शेको शक्ति-विज्ञान र हर्वर्ट स्पेन्सरको सौन्दर्य-विज्ञान आदि समस्त ज्ञान-विज्ञानको अनुसन्धा

नमा निस्केको पसिनामा साहित्य भल्कन सधतछ; किन्तु त्यो भल्काइ आँखा चिस्लेर भावनाको आँखाले, वर्ग-विशेषले मात्र देखिने नहोस्। साहित्य सधैँ पृथ्वीसित नाता जोडेर जन्मोस्। प्रकृतिका समस्त आकर्षण र आश्चर्यको सौन्दर्य-उद्बोध गराओस् त्यसले। समाजका निर्माता अनेकानेक वस्तुका स्रष्टा रचनात्मक-शक्तिको स्रोत मानवप्रति श्रद्धा जगाओस्। मानव जीवनको पीडा, व्यथा, दासता अनि स्वतन्त्र-भावनाको पाठ पढाओस्। अकास चारी कल्पनाको यसले सङ्गत नगरोस्। मनुष्य चेतनाको स्वतन्त्र विकास र स्वाभाविक प्रस्फुटनलाई अवरोध गर्ने अवैज्ञानिक सिद्धान्तसित गिरन्तर यसले संघर्ष जारिराखोस्। कोरा काल्पनिक आदर्शको आकाशमा होइन, यथार्थताको भित्तामा चित्र उतारोस्। किन्तु, यथार्थलाई अँगाल्दै पाठकप्रति केवल दया र सहानुभूति उमाने पात्र खडा नगरोस्, ती पात्रमा विकास बाधक-तत्त्वसित विद्रोह जन्माउने आत्म-विश्वास, अमत्तुष्टता, आत्म-सम्मान र स्वतन्त्र भावनाको महिरो समावेश गराओस्। मत्थ, शिव, सुन्दरको समावेश गरी, एउटै वाक्यमा भनौँ—“मानवीयचेतना पन्छीलाई सामाजिक सत्यताको बल दिई सुन्दर भविष्यको तारा चम्केको आकाशमा विस्तृत उडानको लागि विरोधी वायुमण्डल काट्ने, आत्म सम्मानको स्वतन्त्र दुइ पखेटा जडिदिने तत्व नै साहित्य हो।” अस्तु।

अब साहित्यप्रति मेरो प्रेरणा कसरी उत्पन्न भयो यस विषयपट्टि जान्छु। जब म छः वर्षमा टेकेको थिएँ देवनागरी लिपी वाचनसम्भ सक्ने भइसकेको थिएँ। संस्कृत अमरकोषको पारयणको पाठ मैले पण्डितजीलाई बुझाउनु पर्दथ्यो। मेरी पितामहीसित गुलियो कुरा ठानु र चार तले घरको लामा-लामा भरेङ्को डडाँशनीमा सुरेली खेल्नु, चकचक गर्नु-जसबाट नौ वर्षको उमेरमा मेरो तिव्राको हाड भाँचियो-ले मेरो पाठ बोक्ने समय चोचो र भोलिपल्ट दिउँसाँ पाठ बुझाउन नसक्ता पण्डितजीको छडीले मेरो

हत्केलोमा डाम पार्यो । मेरी एक सहान्ने आमा थिइन् जो मेरो प्रपितामहको घरायसी नाट्यशालाकी गायिका अभिनेत्री थिइन् र पितामहको नाट्यशालाकी गाउने आमा र अभिनेत्रीहरूकी गीतकी शुरुमा थिइन् । मेरो धात्याधस्थामा माताभन्दा बरको र पिताभन्दा आधारकी थिइन् उनी । उनीले मेरो त्यो अपराध र दण्डलाई घरमा हल्ला नहुने गरी पन्डितजी गणपति काठामा लगेर मलाई सम्भाइन्—यै बुद्धिले खाटा ठूलो भाग । भोलि पाठ सुभाउन सकेन भने बुवालाई विनित गर्दिन्छु । म पिताजीसित अक्सर खूब डराउँथे । फेरि भनिन्— पढेर विद्वान भएर बुवाले जस्तै किताब लेख्न सक्नुपर्दछ बाबै । त्यस बेला मेरो पिताजीका कैयौं हस्तलिखित पुस्तकवाहेक मुद्रित 'मुद्रुको-व्यथा' र 'ध्रुव' सबैको आँखामा परिसकेको थियो । अनि भनिन्— सङ्गत ठीक भए पो,— मेरो लगेरका घरका अरू केटाके-टीलाई लक्ष्य गरेर “ कुन्डकुन्ड पासी मुन्डमुन्ड बुद्धि । ” अनि मलाई बोकेर गीत गुन्गुनाउँदै भरेङ चढ्दै मेरो पिताजी बस्ने लड्मा पुर्-याइन् । परिचारिकाहरूलाई आगो फुकाउँदै मसला कुटाउँदै कौसीमा बसेर माताजी लम्करी पकाउन लाग्नु भएको थियो । मासुको गन्ध भरेङदेखि नै सुँघ्दै म पुगेँ, चारुन पनि पाएँ । अनि माताजीको आदेशअनुसार आमाले मलाई पिताजीकहाँ लगिन् । सुसज्जित एक लामो कोठा थियो । एकान्त थियो । विस्तारै ढोका खोलेर आमाले मलाई त्यस कोठाभित्र हुलिन् अनि पिताजीलाई औँल्याएर मलाई सुस्तरी भनिन्— “ उ त्यसरी लेख्पढ गनुपर्दछ । ” अनि ढोका बन्द गरेर उनी फर्किन् । फलामे अग्लो पलङ्को भूलभित्र वरिपरि कितावको थुप्रोको ढील बनाई पिताजी अस्पष्टसित फूलको रस भिक्न लागेको भसराले जस्तै 'भूँ भूँ' गर्दै लयदार रचना गर्दै हुनु-हुन्थ्यो । मलाई उचालेर त्यही भूलभित्र राख्नुभयो । अनि मेरो चक्रचके साम्राज्यवाद नष्ट भयो । कैयौं मिनेट-करीब अढाइ घन्टा-सम्म म त्यही वन्द गरिएँ । पिताजीको आँखामा कहिले चिन्ता भल्कन्थ्यो;

अनि लामो सास, अनि प्रसन्नता, अनि सतर्कता फेरि आँखीभौँको जोर्निमा रेखा, अनि चञ्चलता फेरि एकोग्रता एवंरीतले विन्यो । भूलभित्र हारमोनियम पनि थियो । 'प्राणदान' भन्ने एक अप्रकाशित नाटकको कुनै गीत शायद त्यसवेला उहाँ रचौ हुनुहुन्थ्यो । मैले आमाले अगि भनेको कुरा सम्झें — "मैले यसै गनपर्वछ रे, खोइ... कसरी ? टाउकोमा केही पनि आउंदैन के लेख्ने ? अमरकोपको श्लोक ? कि त 'सरस्वती मया दृष्टवा' बाह्यदुरीको श्लोक ? ओ हो !!! मैले लेख्न सकिन भने ! के लेख्ने ? लेखेर त्यो अरुलाई कसरी देखाउने ? मलाई भयानक आतङ्क र डर अनि एवलै पिताजीसँग बसिरहँदा पञ्चार सारै लागेछ र म अकस्मात् रुन लागें । अनि पिताजीलाई झूठो उत्तर पनि अज्माएँ, — 'भोक लाग्यो- त्यसैले' अनि म त्यहीबाट पठाइएँ । मेरो हृदयमा त्यही छाप निरन्तर अङ्गो-मैले पनि लेख्नु पर्दछ । केही दिनपछि एउटा सानो पाकेटबुक बनाएर खलतीमा हालें र बराबर त्यो भिक्त लेख्न थालें -- हवा लाग्दा रुख हल्लन्छ, बाँदर दुइ हातले खान्छ, स्वाम्नीमान्लेको पनि कसै-कसैको ओठमाथि भुसभुसे जूँगा हुन्छ, लम्पटमा सबैको नितम्बरहन्छ " — यहाँ अर्कै अश्लील शब्द थियो — अरु यस्तै — "फिक-दानीमा सबैको थुक रहन्छ ।" यसरी दिन विट्दै गयो । नब्बे सालको भूकम्पको बिघ्रेको अनुहार देखें । आफ्नै खुट्टा भाँचिएको अनुभव गरेँ । चार तलामाथि घरबाट कोठा भासिएर मेरो पिता-माताको साथै दलीन र सत्तरीको धरापमा तल जमीनमा माटोले पुरिएँ; प्रशस्त माटो खाएँ । दश वर्षको भएँ । मलाई बाँदर चौपट्टै मन पर्थ्यो । पञ्चतन्त्रको र इसपको बाँदरको कथा चोर्दै अलि अलि कथा कोर्न थालें ।

अझै एक ठोस प्रेरणा मलाई हुँदाएर अक संसारमा पुचाउने प्रेरणा पाउन सकेको थिइन । 'बाल्येन हन्यते शास्त्रं तच्च गीतेन हन्यते' यही उक्ति सुनाएर पिताजी मलाई पढुन्जेल गीत र कवितादेखि

अलग राखने प्रबन्ध गनु हुन्थ्यो। मलाई एक प्रकाण्ड विद्वान बनाउने उद्देश्य उहाँको थियो। कलाकार त उहाँ आफैं हुनुहुन्थ्यो। किन्तु भक्त कवितापट्टिको आकर्षण शक्तिको प्रगति थामिएर सङ्गीतको चुम्बकले म यसरी खीचिएँ कि अनि त सुन्दा, खाँदा, बस्दा, घोडा चढ्दा र पढ्दा समेत मुखले नपाए पनि मनैमनले गाइरहनथालेँ। घरका सबैले सुने। सबैबाट प्रशंसा र प्यार पाएँ। पितामहशाय पनि इनाम पाएँ। सबै त मेरो गीतमा आनन्द मानी मलाई फुकियाँथे। तर मेरो जीवन-प्रगतिको सपनामा पिताजी सधैं सतर्क हुनुहुन्थ्यो। “कहाँ यो गीतको धूलो छोरको विद्वतामा—दर्शनाचार्यको परीक्षामा आगो नलाओस्।” साँच्चि नै मेरो अनि पाठ्य-पुस्तक पढने त मनै मच्यो। म पाठशाला जान्थेँ तर छलछाम र ठगीले घोडामा उडेर बालाजू कि त बनकाली, भँडारखालमा गएर गीत गाउँथे निर्धक भएर। त्यस बेला हिन्दू-स्तानी रेकर्डको गीतको आवाज उचारी गाउँथे। सहगल, के०सी०डे० र पङ्कज मल्लिक मेरा मीत थिए। मेरा बन्धुबान्धव सब मलाई पङ्कजको नामले विभूषित गरिदिन्थे। म फुल्दथेँ। अब यसरी हिन्दी गीत मात्र गाउनु भएन, यसमा मौलिकता पाइएन; नेपाली-गीत गाउनु पर्दछ भन्ने हृदयमा ठेस लाग्यो; अनि गीतहरू बनाउन थालेँ, अनि कविता। यसरी अन्त्यमा गीतको पखेटाले नै उडाएर मलाई एक किसानको रूपमा साहित्य-खेतमा पुर्चाइ दियो। एउटा गीत लेख्न बसेँ— एक लय संभेको थिएँ, त्यसमा मिल्दो हुन पछिखितर ‘रानी’ शब्द आयो। किन्तु त्यसको विशेषण खोल्दा लाजलाग्यो। अन्त्यमा नीरवता शब्द पाएँ र बनाएँ— ‘ए नीरवताकी रानी! म नीरवतामा आउँछु।’ त्यो गीत मैले तेह्र वर्षको उमेरमा बनाएको थिएँ। पच्चीस वर्षको उमेरमा एच० एम० भी-मा त्यस गीतको रेकर्ड भरेँ। यसरी गीतको भावनाले नै मलाई लेख्ने प्रेरणा दियो। त्यसपछि रवीन्द्रनाथ ठाकुरको गीताञ्जली पाएँ। त्यसले नै वास्त-

वमा मेरो गद्य-कविताको भावनालाई खुराक दियो । त्यसै बेला-देखिन् फेरि गीत बाहेक कविता पनि रचन थाले । पिताजीको 'सुकुन्द-इन्दिरा' आद्योपान्त मलाई कण्ठस्थ थियो । कालिदासको रघुवंशको अजविलाप हृदयस्थ थियो । यसरी प्रभाव र उत्पत्तिको विषयमा त मैले पहिले भनेभएँ अनेक कारण छन् । कुनै-पनि कार्यमा कारण एक मात्र हुन सक्नेन, अनेकौँ हुन्छन् । अब कसरी मेरो साहित्यिक भावनाको उत्पत्तिपछि त्यसको पालन-पोषण कस्तो भयो र अहिले कस्तो जीवन व्यतीत गरिरहेछ, त्यसपट्टि दृष्टि दिन्छु । मलाई लाग्यो अलि असाधारण रचनाले मात्र अरुमा विशेष प्रभाव दिन सकिएला; अतः कसरी लेख्ने ? यसपट्टि ध्यान आकर्षित हुन लाग्यो । 'शारदा' पत्रिकाहरू पढेँ । प्रेमराजेश्वरी थापाको " विश्व-वागको एक कुनामा फकी एक कली- "— वाक्यहरूमा शब्द विन्यास, ह्यायावाद र अस्पष्टता, व्यक्तिगत रहस्य देखेर त्यो पन मैले व्यक्तिगत धन सम्भेर पर सारेँ । श्री भिक्षुजीका कविताहरू केवल साहित्यकारकै मात्र सम्भेँ — कुनै शब्दलाई कोष समेत पढाउनु पर्छो । किन्तु उहाँको "के न्यो फर्कलो ? " कथाले भने केही खोजेको कुरा दियो । मेरै पिताजीको कति कविता म बुझ्दिन थिएँ तर नबुझेकैमा पनि त्यसमा विशेष श्रद्धा लाग्दथ्यो । जस्तो देवकोटाजीको मुना-मदन बाहेक, एक-दुई निरन्ध्र बाहेक बाँकी कविता हेर्दा आफूले नबुझे पनि एक किसिमको आनन्द लाग्दथ्यो । तर म कसरी लेख्ँ त्यसको निश्चय मैले गर्न सकेको थिइन ।

यतिन्जेल म सामन्ती वातावरणमा धर्मभिरू पितामहीको निरीक्षणमा पालिएको एक धर्म-लम्पट रोजिन्दा नुवाएर देउती बाजेको तसवीरमा 'जी' गर्ने, सुत्ता, उठदा, खाँदा स्तोत्र पाठ गर्ने मानिस, किन्तु पिताजीको प्रत्येक दिन खानेबेलाको गफ जसमा नित्यो र भल्डेयर आदिदेखि लिएर महर्षिहरू, योद्धाहरू, नेताहरू, कलकारहरू ऐतिहासिक

राजा-महाराजाहरूको समीक्षात्मक फग सुन्दा-सुन्दा म यसरी एक दिन वहकिँ कि मेरो धर्मभिरू पितामहीले चतुर्मासमा मुन्न लागेको पण्डितले खटियामाथि राखी बाचनलागेको अबीर, फूल, अक्षताले पूजा गरिएको पुराणमा 'थो भूठो हो' भन्दै लात हानेछु । मेरो नौ वर्षमा भाँचिएको खुट्टा त्यसपछि भाँचिएको भए त्यो त्यसैको फल भन्ने कुरा चलदथ्यो तर त्यो अघि पच्यो । घेरैले गाली गरे; किन्तु पिताजीले भन्नु भयो — “ खुट्टाले हान्ने कस्तो मूर्ख ! बढमास ! त्यो न जननसाथ राखी राम्ररी हेरेर त्यसको स्वार्थी भागलाई आफूले अर्को त्यसतै पूराण लेखेर कलमको जवाफले पो त्यसको अन्ध-विश्वासको हरफ केर्नु पर्दछ, वेवकूफ ।” मेरो जीवन-पन्थी यस्तै अल्भन, ठक्कर र आंधीको आहतमा बाँचेको छ । यसले कहिल्यै पनि मधुर चारा खाएर साहित्यको रस वर्षाएको छैन । भोकको कडा घाम र प्यासको सुख्खा अवस्थामा अन्तर्निहित भएर दवेको आँसुको ढीका खसाल्न खोजेको छ । मेरो तर्क पाक्दै गयो । सोह्र वर्षको भएँ । त्यस बेलासम्ममा लेखेका कवितामध्ये एउटा शारदामा छ— संभना “० संभना तँ नआ यो बालक शिरमा ।” त्यसपछि देखेँ गोपालप्रसाद रिमालको मेरै जस्तो कविता, मैले लेख्न खोजेभँ, मैलेभन्दा दुइ वर्ष अघिनै लेखिएको । किन्तु आफ्नो विचार धाराको बल बढाउने साथी मिलेकोमा सन्तोष लाग्यो । दृष्टिकोण मजवूत नबनीसकेकोले त्यस बेलाको मेरो कविता 'संभना' 'स्काडलार्क चरोको गीत', 'के फेरि फर्कोइन ?' निष्प्राण तर यथार्थ वादकै भित्र छन् जस्तो मलाई लाग्दछ । तदनन्तर मैले दर्शनहरूको केही अध्ययन गरेँ — कपिलको सांख्य, कणादको न्याय, प्रतञ्जलीको योग, जैमिनीको मीमांसा । मलाई कणादकै परमाणुवादले आकृष्ट गर्‍यो । किनकि अरू दर्शनमाझैँ त्यसमा पनि अध्यात्मको वैज्ञानिक निरूपण भए पनि पदार्थ जगत्लाई लिएर विचारने विपनाको कदम पूर्वी दार्शनिकहरूमा प्रथम हो । जस्तो यूनानी दार्शनिकमा

डिमोक्रिटसको नियमवादी परमाणुवादी दर्शन छ । पाश्चात्य दार्शनिकमा डिमोक्रिटस, सोक्रेटिस, कान्ट र हेगेलको प्रगाढ कल्पना उपर श्रद्धा लाग्यो । तर इपिकुरसको भौतिकवाद वरु आफूले खोजेको ठाँउ पुग्ने ठोका जस्तो लाग्यो । मेरो झुकाउ अनिश्चरवादमा थियो । संस्कृत ग्रन्थमा चार्वाकको सारा सास्त्र जलापर वचे-सुचेको उक्ति त्यो पनि खण्डनको लागि दर्शन-संग्रहमा दिइएको— 'अजीत केश-कम्बल, प्रकृधकात्यायन, मंखली, गोसाल' आदि चार्वाक महपिहस्रको तर्कशील सिद्धान्तले बल दियो; तापनि 'भग्नी भूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः' यो उक्तिलाई राम्ररी माने तापनि 'ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्'—को म विरुद्ध छु । सामाजिक विकासको ध्यान छोडेर एकले ऋणद्वारा घीउ पियो भने अर्कोले हतियारद्वारा रगत पिउँछ । दर्शनलाई ठीक राखे पनि जवसम्म समाजको व्यवस्थामा सन्तुलन ह्याउने नीति ठीक हुँदैन; अनि त्यस्तो नीति ठीक रहे पनि जवसम्म काल्पनिक दर्शनको पखेटा काटी वास्तविक दर्शनको निरूपण हुँदैन तबसम्म साहित्यको स्वस्थ प्रभाव समाजमा पर्न सक्तैन । यसरी म दर्शनमा खूब आकृष्ट थिएँ । यही बेला बुद्ध र धर्मकीर्तिको दर्शन तथा कार्लमाक्स र एङ्गल्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद पढ्ने मौका मिल्यो । अनि त्यसैबेला मलाई सबभन्दा लेख्ने प्रेरणाले जोड गयो र मैले लेखेँ 'मानव' जो साहित्य परिपदको कवि सम्मेलनमा सुनाईएको थियो । त्यसै बेला साथी श्रीव्यथितजीसित पहिलो परिचय भयो । उहाँले मेरो 'मानव' कविता देखेर खूबै उत्साह र प्रशंसाको लहरले मलाई बधाइ दिनु भएको थियो । अनि त्यसै कविताको दृष्टिकोण लिएर बढ्दै जाने निर्णय गरी लेख्न थालेँ ।

म लेख्छु आत्म-सन्तोषको लागि होइन । सामाजिक असन्तुष्टताको आधारमा लेख्ने अरुलाई सुनाएर व्यथाको जलन अलिकति सेलाउँदा हुने सन्तोषको निमित्त होइन, अन्तर्निहित

भएर दुवेको भानव-समाजको रोग पैलयाउन । मोनवीय चेतनाको ह्यास हुंदै गएको विश्वासमा अलिकति आँसु झर्कन । दासत्वको अँध्यारोमा अलमलिएकालाई मस्तिष्कको तेलमा सानो चिराग वाली बाटो देखाउन । जगतको अनित्यतालाई महशूस गर्न नसकी निराशामा कको रहेकालाई आशाको गीत गाई मुष्कान दिएर आशामा वाचन गिकाउनलाई म लेखतछु ।

मेरो अधिकार न यति हो कि आफ्नो उद्देश्य, दृष्टिकोण र प्रभावलाई तपाईँहरू छेउ निसंकोच भन्नु । किन्तु त्यस सुरभिन्न, धैर्यधिव, मँदे कति गाउन सकेको छु, सफलताको लक्ष्य कति टाढा छ त्यो नाने अधिकार मेरो छैन ।

अत एक कुरा मेरो भन्नु छ, कि म किन गद्यमा कविता लेख्छु, वाणिज्य छन्दमा किन लेखिन । वास्तवमा कारण यो हो कि म गीत गाउँछु । त्यसैले छन्दको एकोट्टरो लयमा म लयको वैचल्य, सुरको अभिव्यञ्जना चाहेंजति पाउन सक्छिन । कि न नाटकीय भावावेशमा प्रश्न उद्गार सम्बोधनको वास्तविक स्वर र सुरमा गद्यमा कविता लेख्दछु, किन भावना खुल्दो चाल, ताल र लयमा गीत गाउँछु । वाणिज्य-छन्द मलाई यता न उताको निर्शंकु जस्तो लाग्दछ ।

चित्ररत्न 'नेपाली'

नेपाल र तिब्बतको सम्बन्ध

शक्तिमिह रामको^१ पश्चात् राजा प्रताप मल्लले नै उत्तरतिर राम्रि आँखा गाडेको देखिन्छ। त्यो पनि तिब्बतमित, चीनसँग होइन। प्रताप मल्लले तिब्बतसित सुसंगठित राजनैतिक सम्बन्ध स्थापित गरेका थिए। यिनले चीनसित सम्बन्ध नजोड्ने तिब्बतसित जोडनाको कारण तिब्बतले स्वशासन प्रदान गरेपछि, नेपालको निमित्त चीनभन्दा तिब्बत नजिक परेकोले तथा राजनैतिक दृष्टिकोणले ज्यादा महत्वपूर्ण भएकोले हो भन्न सकिन्छ।

शक्तिमिहभन्दापछि तथा प्रतापमल्लभन्दा पहिलेका राजाहरूले तिब्बतसित सम्बन्ध नजोडेको विषयमा स्पष्ट कारण अझ पत्ता लागेको छैन। तर पनि कोही राजाहरू आफैँ दीगो तथा शक्तिशाली नभैसकेको हुनाले र कोहीलाई दक्षिणतिर ध्यान दिनु पर्ने भएकोले, मिनाहरूले उत्तरतिर सम्बन्ध जोड्न सकेनन् भन्ने अनुमान छ। अन्यथा सम्बन्ध १६६१^२ तिर दिल्लीका बादशाहलाई अर्जा तथा सेतो दाम, बाज आदि सौमान दिएर टक छापने अधिकार लिएर आएका नेपालका तत्कालीन राजा महेन्द्र मल्लले तिब्बतसित सम्बन्ध जोड्न नसक्ने कुनै कारण थिएन^२।

त्यसो त बिलकुलै सम्बन्ध नभएको कहाँ हो र? दुई देशका बीच जात्रुहरूको आवतजावत थियो, तथा सीमानाका मानिसहरूको

१ यिनलाई चीनका राजा गुंग्लोले सम्बत् १४७० र १४७३ मा गरी दुइटा पत्र पठाएका थिए तथा 'हाङ्ग' भन्ने पदवी पनि प्रदान गरेका थिए।

२ बालचन्द्रजीले आफ्नो पुस्तक 'नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा' पृष्ठ १६४ मा मद्रिन्द्रमल्लले भोटसित सम्बन्ध जोडे कि भन्ने अनुमान गरेका छन्; तर यस विषयमा कसैले कुनै प्रमाण पेश गर्न सकेको छैन।

बन्द-व्यापार, विहेवारी चलेकै थियो । केवल कूटनैतिक सम्बन्धको कमी थियो जसलाई पछि प्रताप मल्लले पूरा गरे ।

प्रताप मल्ल नेपाल सम्बन्धको आठौँ शताब्दीका प्रतापी राजा थिए । उनको राज्यकालमा नेपालको स्थिति धेरै नै शान्तिपूर्ण तथा समृद्धिशाली थियो भन्ने कुरा नेपाली इतिहासका प्रत्येक छात्रलाई थाहा भएको कुरा हो । उनको राज्यकालमा नेपालको धार्मिक, सांस्कृतिक तथा कलात्मक उत्थान भएको थियो भन्ने कुरामा शायदे मत विभिन्न होला । आफ्नो आन्तरिक स्थिति मजबूत भएपछि प्रताप मल्लले राज्य-विस्तारको इच्छा तथा विशेषतः उत्तरतिर आँखा गाडे ।

प्रताप मल्लले प्रशस्त सैनिक दिएर आफ्ना सगोत्री काजी भीम मल्ललाई तिब्बतको दक्षिणी भागमा हमला गर्न पठाए । यस प्रकार नेपालले तिब्बतमाथि हमला गर्‍यो ।

काजी भीम मल्ल पनि आफ्ना राजाको आदेश पालन गर्दै कुमी सर गरेर अगाडि बढ्दै गए । यसरी नेपालीहरूले लडाइँ जित्दै गएकोले तथा ड्रिगर्चा समेत पुग्ने देखिएकोले अब त भएन भनेर लामाज्यूहरूले आत्म-समर्पण गरे, तथा सन्धीको प्रस्ताव पेश गरे ।

यसरी आत्म-समर्पण गरी सन्धीको प्रस्ताव लामाज्यूहरूले पेश गरेकोमा स्वीकार नगरी युद्ध जारी नै राख्न काजी भीम मल्लले उचित देखेनन् तसर्थ सन्धी भयो, अनेकौँ सर्त सहित सन्धी भयो । नेपाल र तिब्बतको बीचमा भएको पहिलो सन्धी यही थियो ।

यो सन्धी अनुसार कुति र केरूडमाथि नेपालको आधि अधिकार रहने भयो । यो अधिकार पछि रणबहादुर शाहको पालामा सम्बन्ध १८४६ को नेपाल-चीन- युद्धपछि नेपालको हातबाट गुम्‍यो ।

प्रताप मल्लको बेलामा काजी भीम मल्लले तिब्बतसित गरेको यसै सन्धीअनुसार तिब्बतको राजधानी ल्हासामा बसी बत्तीस कोठी नेपाली महाजनले व्यापार गर्न पाउने भए। यसै बेलादेखि ल्हासामा नेपाली महाजनहरूको कोठी रहन गएको हो र विशाल रूपमा व्यापार हुन थालेको हो।

यसै सन्धीको अर्को दफामुताबिक तिब्बतको राजधानी शहर ल्हासामा नेपालसरकारका प्रतिनिधि 'नायो' रहने निश्चय भयो, जुन कि पछि वि० सं० १८१२ सालको नेपाल-तिब्बत-युद्ध-पछि बकीलमा परिणत भयो। यसरी भवभन्दा पहिले नेपाल सरकारका प्रतिनिधि ल्हासामा रहने सयौं तथा यही नै एक मात्र कूटनैतिक सम्बन्धको ठोस नभूना हो।

यस सन्धीको अर्को शर्त— ल्हासा तथा तिब्बतका अन्य स्थानमा रही व्यापार गर्ने नेपाली महाजनहरूसित कुनै प्रकारको दस्तूर भन्सार लिन पाउनेन भन्ने कुरामा तिब्बतले मन्जूर गर्‍यो। साथै तिब्बतले नेपाललाई प्रतिवर्ष बाह्य रूपैयाँ जाने एक तोला चुकी सुन, एक रूपैयाँवाला तेह्र भासा चाँदी र तीन पाथी नून तिर्नुपर्ने भयो। अनि, नेपालले तिब्बतको निमित्त आवश्यक टक छापि तिब्बत पठाउने भन्ने कुरा पनि उक्त सन्धीमा परेको छ। तर नेपालबाट पठाइने ती टक र मोहर नेपालका राजाकै नाममा छापिएको हुन्थ्यो, अर्थात् तिब्बतले नेपालको टक मोहरको चलन चलाउनु पर्ने भयो, तथा नेपालबाट छापिएको टकको मूल्य पनि तिब्बतले चुकाउनु पर्ने भयो। यस प्रकार अनेकौं शर्त रही नेपाल र तिब्बतको बीच सन्धी भएको थियो।

यस सन्धीको आखिरी तर मुख्य शर्त थियो—तिब्बतले नेपाललाई छोडी भारतसित व्यापार गर्न परेमा पूर्वका वाटोबाट नगरी नेपालकै वाटोबाट गर्नुपर्दछ। अर्थात् तिब्बतले कुनै सामान भारत

लेजानु परे पनि, वा भारतबाट व्यापारु परे पनि नेपालकै बाटो भएर लेजानु र व्यापार गर्नुपर्दछ, पूर्वतिरको भारतको बाटोबाट व्यापार लेजानु पार्नुपर्ने। यस प्रकार भारतको बाटो बन्द गरी नेपालकै बाटो—व्यापार कृष्ण गण्डाक नेपालकै व्यापार प्रभावित व्यापार—केन्द्र हुने नै सको, अनि आधिकार व्यापारिक द्विदिकोपबाट नेपालको निम्ति यो ज्याई साध्यपूर्ण पनि थियो।

यी सब कुरा मिलाई मन्थी गरी नेपालका राजालाई तिब्बतका लामाजृदहरूले समायमान थिएका मुक्त, चाँदी तथा पैसै अन्य धातु र सोपान लिएर काजी भीम मल्ल नेपालको तर, अफशोष, यतिका काम—कुरा मिलाई फर्का काजीलाई यथोचित पुरस्कार तथा पुरस्कार दिई इज्जत गर्नु न कता कता गर्नु नेपाल सुनेतिक्तिकै केवल दरवारी राजनीतिमा जाल्ने गर्दा उ लाई प्राण-दण्ड मिल्यो। त्यसै बखत काजी भीम मल्लको अर्कोतरी सुनमल्लको नेपाल दरवारमा निवृत्त भएतापनि साराप दिई आफ्ना पतिका लार्शसित जर्द गरी गङ्गा नदीलाई लिएर नेपालमा आजम्म यहाँ सतीको साराप लुभो प्रचलन काजी नै छ।

काजी भीम मल्लको आफ्ना प्राण मल्लले तिब्बतमा सुसंगठित कूटनीतिक र व्यापारिक सन्धी गरी सम्बन्ध स्थापना गरेको थिए, तथा यसरी नै काजी भीम मल्लको हत्या गरेर आफ्नो गौरवपूर्ण इतिहासमा कालो पनि पोतेका थिए। हुन पनि मल्ल खानदानमा भीम मल्लको हत्या त्यो दाग थियो जुन दाग शाह खानदानमा भीमसेन थापाको हत्याबाट लागेको छ।

यिनै भीम मल्लको समय र काल विषयमा कर्मसिद्धिमत विभिन्न बाटोको दिकद्वारा पाल्पाजृदको यिनलाई लक्ष्मीनरसिंहका बन्धुका सन्धी हुन तथा यिनै पाल्पाका यिनले तिब्बतमा हम्मला गरेका कुरा पनि लेखेका छन्। साथै यो नै रिकवार्डपुर प्रधानले आफ्नो

पुस्तक 'मध्यकालीन नेपाल' - मा पनि काजी भीम मल्ल लक्ष्मी-
नरसिंहकै समयका हुन् भनी लेखेका छन्।

भीम मल्ललाई लक्ष्मीनरसिंहका बेलका हुन् भनी लेखेता
उपरोक्त लेखकहरूले वंशावलीलाई प्रमाण स्वरूप पेश गरेका छन्।
तर हेमलालजीकै आधारमा लेखेको भनी लेखेको लेखमा काजी
भीम मल्ललाई प्रताप मल्लका पालाका हुन् भनी जनाएका छन्^१।
अनि उक्त कुरा जुन लेखियो सो पनि एक प्रकारको वंशावली
वा रेकर्डमा छन् तथा तिनका पनि भीम मल्ललाई प्रताप मल्लकै
समयका हुन् भनी जनाइएको छ।

साथ सम्बन्ध १८४६ मा भएको नेपाल-तिब्बत सम्बन्धी सम्ब-
न्धी कुरा योही लेखिको एक पत्रमा पनि काजी भीम मल्ललाई
प्रताप मल्लका बेलका हुन् तथा उनले नै तिब्बतसित सम्बन्ध जो-
रेका हुन् भन्ने स्पष्ट गरिएको छ। त्यो पत्र मन्त्रालीन रिजेन्ट बहा-
द्दुर शाहले रणवीर मन्त्री र अमरसिंह थापा लगायत त्यस बखत
गढी-गढीमा रहेका सन्तान सिपाजीको माईमा लेखेका थिए, जसको
नकल यस प्रकार छः—

“ स्वस्ति श्री सर्वोपमा योग्य श्री मर्दान्त तर्फी श्री अमा
सिंह थापा श्री बलदेव थापा अरु यत्र कुबुवा शुभ काली
विषाडी कै अतिशय शूलि परसिते बाटा कुमठो तहाँ कुमल
चाहिने अति इडा हो भला छ उशान्त चीतान बाटशहका
कुमुठे चोपता अता आइका अतको र हाया भावनेत्र
धर्मपत्र भयो प्रताप मल्ल राजा सीत मल्ल राजाका पाला आभा
कुनीतल भोउको र हाया जो मति हो योही मथिको ठेगाना
योधी भाकिन्दा भोउले पचास हजार पसेया कर काठमाडौं

१. हेर्नु होस् — 'नेपाल' पत्रिका अंक

ल्याई तिर्नु गरी बन्धेज भयो अंवा समेत हाम्रो हजूर आयो उनसँग बस-उठ्ठ गरी चिन वादशाहथें हाम्रो चिठीपत्र मानिस सर सौमात समेत अंवाका साथ पठाउं तिमीहरू पनि गढी-गढीमा रहनुको गर्पजाना बन्दुक बाहुद लगायत गर्गौंच गव अगाव हिडाई जगा-जगाका कुहुवा थुम समेत भै हजूर आव इति सम्यत् १८४६ साल भाद्र पद तदि २ रोज ६ मुकाम काठमाडौं । ”

यस पत्रबाट पनि भूमि मङ्गल प्रताप मङ्गलक वेलाको हुन् तथा उनकै पालामा तिब्बतसित सम्बन्ध रहेको थियो भन्ने साबित हुन्छ । सरकारी तहबाट लेखिएको यस पत्र अवश्य पनि सरकारी रेकर्डको आधारमा लेखिएको हुनुपर्दछ ।

यस प्रकार काजी भोम मङ्गले राजा प्रताप मङ्गलको समयमा तिब्बतमाथि हमला गरी जितेर तिब्बतसित सन्धी गरेका थिए ।

यसै बखत प्रताप मङ्गलका समकालीन गोर्खाका राजा राम शाहले पनि तिब्बतको भूमिमा आँखा गाडेका थिए ।

बारपाक जितेपछि गोर्खाका राजा राम शाहलाई तिब्बत तथा तिब्बतको सीमाना पुग्दा वाटोमा परेका सप्ताना रजौटाका राज्यहरू जित्ने इच्छा भयो । त्यसैले सरदार भवानीसिंहको नेतृत्वमा फौज पठाई लड्न पठाए । वाटोमा पर्ने सप्ताना रजौटाका राज्यहरू जित्ने यो फौज केरुङको पश्चिमी सीमानामा पुग्यो । गोर्खाली फौज यसरी अगाडि बढेको देखेर केरुङ स्थित तिब्बती फौजले जाल रक्त थाल्यो, तथा गोर्खाली-सित हामी लड्न सक्नेनौं भनी कुरा बनाएर वाटो छाडिदिने । केरुङका फौजको यस कुरामा पन्धार परी सरदार भवानीसिंह त्यहाँबाट पनि

अगाडि बढेर कुरुरघाट भन्ने स्थानमा पुगे । त्यसै मौकामा केन्द्रका तिब्बती सेनाहरूले घेरैको संख्यामा गोर्खाली फौजलाई घेरा दिए । लड्न त गोर्खालीले खुब लडेका थिए तापनि अन्त्यमा उनीहरूको हार भयो । सरदार भवानीसिंह लगायत समस्त गोर्खाली फौजका नायकहरूको टाँको काटी दिगर्चा लामाकहाँ लगियो ।

यस प्रकारको हारको समाचार सुन्नेवित्तिकै राजा राम शाह आफैँ फौज लिएर लड्न भनी गए । श्विन्च्यात भन्ने ठाउँ हुँदा राम शाह अगाडि बढे । तिब्बतको भूमिमा यो फौजले खुट्टा हाल्नेवित्तिकै घोर घमसानसँग लडाईं भयो । शुरूमा तिब्बतले जितेको थियो तापनि आबिर् गोर्खालीको जीत भयो र उनीहरू कुरुरघाटसम्म पुगे । त्यहाँ कुरुर-घाट भन्ने ठाउँमा एउटा ठूलो ढुंगाको गोर्खाली र भोटे दुवै लिपिमा 'साँध' भन्ने लेखी त्यहाँको पदाराको निमित्त केही फौज र एक नायक छोडी प्रशस्त धन-दौलत लिएर राजा राम शाह फर्के ।

त्यही ठो ढुंगा अद्यापि हुँदैछ तापनि आजभोलि त्यस ठाउँमा तिब्बत सरकारको अधिपत्य छ । त्यो अधिकार वि. सं. १८४६ को नेपाल-चीन युद्धपछि नेपालको हातबाट तिब्बतको हातमा गएको थियो ।

गोर्खाका राजा राम शाहले त्यसैताका थासो खोम्बा लामासित पनि केही सम्बन्ध जोडेका थिए । सम्बन् १८३२ सालमा सिंहप्रतापले तिब्बतसित गरेको धर्म-पत्रमा उक्त कुराको उल्लेख गरिएको छ, जसबाट राम शाहले थासो खोम्बा लामासित पनि केही सम्बन्ध स्थापित गरेका थिए भन्ने मान्न हुन्छ ।

यसबाट यता नेपाल कान्तिपुर र उता गोर्खा दुवै राज्यहरूले तिब्बतसित कूटनीतिक सम्बन्ध स्थापना गरेका थिए भन्ने स्पष्ट हुन्छ । गोर्खाका राजा राम शाहले तिब्बतसित जोडेको यो सम्बन्ध उसका पालासम्म एक प्रकारले कायमै थियो, तथा कुनै प्रकारको गोलमाल

उपपन्न भण्डों थिएन । सोर्याका राजाका हैसियतसो पृथ्वीनारायण शाहले लिच्छवी अधिकारिणित सम्बन्ध जोड़ेका थिए र पत्र-व्यवहार पनि गरेका थिए ।

निचयन र गोर्खाको वन्द्यपार र टरु-सम्बन्धी सम्बन्ध पृथ्वीनारायण शाहको बेलामा पनि कायम थियो । सम्बन् १८१२ सालमा निचयनका देवाहमले पृथ्वीनारायण शाहलाई पत्र लेखी वन्द्यपारको निचयन त्रिभार गरेका थिए । पत्रको नकल यम प्रकार छः—

‘‘स्वस्ति श्री श्री श्री सम्बन्धाराजाधिराज श्री श्री श्री मन्त्र पृथ्वीनारायण शाहदेवलाई श्री लो आंवांजोर देवा मा बुमुडेवा श्री कुंजो रायोर श्री छिट्टो श्री वांजु एणि दार्भले आजन्म पन्नाको पैसा लेखि बढाजा मुनको भाउ पोर जि छित्त कामाले जना भाउ मन्थाको हा मोहो भाउको मने वेर पाउंरेवि पटिवरी मने छैन अय उपान्त मुनको भाउ यहाँ वपसु पिर्नाले पढायाका रुपैयाँको मुना पनि आज मुया सोलि दिनु अथवा चार दिन भित्र पुन्याइ दिनु मुनाको भाव बढाया रुपैयाँ अडकाया श्रीका-सिती श्रीमाथी श्रीमाभाञ्चु श्रीनिम्भू छेव श्रीवीपको दामी-काय बुवदि मुनाको जावनको अलि लागाले मन्थाको सहि मदा र्हा मन्था नभएकाया बुवदि फेरि मुनाको भावमहाँ पटिवरी मन्था श्रीवीप श्रीनिम्भू छेवको मठ भन्हायाको पाप लागान कृति भिनाका मुनाको सो करार हो कृति जादिराको मुना चाँदी पांके दिनु हति सम्बन् १८१२ पाप मुदि १४ राज ६ सुमम्’’

यस धर्म-पत्रबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि पृथ्वीनारायण शाहले गोर्खाका राजाका द्वैसियतमा तिब्बतसित सम्बन्ध जोडेका थिए तथा राम शाहले स्थापित गरेको सम्बन्धलाई चालू नै राखेका थिए । सम्बन्ध १८२६ तिर पनि पृथ्वीनारायण शाहले समस्त नेपालको राजाको द्वैसियतमा ल्हामाका धर्माजोयसित पत्रव्यवहार गरेको देखिन्छ । धर्माजोयको पत्रको जवाफमा उनले सुन्निम (सिक्किम) निर्भोदजकै हो दागाले लिने छैनो भनी लेखेका रहेछन् । अझ यो पत्र पनि पढ्नु सकेको त हैन सन्ने कसैको धारणा छ ।

यता कान्तिपुरका राजा प्रताप महल्ले स्थापना गरेको नेपाल-तिब्बत सम्बन्ध र थिति बन्दैज उनका पालादेखि जय प्रकाश महल्लको समयमा ल्हामा पठाइने टक्करू खोटो छापो पठाउन थालेका थिए जसले गर्दा तिब्बतको व्यापारिक क्षेत्रमा महबर्डा मन्त्रियो तथा जुन पद्धि गएर रणबहादुर शाहको पालामा लडाईको कारण पनि हुन सकेको थियो ।

गोर्खा र नेपाल (कान्तिपुर) दुवै राज्यहरूको तिब्बतसितको यो सम्बन्ध गोर्खा र नेपालको आपसी लडाई पर्वसयदा अदादिसम्म कायमै थियो, अर्थात् नेपाल-गोर्खा-युद्ध कालमा गोर्खा र नेपालको तिब्बतसितको यो सम्बन्ध टुटेको थियो । गोर्खाले नेपाल जितेपछि पनि पृथ्वीनारायण शाहको पालामा नेपालले तिब्बतसित विशेष सम्बन्ध राम्रो रूपले राख्न सकेको थिएन, तथा एक प्रकारले रोकिपकै थियो जुन पद्धि १८३२ सालमा सिंहप्रताप शाहले एउटा सन्धी करी पुनः चालू गराएका थिए ।

नेपाल कान्तिपुर र गोर्खा दुवै राज्य आपसी युद्धमा सम्मिलित हुनुभन्दा अगाडि यी दुवै राज्यको परस्परमा राम्रो सम्बन्ध पनि थियो । विक्रम सम्बत् १८१४ सालमा नेपालका राजा जयप्रकाश महल्ले गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहका नाममा नेपाल र गोर्खाका आपसी सम्बन्ध तथा यी दुवै राज्यका तिब्बतसितको सम्बन्धका विषयलाई लिएर एउटा धर्म-पत्र गरिदिएका थिए ।

जयप्रकाश मल्लले पृथ्वीनारायण शाहको नाममा गरिदिएको धर्म-पत्रअनुसार कान्तिपुर नेपालका वकील गोर्खामा रहने गोर्खाका वकील कान्तिपुरमा रहने तथा गोर्खा र कान्तिपुरका वकीलहरू तिब्बतमा रहने, र संयुक्त रूपले माल सामानको भारो फोर्ने भन्ने निर्णय भएको थियो। यस प्रकार तिब्बतमा गोर्खाको पनि वकिल थिए भन्ने प्रमाणित हुन्छ।

यस सम्बन्धी कुरा लिएर उक्त धर्म-पत्रमा लेखिएको छ कि गोर्खाको मोहर रूपैयाँ कान्तिपुरले चलाउनु, कान्तिपुरको मोहर रूपैयाँ गोर्खाले चलाउनु। यसैले यो सिद्ध हुन्छ कि गोर्खा र नेपाल राज्यहरूमा उस बेलादेखि नै द्वैध मुद्राको प्रचलन थियो। भोट तिब्बतमा पठाउने मोहर रूपैयाँ गोर्खा र नेपालले बराबर पठाउनु भन्ने त्यस धर्म-पत्रमा लेखिएवाट यो पनि स्पष्ट हुन्छ कि तिब्बतमा गोर्खाको पनि मुद्राको प्रचलन रहेछ।

लहामा स्थित कान्तिपुर र गोर्खाका वकीलहरूको मन्जुरीबेगर कुनै माल सामान लहामाभिन्न लग्न खाँजेमा जफत गर्ने तथा यसरी जफत गरिएको मालसामान उक्त दुवै राज्यले बरोबर चाँडी लिने भन्ने कुरा लेखेर दुई राज्यका व्यापार-सन्धी विषयमा पनि स्पष्ट गरिएको छ। यसको साथै तिब्बत र भारततिरवाट आएको सुन, चाँदी, मोहर, रूपैयाँ सबै दुवै राज्यले चाँडि लिनु भनेर त्यस पत्रमा लेखिएको छ। यस बाहेक गोर्खा र नेपालका कोही वासिन्दा तिब्बत जान परे पनि नुवाकोट भएरै जानु पर्दछ भन्ने लेखिएवाट पनि नुवाकोट त्यस बखत व्यापार केन्द्र थियो भन्ने स्पष्ट हुन जान्छ।

यसरी जयप्रकाश मल्लले पृथ्वीनारायण शाहका नाममा एउटा धर्म-पत्र गरिदिएका थिए, जसमा नेपाल र गोरखा दुवै राज्यलाई समान रूपमा मानिएको छ, तथा व्यापार र राजनैतिक सम्बन्ध स्थापित गरिएको छ। त्यस पत्रको नकल यस प्रकार छः—

स्वरितश्री मन्महारोजा धिराज श्री श्री मज्जय प्रकाश मल्ल
 देवले स्वस्तिश्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री मन्मृष पृथ्वीनारायण
 शाहदेवकन धर्म पत्र लेखि दियाँ काठमाडौँको गोर्खाको टकसार
 टकसार चलाउनु रूपजागहा कपट नवाउनु दुवै टकसारमा
 एक चास्नी गर्नु गोर्खाका रूपजा काठमाडौँले चलाउनु
 काठमाडौँका रूपजा गोर्खाले चलाउनु भोट रूपजा जिनिस्
 पठाउदा दुवैको बरोबर पठाउनु भोटमा गोर्खा काठमाडौँको
 वकील बसाउनु दुवै वकीलले ठेकी मारी माल चलाउनु दुवैका
 मन बाहिकको ल्यायाको लगयाको माल खाँस्नु काठमाडौँले
 खोस्या आधा गोर्खाकन दिनु गोर्खाले खोस्या आधा
 काठमाडौँ कन दिनु काठमाडौँका रूपजा सहा गोर्खाले
 नचलाया सास्ति गर्नु दण्ड गर्नु गोर्खाको रूपजा इहाँ
 काठमाडौँले नचलाया सास्ति गर्नु दण्ड गर्नु पाटनवाटो
 आयाका महाजन लुटि नखाउनु काठमाडौँका गोर्खाको उकील
 बसाउनु गोर्खामहा काठमाडौँका उकील बसाउनु उकीलका
 मतले भारि फोर्नु माल हेर्नु भोट बेवार गर्दा चुवाकोटको
 वाटो गर्नु गोर्खाको माल जाहिर गरि ल्यायाको काठमाडौँले
 नखाँस्नु काठमाडौँको माल जाहिर गरि ल्यायाको गोर्खाले
 नखाँस्नु लुकाइ ल्यायाको खाँस्नु भोटवाट आयाका सुनारुषा
 बरोबरी लिनु मधेसवाटो आयाका सिका बरोबर लिनु
 पाटन गोर्खाले खानु नालदूम काठमाडौँलाई विक्रम काठमा-
 डौँको काम गर्नु पाटन गोर्खाका हात चलाका दिनु

काठमाडौंले थाम्नु पस्नु काठमाडौंका हात आयाका दिन
गोर्खाकन साँपि दिनु अधिका गोर्खाको पछिका काठमाडौंको
एस करारमा रखा धर्मको वृद्धि होम् करार नराख्या
पञ्चमहा पातक लागोम् सम्बत् १८५४ रोज ३ मिति
पौष वदी ८ लिखितमिति सुभम्—”

बाबुराम आचार्य

भीमसेन थापाको पत्र

इसवी सम्बन् १८३२ का आरम्भमा भीमसेन थापाको प्रतापसूर्य मध्याह्नमा पुगेको थियो। आफू जनरल वा सेनापति कहिन्थे तापनि आफ्ना अधीनमा रहेका ३ हजार जति कम्प्लटनका बलले राज्यका अधिनायक बनेका थिए। सामान्य बोलचालमा मुख्त्यार कहिन्थे तर कविहरू मन्त्री र अग्रेजहरू प्रधोममन्त्री (प्राइममिनिष्टर) भन्दथे। श्री ५ स्वामीज्यूका समयमा अठ्ठाइस वर्ष अगाडि खडाभएको मन्त्रिमण्डल खिएर बनेका मन्त्रीहरू शक्तिदीन भई भीमसेन थापाका सहाहकोर बनेका थिए। तिनमा गुरु रंगनाथ पण्डितज्यू र काजी दलभन्जन पाँडे छँदैथिए। चौतरीया प्राण शाह १८२६-मा परलोक हुँदा उनका छोरा फलजंगसाह भर्ना भएको थिए। भीमसेन थापा लगायतको प्रति वर्ष पजनी हुँदा ती तीन जनाको पनि थमौती हुन्थ्यो। यस थमौतीका दिन अठ चौतरीया, काजी, सरदार आदिका पजनी हुँदा पालो पुचाउनलाई खोसिने, भर्नाहुने र खान बदलिइने घेरै हुन्थे। कम्प्लटनका अफिसरमा भीमसेन थापाले आफ्ना भाइभतिजा, नातादार र विश्वासपात्र अफिसर मात्र राखेका थिए। एक भाइ रणवीरसिंह थापालाई कर्णाष्टर कर्नेल र भतिजा मानवरसिंह थापालाई कर्नेल गराएका थिए। यिनको र अरू कप्तानदेखि जमदारसम्मका अफिसरको प्रायः प्रतिवर्ष थमौती हुन्थ्यो। बुढाखाडा र रोगी भिषोही प्रति वर्ष भिक्तिहुन्थे। पालपामा चार पलटन रहेका हुनाले भीमसेन थापाले त्यहाँ आफ्ना भाइ-भतिजालाई मात्र प्रान्तपाल गराइ राख्ने गरेका थिए। डोटीअखामको मुख्य मुकाम सोलुगढी भएको र त्यहाँ दुइ पलटन रहेको हुनाले पुष्करशाह, दक्षशाह र ज्योनशाहलाई आलोपालो गरी प्रान्तपाल गराउने गरेका थिए। पाँडे, बस्न्यात आदि पुगना खानदानका काजी सरदारहरूलाई आलो पालो गरी हाकिम गराएर पठाउँदथे। सर्वत्र फौजी शोसन हुनाले रैती

थिचिपका थिए । सरकारको विरुद्ध उठ्ने आँट कसैमा नरहेको हुनाले शान्ति कायम थियो । अंग्रेज, शीप र चीनसँगको सम्बन्ध पनि मैत्रीपूर्ण रहेको थियो ।

राजसिंहासनमा रहेका महाराज राजेन्द्रविक्रम शाह अठार वर्षका थिए । यिनका दुइ महारानी साध्याज्यलक्ष्मी र राज्यलक्ष्मी एक-डेढ वर्ष कान्छा थिए । जेठी साध्याज्यलक्ष्मीपट्टि दुइ छोरा र कान्छीपट्टि एक छोरी पैदा भएका थिए । श्री ५ स्वामीज्यूकी विधवा महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीदेवी यिनकी रक्षिका भएर शासनको बागडोर लिइरहेकी थिइन् । तर यो बागडोर लिनु नाम मात्र थियो । लालमोहरको छाप यिनका हातमा रहन्थ्यो । राजेन्द्रका नामबाट मनदपत्र लेखाएर भीमसेन थापा पठउँदथे । चूपचापलेग तिनका छाप लगाइदिनु यिनको काम थियो । जर्नेल दाइका विचार विरुद्ध केही गर्न सक्नेनथिन । तैपनि यिनलाई र राजेन्द्रलाई कर्मदेव बहक्यादन नपाउन भनेर भीमसेन थापाले रणवीरसिंह थापालाई हरदम राजभवनमा नै राख्ने गरेका थिए । अरु गुरुपुरोहित, भारदार आदिले राजेन्द्र र महारानीहरूसँग भेटगर्ने काम परेमा पनि रणवीरसिंह थापा साथमा रहन्थे । राजेन्द्रलाई उचित शिक्षा नदिएर भीमसेन थापाले कात्त बनाविनेका हुनाले यस निगरानीको याद थिएन । तर यिनका महारानीहरू बाठा हुनाले भीमसेन थापार ललितदेवीका निगरानीबाट उस्कते इच्छा गरी राजेन्द्रसँग गुनगुनाउँदथे । राजभवनभन्दा भीमसेन थापाको बागको महल ठूलो र सुन्दर थियो । राजभवनमाभन्दा उहाँ भारदारहरूको जमघट ज्यादा हुन्थ्यो । यो देखेर युवती महारानीहरू जल्दथे ।

राजभवनभित्र बाहिरका कुरा नजान्ने गर्नलाई भीमसेन थापाले सबै बाटा थुनेका थिए तापनि पण्टा बाटो खुला थियो । राजभवनमा केटी-सुमारे असर्दा हुँदा अपवित्र हुन्छन् भनेर प्रतिमास दश दिन छुट्टी दिने नियम थियो । छुट्टीका समयमा आफ्ना घर-डेरामा आउँदा भीमसेन थापाका गुन-वैगुन सबै किसिमको कथा सुनेर लैजान्थे ।

भीमसेन थापाले पराक्रमी दामोदर पाँडे आदिको हत्या गराएको, वीरभद्रशाह आदिको आखा फोरेर मर्त्यस्व लिएको इत्यादि कथा पनि युवती महारानीहरूले सुनी राजेन्द्रलाई होशियारी सिकाउन थालेका थिए। यस साल मार्चमा काठमाण्डूमा हैजाको प्रकोप ज्यादा भयो। यसै वषराले अप्रिलका आरम्भमा वज्यू महारानी ललितामादेवी परलोक-भइन्। यो घटना भीमसेन थापाको पतनको सूचक सिद्ध भयो।

लालमोहरको छाप साम्राज्यलक्ष्मीले लिएर यसमा रहेका शक्तिको अन्दाज लगाई स्वतन्त्र हुने चेष्टा गर्न लागिन्। यो थाहापाएर यिनका निग्रानिका निमित्त रहेका रणवीर थापाले आफू मुख्तार वा प्रधानमन्त्री बन्ने इच्छा राखेर साम्राज्यलक्ष्मीलाई उचाल्न थाले। भीमसेन थापाले यो चाल बुझेर रणवीरसिंह थापालाई हक्काउँदा यिनले नोकरी छाडी काठमाण्डूबाट वीसमील फरकमा रहेको आपना घर सीपामा गई बसे। यिनका बदलामा स्वयं भीमसेन थापा राजभवन नजिकका एक बंगलामा डेरा जमाई बस्न थाले। यसै समयमा राजेन्द्र मामुली बेरामु हुँदा राजवैद्य सरदार एकदेव उपाध्ययले औषधी टक्र्याउन जाँदा महारानीहरूले खान दिइनन्। राजेन्द्रकी मुमा सिद्धिलक्ष्मीले शासनको बागडोर लिने उद्योग गर्दा भीमसेन थापासँग जोड नचली असफल भएका थोरै दिनपछि मरेकी थिइन्। भीमसेन थापाका आज्ञाकारी वैद्य एकदेवले नै विष खुवाई मारेका हुन् भन्ने एक हल्ला कानकान फैलि-रहेको थियो। मुखवाट निकाल्ने साहस कसैको थिएन तापनि यो हल्ला महारानीहरूले पनि सुनेकाले राजेन्द्रलाई रोकेका थिए। यो खबर पाएर भीमसेन थापा चौबन्ना भए। १८३३-का आरम्भमा पञ्जनी आउँदा भीमसेन थापाका तजवीज वसोजिम पञ्जनी भयो। तर राजेन्द्रले भीमसेन थापाको श्रमौली नगर्दा अकमक परे। साम्राज्यलक्ष्मीका माइतीपट्टिबाट पुष्करशाहलेग केही नाता थियो। उनैलाई भीमसेन थापाका बदलामा मुख्तार बनाउने यिनको उमेद थियो। तर भीमसेन थापाका सैन्यबल देखि डराएर साम्राज्यलक्ष्मीले र पुष्करशाहले समेत

आठ वर्ष मकेनन् र केही दिनपछि भीमसेन थापाको थमौती भयो। अघिल्ला साल पाल्पाका हाकिम बक्तनारसिंह थापा परलोक हुँदा उनका छोरा त्रिविक्रमसिंह थापा अस्थायी हाकिम बनेका थिए। उनका उपर भीमसेन थापाको विश्वास थिएन र रणवीरसिंह थापालाई फर्काई फुल्याई बोलाएर 'छोटा जनरल' भन्ने दर्जा दिएर १८३३-का मार्चमा पाल्पामा पठाए।

१८१६-देखि काठमाण्डूमा अंग्रेजी राजदूत रहे तोपनि भीमसेन थापाका होशीयारीले निनीहरूलाई नेपालको राजनीतिमा हस्तक्षेप गर्ने मौका दिएका थिएनन्। काठमाण्डू उपत्यकाका वरिपरि जंगलमा शिकार खेल्नु र हिमालयको मनोहर दृश्य हेर्नु मात्र तिनको काम भएको थियो। एक वर्ष रहेर १८३३-का आरम्भमा सर हर्वट म्योडक जाँदा यिनकाबदलामा श्री एच० हगशान अंग्रेज राजदूत भएर आए। आठ वर्ष अगाडिदेखि सहायक-दूत भएर रहेका हुनाले फुर्सदका समयमा नेपालको भूगोल र भाषाहरूको अध्ययन गरेका थिए। यस कारण नेपालीसँग विशेष परिचित थिए। भीमसेन थापाले थमौती रोकिँदा यिनीसँग दुःख पोसेका थिए। भीमसेन थापासँग छुटकारा पाउन साम्राज्यलक्ष्मीले पनि यिनीसँग संदेश पठाएकी थिइन तर मुनेको नमुन्थे गरेर यस कलहबाट आफ्नो लाभ गराउने उमेदमा लागे। आपसका कलहले हुने हानी देखेर भीमसेन थापाले शासनका काममा राजेन्द्र र साम्राज्यलक्ष्मीसँग सोधपुछ गरी उनको चित्त बुझाउन थाले।

राजेन्द्रले रक्षा अर्थ र परराष्ट्र सम्बन्धी काम लिए। साम्राज्यलक्ष्मीले न्यायविभाग, कुमारीचोक र अरु निजामती काम लिइन। तर राजेन्द्र महारानी साम्राज्यलक्ष्मीका दास बनेमा हुनाले यिनका विभागमा पनि प्रायः उभै काम गर्दथिन्। तैपनि भीमसेन थापाका सैन्यबल देखि देखेर यिनका तज्ञबीजलाई बद्र गर्न सक्नेनथे। यसो भए पनि परस्परका छलफलबाट शासनको काम चल्दा तीन वर्षसम्म राज्यको व्यवस्था

राजा तरहेले चल्यो ।

१८३३-का सितम्बरमा भयङ्कर भूकम्प भई धन-जनको ज्यादा हानी हुँदा राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी र भीमसेन थापा समेत नोधसानी पुरागर्भतिर लागे । दि.सम्बरमा पंजाब केसरी रणजितसिंहको पत्र आउँदा राजेन्द्र र भीमसेन थापाले पनि लाहौरमा मात्र होइन बर्मा र ईरानमा पनि आफ्ना दूतका साथ खलितापत्र पठाए । लन्दनमा पनि विलियम चौथाछेठ खलितापत्र लिपर मातवरसिंह थापालाई पठाउने अठोट गरी १८३४-का नवेम्बरमा 'छोटा जनरल' गराई सिद्दनाद पलटन खडागरेर तिनका तैनाथमा दिए । पालवामा रहेका रणवीरसिंह थापालाई पूरा जनरल दिँदा 'फुल जनरल' कहलाए । भीमसेन थापाले मातवरसिंहका सोह्र वर्षका भतिजा शेरजंग थापालाई कम्प्याण्डर कर्नल गराए । यस तरहसँग दुइ वर्षसम्म शान्ति कायम गरी यिनले फेरि आफ्नो शक्ति बलियो बनाए ।

साम्राज्यलक्ष्मी र भीमसेन थापाका कलहवाट फाइदा उठाउनका निमित्त हगशानले कमसियल टिटी गर्ने कुरा उठाउँदा भीमसेन थापाले मंजुरी ता दिए तर सर्वका कुरा नमिल्दा अनेक मह्योदा लेखिपर च्यातिए । यस कारणले भीमसेन थापालाई गिराएर फयजजंगशाहलाई मन्त्री गराई आफ्ना सरकारको र आफ्नो समेत मतलब गाँट्ने उद्योगमा हगशान लागे । मातवरसिंह थापा लन्दन जाने तिथी निश्चय भएपछि अक्टुबरमा राजेन्द्र र साम्राज्यलक्ष्मी दंग भई भीमसेन थापालाई कम्प्याण्डरन्इन चीफ भन्ने पदवी दिए । नवेम्बरमा लन्दनसम्म जाने अफिसर र जम्दार एकाइस जना र कलकत्ता सम्म जाने ६१० सैनिक लिपर ठूलो टाटसँग मातवरसिंह थापा कलकत्ता गए । यस समयमा बडालाठ खाली हुँदा सरचोल्स मेटकाफ अस्थायी बडालाठ बनेका थिए । यिनले मातवरसिंहको बडो स्वागत गरे । तर हगशानको लूचना पाएर राजदूतका हैसियतले लन्दनमा जाने राहदानी नदिई उनले लगेको खलितापत्र मागी आफैले चलान गरे । यतिजेलसम्म अंग्रेजहरू

भीमसेन थापाका मित्र हुन् । यसै मित्रताका भरमा भीमसेन थापाले नेपाललाई बचाइराखेका हुन् भन्ने विचारले नेपालका राजाप्रजा सबैका दिलमा वर जमाएको थियो । १८३६-का मार्चमा मातवरसिंह थापा असफल भई फर्केदा भीमसेन थापा र अंग्रेजहरूका बीचका मित्रताको पर्दा खुल्यो । राहदानीको बन्दोबस्त नमिलाई मातवरसिंह थापालाई खाना गर्नु भीमसेन थापाको ठूलो भूल थियो । यसै भूलले यिनको पतनकाललाई नजिकै ल्यायो ।

दामोदर पाँडेका छोरा रणजंग पाँडैलाई रणवीरसिंह थापाका आफ्रहले भीमसेन थापाले मन नपरी- नपरो कप्तानी दिएका थिए । रणजंगसँग इख लिएर घमण्डी मातवरसिंह थापा सलामसम्म पनि फर्काउँदैनथे । यस कारणले मातवरसिंहलाई मात्र होइन आफ्ना पिता र दाज्यूहरूको हत्याको बदला लिनालाई भीमसेन थापालाई समेत गिराउने मौका रणजंगले तार्किरहेका थिए । यस विषयका संदेश साम्राज्यलक्ष्मी छेउ भित्रसम्म पठाइरहेका थिए । मातवरसिंह फर्केका एक महिनापछि यिनकी विधवा भाउज्यूले यिनका अनुचित सम्बन्धबाट बचापैदा गरिन् । यो गुप्ती कुरा रणजंगले बाहिर फैलाइदिँदा लाजले मुख देखाउन नसकी चिरामीको बडोनाले मातवरसिंह थापा वोर्लाङ (गोरखा) का घरमा गए । भीमसेन थापाले ढाकछोप गर्नाका निमित्त यिनलाई गोरखाका हाकिम बनाए । यस समयमा राजकोपमा धनको कमी छँदछँदै पनि मातवरसिंहले डेढ लाख रूपियाँ नाच-तमासामा फजूल खर्चमा कलकत्तामा फुकेका हुनाले साम्राज्यलक्ष्मी जागेकी थिइन् । यो भर्ना गर्नलाई भीमसेन थापाले खति रूपियाँ सरकारमा चुभाई साम्राज्यलक्ष्मीको दिल ठण्डा गराएर यस सालको अन्त्यमा भएका पजनीमा आफ्नो थमौती गराए । तर मातवरसिंह थापाका तैनाथमा रहेका जंगी, मेगजीन, तोपखाना आदि भर्तिकेर अरुका तैनाथमा जाँदा भीमसेन थापा सैन्यबलले हीन भए ।

अब भीमसेन थापाले गरेका कम्पुपल्टनका संगठन उपर जो खर्च बढेको थियो त्यसका उपर विचार हुन थाल्यो । मारा जागिरदारका खान्कीमा जग्गा भर्ना थिए । जागिरदारहरू रैतीहरूलाई निचोरेर तोकिएका खान्गीभन्दा दोब्बरभन्दा बढी उठाउँदथे । दृष्टान्तका निम्ति चारहजार रूपियाँको जग्गा भर्ना भएका कप्तान आठ-नौ हजार (अचेलको विक्रीले एक लाख) जति उठाउँदथे । तर कप्तानको संख्या तीसभन्दा बढी थिएन । यो अन्धाधुन्धी रोकेर खान्गी घटाई जगेरा बढाउने कामको अधिकार राजेन्द्र र साम्राज्यलक्ष्मीले रंगनाथ पण्डितज्यू लाई दिए । गुरुज्यू चौतरीया र काजी समेत कप्तानभन्दा बढी नपाउने हुनाले गुरु रंगनाथ जलेर थस काममा अघिसरेका थिए ।

१८३७-को आरम्भमा नै भीमसेन थापाको मुख्तयारी धेरै दिन टिक्दैन भन्ने सवैले देखेका थिए । मुख्तयारीकै लालचा लिएर रणवीरसिंह थापाले हजूरमा आउन पाउँ भनी राजेन्द्रलाई लेखी पठाए । शायद रणजंग पाँडेले भित्रसम्म यो सल्लाह दिएका थिए । थापाहरूलाई काठमाण्डूमा जम्मागर्ने साम्राज्यलक्ष्मीको मुराद हुँदा बोलाइन् र आए पनि । तर भाइको चाल नयुम्नेर भीमसेन थापा देगभई आफ्नो काम यिनलाई साँपी धर्मकार्यको वहाना देखाई अघिलमा बोलाइ गए । वास्तवमा सहायताका निमित्त मातवरसिंह थापालाई फुल्याएर ल्याउन गएका थिए । साम्राज्यलक्ष्मीले भीमसेन थापालाई उहाँ जान र मातवरसिंह थापालाई ल्याउन समेत मन्जुरी दिइन् । कम्पुपल्टन गैह्र राजेन्द्र र साम्राज्यलक्ष्मीका अधिकारमा आइसकेका भए तापनि आफ्नो विश्वास नहुँदा हनुमादल पल्टन खडागरी आफ्ना हजूरमा राखे । यसै समय रणजंग पाँडेलाई काजी गराई हजुरीया बनाएर यिनका पिताको सर्वस्व भएको जग्गा-जमीन फोइदिए । यिनका भाइ रणदल पाँडेलाई काजी गराएर पाल्पाका प्रान्तपाल बनाई पठाए । भीमसेन थापा र यिनका भाइ भतिजाहरू आफ्ना काममा बलाहँ थिए । छ वर्षअगाडि देखि राजभवनको हेर्चाह यनाका निमित्त नाजिकै

बंगलामा भीमसेन थापा रहने गरेका थिए, भात खान मात्र घर जान्थे। तर यो काम रणजंग पाँडेले लिएका हुनाले भीमसेन थापाले नै राजेन्द्र र साम्राज्यलक्ष्मीलाई भेटेर आफ्नो दुःखद्वन्द्व मुनाउन कठिन भइरहेको थियो। भीमसेन थापालाई गिराएर मात्र चित्त नबुझी उनको सर्वस्व मराउने बहाना साम्राज्यलक्ष्मीले खोजीरहेको थिइन्। कालगतिले यिनका छ महिनाका बालब छोरा देवेन्द्रविक्रम शाह २४ जुलाइका दिन परलोक हुँदा भीमसेन थापाले वेप द्वारा त्रिप मिलेको औपधी खुवाएर मेरो छोरालाई मरायो भन्ने मुद्दा रातभरमा तर्जुमा गरिन। राजेन्द्र पनि सहमत भएर भोलिपल्ट विहानै हनुमानदलका सैनिक पठाई भीमसेन थापालाई सुतेकै बंगलामा पक्री तेल ठोकेर कैद गरे। अर्का दिन यिनका भाइ-भतिजा समेत पक्रिएर कैद भए। यसै मितोमा १८०४ देखि आरम्भ भएको भीमसेन थापाको चौतीस वर्षको मुख्तारी खतम भयो। यस समयदेखि उठेको अशान्तिको लहर दशवर्षसम्म रहेर श्री जंगबहादुर राणाका बाघपन्जामा शासनको बागडोर पुगेपछि मात्र विलाएर गयो।

इन्द्रसुन्दाम

त्यो घाँसी (?)

एक दिन कुनै एकान्त ठाउँमा बसेका बेलामा त्यो घाँसीको सम्झना हुँदा आफ्नो मनमा एउटा आकस्मिक प्रश्न उदाएरि मनको आँखाका अगाडि एउटा यस्तो दृश्य उपस्थित भयो जुनचाहिँ यहाँ केही शब्दमा चित्रण गर्न दुस्ताहस गरिएको छ ।

टँटलापूर घाम लागिरहेको थियो, कुहिरो कतै थिएन, माथि कहाँवाट भरेको खोलो कुल्लुलुलु बगिरहेको थियो । नजीकमा बाक्लो वन थियो; पहाडी चराचुरुङ्गीहरू आनन्दले गीत गाइरहेका थिए । रङ-विरङका पुनलीहरू निर्धक्कसित उडिरहेका थिए । पहाडका भिरालो खेत-वारीमा परिश्रम गरिरहेको हलो, कोदाले, आइमाई, लाग्नेमान्छेहरू, चरनमा चर्दै गरेका वस्तुभाउ, तिनलाई हेर्ने गोठाला, फेटाहरू यता-उता दुइ-चार छाप्राहरू र कमेरो माटोले लिपेका एकाध तले घर पनि टाढा-टाढामा देखिन्थे । पारी एउटा डाँडो पनि उभिएको देखिन्थ्यो । त्यो ठाउँका सबै प्राणीहरू स्वच्छन्द देखिन्थे । त्यहाँ एक कुनामा एउटा घाँसी खुर्चाले घाँस काट्दै राम लाउँदै थियो । त्यसले आफ्नो थोत्रो सुरुवाल घुँडासम्म सुर्काएर लाएको थियो, ठाउँ ठाउँमा फटेको पनि थियो । त्यसले लाएको भोटो पनि पुरानो मैलो अनि रात-दिन घाँसका भारी बोकेकाले पिठिउँमा ठूलो ब्राप परेको थियो । टोपी पनि मैलले कटकटिएको थियो । एउटा च्याङले पटुकाले त्यसले आफ्नो कम्मर कत्तेको थियो । त्यसको दाह्रो पनि निक्कै दिनदेखि नखोरेकाले लामो भएको थियो । केस पनि, लामा लामा अनि ठाउँ-ठाउँमा फुलन पनि थालेका थिए । वृद्धेसकालले लामलाई छोटो जस्तो देखिन्थ्यो । त्यो अरलो कदको भोटो नभए पनि निर्दोर निरक्षर भए पनि लाटो देखिदैनथ्यो; गरीब भए पनि मनभएको देखिन्थ्यो । अलिपर खोलाका छेउमा एउटा ठूलो चिप्लेँटी हुङ्गामाथि एक जना भर्खरका युवक निर्धक्कसंग पल्टेका देखिन्थे । तिनको अनुहार

उज्यालो, हात-गोड कलिला, सुखमा पालिएका जस्ता देखिन्थे तर तिनको खुम्चिएको भङ्कटीले भने छरिएको मनलाई एक ठाउँ खिँची ल्याउन सक्दा जो ज्योती सृजना हुन्छ त्यस द्वारा एउटा अदृश्य वस्तु हेर्ने चेष्टामा ती लागे जस्तो बताउँथ्यो ।

हुन सक्छ, अरुलाई त्यो घाँसीको कल्पना गर्दा बेग्लै किसिमका दृश्य आउँदाहुन्, आउने पनि हो, किनभने कुनै दिन मानिसका विचारधारा एउटै दिशातिर बालान् भन्नु गाह्रो छ, बगि हाले पनि आफना आफना ढङ्गले बग्छन् । तर एउटा कुरो के छ भने त्यो ठाउँका वर्णन वा त्यो घाँसीको चित्र अङ्कित गर्नमा तलवितल परे तापनि आफ्नो जीविका चलाउनलाई घाँस काट्दै गरेको पहाडमा बग्ने खोलाको पानी जस्तो शुद्ध हृदय भएको त्यो घाँसी र घामका न्यानोमा वा थकाइले लम्पसार परेर ढल्केका ब्राह्मण युवकको जो भविष्यमा अर्थान् अहिले नेपालीको आदिकवि भानुभक्त भनेर नेपाली-संसारको परिधि नाघेर पनि एउटा वृद्ध जगन्मा प्रशिद्ध हुन लागेका छन् त्यहाँ भेट भएको एक प्रकारले अहिलेलाई पक्कै ठडरिएको छ । यो गुरुतर भेट भएका कुरामा कसैले सन्देह गर्ने ठाउँ देखिदैन किनभने यसरी भेट भएको एउटै कहिले पनि नहराउने सवृत्त छदैछः—

भरजन्म घाँसतिर मन् दिइ धन् कमायो ।
 नाम् क्यै रहाम् पछि भनेर कुवा खनायो ॥
 घाँसी दग्दिनी वस्को तर बुद्धि कस्तो ।
 सो भानुभक्त धनि केकन आज यस्तो ॥
 मेरा इनाम न त सत्तल पाटि क्यै छन् ।
 जे धन् र चीजहरू छन् घरभित्र नै छन् ॥
 त्यस घाँसीले कसरी आज दिएछ अर्ति ।
 थिककार हो सकन वस्नु नराखि कीर्ति ॥

तनहूँ जिह्लाको रमवा गाउँमा ल्यो पुरानो मर्स्याङ्दी खालो अम्क पनि बग्दो हो । साँच्चिनै खोजीनीति गरे ल्यो घाँसी र भानुभक्त भेट भएको ठाउँको पनि निधो लाउन सकिँदो हो । यस कारण आफूलाई ता यस्तो लाग्छ, ल्यो खोलाको छेउको महत्वपूर्ण ठाउँमा आधुनिक नेपाली भाषाका जन्मदाता भानुभक्त तिनका गुरुतुल्य ल्यो घाँसीका स्मृतिमा जसरी उस बेलामा भानुभक्तले माथिका पक्तीहरू ढुङ्गामा कोरेका थिए उसरी नै अहिले ती नै पंक्तीहरू कोरिएको स्तुप खडा गर्ने आयोजन भए उत्तम ठहरिने थियो ।

तर यो प्रसङ्गमा एउटा कुरो भने प्रश्नका रूपमा आएर खडा हुन्छ । अवश्य कुरा सामान्य छ तैपनि यो किन यस्तो पर्न गएको हो जस्तो लाग्छ । शायद् अरूका हृदयमा पनि यो प्रश्न बेला-बेलामा उठेको होला । भानुभक्त जस्ता कविले कसरी यो जड कुरो लेख्न बिसँका हुन् अर्थात् भन्नको तात्पर्य के हो भने ल्यो उदार हृदय घाँसी जो आफना कति इच्छालाई मारेर आफनो स्वार्थलाई बिसँर अरूको भलाइ गर्न पाउनमा आनन्द मोन्दथ्यो, हुन ता नाउँ पनि रहन्छ भन्ने एउटा अरूपत्र लुकेको देखिन्छ-त्यस्ता घाँसीको नाउँ कविले उल्लेख गर्न बिसँन पर्ने कारण के थियो ? भनौं भने एक हिसाबले ल्यो घाँसी तिनका गुरुतुल्य थियो । लही घाँसीले ता खोलाको छेउका ल्यो शून्य ठाउँमा युवक भानुभक्तलाई कवि-लोकमा प्रवेश गर्ने चेतना जागृति गराइ दिएको थियो । भानुभक्तले घाँसीको गुण यथेष्ट मानेको प्रमाण उनले उनको त्यति नै खेरि कविता-शक्ति जागृत हुँदा कहाँ कोरौं, कहाँ लेखौं भन्दै छटपटिँदा कागज-कलम छेरमा नहुँदा आफना हृदयबाट उल्लेर आएको प्रथम उद्गार आफैँ सुतेको ढुङ्गामाथि सर्सति खरीले कोरेको कविताले दिन्छ । तर अदना घाँसीलाई गुरुसम्मको एउटा ऊचो स्थान दिन कहाँसम्म सनासिब होला भन्ने अर्को प्रश्न उठ्छ तर सहासा दत्तात्रय अवधूतले चौबीस प्राणी जस्तै माकुरो, मौरी, माछा, मृग, गिद्ध, हात्ती, परेवा, इत्यादिलाई आफना गुरुहरू भनी केही सँकोच नमानी सहर्ष स्वीकार

गर्न सकता भानुभक्त कविले त्यो घाँसी-त्यो आत्माधारी मनुष्यलाई गुरु नभए पनि गुरु जत्तिकै मात्रमा कनैवाट अपट्यारो पर्ने कारण ता सोभो हिसावले हेर्दा देखिए जस्तो लाग्दैन ।

हो, कौत्चका भालेपोथीमध्ये एउटालाई निर्दयी शिकारीका तीखो बाणले आफना आँखाकै अविचित्र भुत्तुक पारिदिदा वाल्मीकिका हृदयमा असह्य चोट परेर रामायणको धारा बगाई उनले आफनो हृदयलाई शान्त गराएका थिए । विषयवासनाको बाणले कुहिरौले क्षोभेर उनलाई अन्धो बनाउँदा उनका स्त्रीले सो पच्छादिइदा तुलसीदासले पनि रामायणको रचना गरेका थिए । उसरी नै दरिद्र घाँसीका अर्तिले भानुभक्तले उत्तिखेरि आफनो जीवनको कर्तव्य-पथ चाल पाएर अमरकीर्ति रामायण तयार पारे, आफना जातिलाई दान दिएर गए । यी घटना ता अनि सामान्य हुन । वाल्मीकि, तुलसीदास र भानुभक्त एउटा बेलै श्रेणीका व्यक्ति हुनाले यस्या घटनाले प्रभावित भए । उनका हृदयनन्त्री सूक्ष्म भएकाले मात्र यी घटनाको महत्त्व उनीहरूले बोध गर्न सके । अरु साधारण श्रेणीका मानिस सरह भए यी घटनाले तिनलाई हतपत्त किन यो विभावैदर्थ्यो भन्ने नर्क यो सम्बन्धमा अर्घलो देखिने छैन । वाल्मीकिले कौत्चपक्षीको वेदनाको, तुलसीदाले आफनी स्त्रीका बुद्धिको र भानुभक्तले घाँसीका अर्तको तारिफ गर्नमा लठठिएर आफना आफना विचारलाई माथि अझ माथि त्योभन्दा पनि माथि उड्न नदिनेको भए वाल्मीकि रामायण, राम-चरित-मानस र सातकाण्ड रामायण लोकले पाउने थियो के भन्ने शंका हुनसक्दछ । हो, वाल्मीकि स्वकृत रामायणसंगै अनि तुलसीदास राम-चरित-मानस संगसंगै अक्कामिएर गए, फिरेनन्; परन्तु भानुभक्तमित भने रामभक्तीसा कति नै अक्कामिएर गए पनि किन शक्ति थियो । उनी मानिस जानै थिए- उनी हिँड्दथे, डुल्थे, खान्थे, बग्थे, ठट्टा गर्थे, हाँस्ये सहमा प्याञ्च भन्थे, ओँलाले देखाउँथे । उनको निरीक्षण गर्न तीव्र शक्ति अजोडको थियो । थुना परेका ठाउँमा लामखुट्टे, उपियाँ, उडुसका

चर्तिकला देहता उनले एउटा मजाको कविता रचे । राजाधर सोतीका घरमा वास बस्नजाँदा त्यस घरकी स्त्रीले अतिथि-सत्कार गर्न चुक्दा तिनलाई तोकेर भद्र एउटा मर्म पर्ने श्लोक बनाएर छोट्टि राखे । अर्को पटक उनका मित्र तारापतिको घरमा वास बस्दा त्यस घरका ब्राह्मणीहरूको रातभरीको कचिगल सुनेर विद्वान हुँदा नहुँदै एक सप चवालीस पंक्तीको बधू-शिक्षा तयार गरी मित्रका हातमा दिइ राखेर आफनोवाटो ल्यायो । अतएव माथि व्यक्त गरिएका कतिपय कारणहरू आफना समक्ष राखेर विचार गर्दा यस्तो तीखो निरीक्षण शक्ति भएका व्यक्तिले कविले जसका आखाबाट कुनै विशेष कुरो छलिन पाउँदैनथ्या भने जसलाई कविता-भूवनमा प्रवेश गर्ने प्रथम ढोका जुन गुणी मानिसले उधारि दियो, त्यसलाई अर्थात् त्यो घाँसीलाई बिसनु, त्यसका नाउँ-ठाउँ सम्मको वास्ता नराख्नु, अघि होस् वा पछि नै होस्, यो कुरो अल्प-सकेतसम्म नदिनु, किन हो जस्तो लाग्दछ । यो कुराको पुष्टी ता भन् कविले निजको परिचय स्पष्टरूपमा दिन भने नबिसँको कुराले दिन्छ । जस्तै—

स्पर्धाहोड्को अति बेस देश तनहुँमा श्री कृष्ण ब्राह्मण थिया ।

खुप् उचाकुल आर्यवंशि हुन गै सत्कर्ममा मन दिया ॥

विद्यामा पनि जो धुरन्धर भई शिक्षा मलाई दिया ।

इनको नातिम भानुभक्त भनिहूँ यो जानि चिह्नी लिया ॥

भानुभक्त भनी प्रशिद्ध नरमा जसको छ नाउँ पनि ।

घर तिनको तनहूँ त बेसी चुँदि हो गाउँछ रमधा भनी ॥

प्रख्यात् छन् सब लोकमा ति गुणी हुन् विद्वान् कवी खुप् थिया ।

यो प्रश्नोत्तर बुझ्नलाई सजिलो भाषा बनाई दिया ॥

मानिसका मनमा कति कारण पर्दा अनेक कौतूहल उत्पन्न हुन्छन् ; त्यस्तै भानुभक्तको व्यक्तित्व माथि चिन्ता गर्दा यो एउटा क्षुद्र कौतूहलले आफना मनभित्र जन्म लिँदा बाहिर उठ्यालोमा राख्ने चेष्टा गरिएको हो । फेरि अचेलका हामीलाई ता भानुभक्तलाई अनेक दृष्टिकोणबाट हेर्न

मनलाग्छ । भानुभक्तले आफ्ना विद्वान बाजे पण्डित श्री कृष्ण
आचार्यको प्यारो काखमा बसेर बच्चैदेखि संस्कृतको अध्ययन गर्ने
सुऔसर पाएको भए तापनि उनले सरल भाषामा, चोखो नेपालीमा,
त्यो घाँपीको बोलीमा कविता रचे, जो अघि कहिल्यै भएको थिएन ।

“नहिँडेको जन निर्जन घाटो कविजी तिमिले पहिल्यायो ।

नेपालीको स्वर्ण दिवस त्यो नजिक पुरोको देलायो ।”

यसैले ता उनी मरेर पनि जीवित छन् एवं नेपाली जातिलाई पनि
जीवित राखेका छन् ! फेरि उनीको नाउँसँग उ पनि गाँसिएको हुनाले
अजम्मरी रहने छ- त्यो घाँसी ?

हरिहरनाथ रेग्मी

नेपाल स्वर्ग हुन्छ की ?

खन-जागृतिको ढाड राजनैतिक चेतना र साहित्यको विकास हो । तर यी दुवै एकै चोटी घाम झल्केमै कुनै राष्ट्रमा पनि भएको छैन, - विकासको पाइलो कलुवाको जस्ता हुन्छ - होलो दिइने - एक शताब्दीको एक पाइला चालेर विश्वका राष्ट्रहरूले आफ्नो सभ्यताको जग गाडेरे भन्ने कुरा विद्वानहरू गर्दा रहेछन् । यसो भन्ने अधिकार मेरो थिएन । किनभने म एक बुझ्ने इतिहासकार होइन । तर हाम्रोचाही राष्ट्रमा विकासले कलुवाको चाल नलिपर खरायोको चालमा चलेको देख्दा र साहित्यिक चेतना पनि एकै चोटी हामीमा मूल फुटेर निस्केको भएना जस्तै भरभराएको हुनाले मैले हर्षले फुन्नु परेको छ र गत्यनाउने वृष्टिमा नै गरेको भन्नु पर्छो ।

अन्य राष्ट्रहरूमा राजनैतिक वाद, तहस, चर्चाहरू छन भने ती यथास्थानैमा होलान् र ती कोरा राजनैतिक मात्र होलान् । तर हामीले त भाष्यवशा अति-महा-राजनीतिमा प्रवीणता प्राप्त गरिसकेका छौं । अन्तर्राष्ट्रीय क्षेत्रमा हाम्रो स्थान जरूर अविष्यमा अनि उज्वल हुने आशा हाम्रो छ र यो आशा पनि चाँडै नै सफलभूत हुन्छ । हामीलाई मोटा, बाक्ला एक हजार एक सय पृष्ठभन्दा कम नभएका पुराना, सट्टा, थोत्रा राजनीति-शास्त्रहरूमा वर्षोसम्म दिमाग घाँटेर, विचार विमर्शमा दाँत कटकटाएर साथपचिसी गर्नु पर्दैन । अरु राष्ट्रका राजनीतिज्ञहरूले जस्तै अनुसन्धान र व्यावहारिक रूपमा परिणत गर्ने साध्यको क्रमपट समात्नु पर्दैन । आफ्नो मौलिक विचारधाराको वेगलाई गति दिन हामीलाई फुर्सत छैन भने हामीलाई त्यस्तैसुखी, गान्तर, सुसी आदिको अध्ययनको भयाउलो केलाई चाँहिपको छ र ? पचास-इत्तर नै जाने भए पनि तीनकौडीमा चाँहिपको छैन । बूढो राम्र अनुभव सिद्धि गर्ने वानी पनि हाम्रो छैन । हामी त हामी छौं । हाम्रो हाम्रो विशेषता छ ।

हामी प्रकृतिका बालक उसैको काखमा जन्म्यौं, हुषर्यौं र होमीलाई राजनैतिक चेतना पनि प्रकृतिबाटै प्रेरीत भएको छ । कुनै संस्था, शिक्षा-सन्दीर वा विश्वविद्यालयले हामीसाथि गर्व गर्नु आउने छैन । हामी कसैका उपज होइछौं । हामी पाठ पढ्दैनौं । हामी त क्रियाशील छौं । हाम्रो प्रत्येक बच्चा भिक्ने भुराहरू आफ्नो पटुका च्यातेर भण्डा बनाउँदै नाग लाउँछन् । जुलूम हाँकी खेल्छन् । चूलोमा बस्ने बाहुनी बर्यै विजयलक्ष्मी प्रविष्टन भो हुग भिक्किहाल्ने सादश गर्छिन् । तपाईंको धोकी स्तन जोत्नेकै हुन्छ भन्ने सिद्धान्त लिएर भण्डै-भण्डै तपाईंको कोट भेगो हुन्छ भन्ने सादश गरिहाल्छ । ओरदार केटाहरू डाक्टर अम्बेदकर भन्दा चर्की भएर घण्टाको बाउका ओटा विधान लेख्छन् । र सरकारको मुटु त यधै घडीको लङ्गूर जस्तो हुन्छ ।

यस्तो घाम लागे जस्तो चेतना विश्वका कुनै राष्ट्रहरूमा एकै चोटी जोगूत भएन । मा ठोफेर भन्न सक्नुको यो हासो अलौकिक गुण हो र एकमात्र हामी प्रकृतिप्रेरीत श्री भन्ने मूले माथि नै भनिसकेको छु । हाम्रो टुडिखेलमा अदृश्य विजुली-शक्ति छ । प्रत्येक दुधाका गुनामा हाम्रै अन्तर्गत वा दम्पनको उत्स जित आत्मा उल्लिखेको हुन्छ । होमीमा विचित्र प्रतिभा-शक्ति, जोश र हौसला उत्पन्न हुन्छ । सहशा हामी शारीरिक क्रियामा असीला किमिगको प्राविष्टया हुन्छ । हामी आफूलाई विभिन्न रङ्गश्री । घासीको आङमा पित चढेभैं हामी आङमा अन्नाहमलिङ्कन्, निश्र्यो, गोर्छी, भावर्स आदि चढ्दा रहेछन् । हामीलाई आफूले बोलेको थाहा हुँदैन । हजारौं सिद्धान्त आदर्श गंगाजीको प्रथम मुहानभैं धारावाहिक रूपले निस्कन्छन्, प्रतिपादन हुन्छन् र खण्डन हुन्छन् । यो दुग्ध प्रतिभाको मंच टुडिखेलले बेलायतको लोकसभार अमेरिकी सिनेटलाई अति निम्नस्तरको तुल्याउँछ ।

यो भन्न जरुर अत्युक्ति हुने छैन कि टुडिखेलका उपजहरूले एक दिन विश्वमा साह्रै ठूलो चकाचौं ध गर्नछन् । जोइदिङ्गे पोइले पनि रगत झमालेर दाहा क्रिद्वै, खुटा ठटाएको मूले देखेको छु । फुलपातीको बढाईमा सिपाहीले माथितिर पृकीएर बन्दूक पड्काउँदा पनि आमै

र बावै गर्ने काथरले पनि मुडकी उचाइेर, ओंला टुट्याएर, कमीज च्यातेर भोलिदेखि गोलोको पवाइ नगरी जुलुम हाँकेर अन्यायी प्रति विरोध प्रदर्शन गर्ने आँट गर्दा रहेछ। पाडीका खच्चा मसिना अक्षरका विरोधी भए पनि नसा-नसा रोमान्चित भएर बढे-दाही चुच्चूक भोक्सेलाई र लुङ्ग फिमरलाई गबिलो हाँक गरेको भेटे देखेको छु। यो शक्ति चानचुने होइन, यो अनुपम हो। त्यसैले यो शक्तिसाधिनी टुडिखेल जिन्दावाद होसु। राष्ट्रसंघको सदस्यता नपाएकै भए पनि कसैको हाभीलाई डर थिएन। हामी एक व्यञ्जन-गर्जन नै महा अणु-शक्तिको विस्फोट छ।

विहानीपख यो प्रतिभाशाली बँडक आफ्नो शारङ्गाराणा गर्मागरेस भएको हुन्छ। यो खेला भएको देखेता हाभीलाई यो विश्वास हुन्छ कि अब नेपाललाई बेलायतको दाँजोगा पुनः पञ्च वर्षसन्दा बेसी जरूर लाग्ने छैन; मेरो यो धारणा छ कि कारण बेलायतको अठारौँ शताब्दी हाम्रो देशमा उत्रिसकेको छ। त्यस बेला बेलायतमा साहित्यकार, कलाकार, कानूनवेत्ता र राजनीतिज्ञहरू उत्पादन गर्ने कारखाना चिया-पशालहरू र कफि-हाउसहरू थिए। कवि पापु, मोहनसिन्धु र विद्वान डाक्टर जोनसनको मण्डली यदीका उपज थिए। आज हामी देश पनि जोडतोडले प्रगति गर्दै छ। अनगिन्ति चिया-पशाल र कफि-हाउसले देश गुलजार हुँदै छ। एकसेएक कलाकार, साहित्यकार र राजनीतिज्ञहरू अथवा भन्नुं सर्वतोमुखी प्रतिभाशाली कति जुजरकडहरू उत्पादन गर्ने कारखाना हुँदै छ।

चिया पशाल हाम्रो जीवनको झोत हो। यहाँ हाभीलाई हर किसिमको प्रेरणा मिल्दछ। प्रत्येक देखिलमा विभिन्न विषयका तर्कहरूको धाराप्रवाह हुन्छ। टोका सर्वैलाई खुल्छ। जो कोही एक गिलास चियाको नाताले आफूलाई क्षणभर भन्ने पनि अन्तर्राष्ट्रीय व्यक्ति मात्र सक्तछ। नया उत्साह, नया उमङ्ग र अलौकिक जोशको प्रदर्शनी हुन्छ। यो हाम्रो देशमा लोभलाग्दो मात्र नभएर अनुकरणीय पनि छ।

हजरो विचार विमर्श हुन्छ, बृहत् योजनाहरू तयार हुन्छन्, नेपाल हराभरा हुन्छ, रेल, ट्राम दगुर्न थाल्दछन् क्षणभरमा नै शिवपुरीको प्रहोड स्विटजरल्याण्ड र टुडिखेल हाइडपार्क सर्कस बन्दछ! पाँच मिनेटभित्र अलादिनको म्याजिक ल्यान्पेन्टको देश सभ्यताको पराको-प्रामा पुग्दछ। हाम्रो घरानलमा स्वर्ग उत्रन्छ। बान्दोङ्ग सम्मेलनको मधुर वातावरणलाई खलबलयाउने सर जोन कोटलेवाला कोही निस्के भने तस्काले अर्को टैविलवाट शांतिका पुजारी मिष्टर चाउबोलिहाल्दछन्। बहसको उष्णतामा तेहरु मुख, गान्धी चैवकूफ, कविहरू शब्दजाली र विश्वविख्यात कवि टी० एस० इलियट फासिस्टवादका समर्थक मानिन्छन्। विद्वताको लडाँचै चलदछ। कसैको सिस्नो जस्तो भापा छ भने कसैको निन्हेभटरको छर्ग जसो मुख छ। कोही आफ्नो दुइ आँला विपक्षीको नाक देखी तान्दै लयाउछन्। देशप्रेमको बाढी र भूँइचालो एकैचोटि आउँछ। विचरा कमजोर चियाका कपहरू निर्दोश छँदाछँदै टुकिडन्छन्। भोलि स्वर्गमा परिणत हुने देशको प्रेममा रोमान्चित भएर पशले आफ्नो नोकमानीको गणना गर्दैन। सोयइ त्यो निर्जिव र मूक टैबिल पनि भावुक भएर विद्वानहरूको पचासौँ लात्ती र मुक्कीको वेदना थाहा पाउँदैन।

यस प्रकार हाम्रो प्रकृतिप्रेरीत राजनैतिक चेतनाले बौद्धिक विकासतिर घचेदि रहेछ। हाम्रो दार्शनिक विकासको स्तर पनि उत्तरोत्तर प्रगति गर्दो छ। दैनिक वाउन्न कविसम्मेलन, बयालीस साहित्यिक गोष्ठीले हाम्रो हृदय-कलमप पखाल्दो छ। हाम्रो साहित्य पुरानो धुल्याहा माकुरे सव्दजाल फ्राँटर नयाँ जन ज्ञानृतिको सुभ-प्रभात ल्याउँदै छ। हामीलाई ठूलो गौरव छ कि आजका हाम्रा नव कवि, युग-कविहरूले अति सरल भाषाले अलंकृत गरिएका लहलहाउँदा कविता गाउँदा कसको सुट्ट निचोरिएर आँवावाट पानी नआउला। जस्तै एक जन कवि आफ्नी पितमाले घोका दिएकोमा विशादमय रोदन गर्दछन्:—

प्रिये ! मैले तिमीलाई कसरी पखें,

चरा कराई राखेक थिए,
चाँदनी लागेको थियो,
प्रेमी-मिलवमा दुस्मन भैकन
भ्यागुता बोले, मेरो ढील पोल्या, प्रिये !

यसमा हृदयका टुक्रा-टुक्रा छन। प्रियेको शम्बोधनमा कविको भावना जम्मै उठेलाएको छ। 'भ्यागुता बोले, मेरो ढील पोल्या'—यो उक्तिमा त आत्माको खुलापत्र नै दिइएको छ। शब्द-साक्षिक छन्, अर्थ स्पष्ट छन्—ध्वन्यात्मक छ तर ध्वनि सरल छ। यो हो हाम्रो आधुनिक विजय।

महाकवि वर्डेस्वर्थले कविताको रूप र निर्माण—कलाको इयाउलो बनाएर हामीलाई अलयाङ्क—मल्याङ्कमा राखेका थिए। त्यो भ्रम आज चकनाचूर भइसकेको छ। पुराना विचारधाराका कविहरूले कैयौँ शताब्दीदेखि हामीलाई अपठ्यारो वार्णिक छन्दको गलपासो भिराएका थिए। देवकोटाको 'पागल' नामक कविताले जनतालाई ठग्न पढेन। यसता कवितालाई हाम्रा अत्याधुनिक साहित्यसंहारशीहरूको हाँक छ। आज हाम्रो युग बेग्लै छ। हामीलाई इन्द्रेनीको लौभ छैन। हामी गाउछौँ यथार्थता। प्रतिक्रियात्मक शब्दजाल र रूपको आडम्बरमा हामी ठगिन्छौँ। हामीले साहित्यिक क्रान्ति गरेर आफ्नै ढंगको छन्द र रूप अपनाएका छौँ। हामी जति प्रगतिशील छौँ उति नै हाम्रो कविता प्रगतिशील छ। जना ताने पनि जति नुस्च्याए पनि हुन्छ। न अनुप्रासको ओडम्बर न लघु-गुरुको कम्भट। उल्लेखी कवि-हृदयलाई छन्दको अवरोधमा पार्नु प्रतिक्रियावादी पन हो। शब्दजालको गुलीयोपन छर्केर हामीलाई झुक्काउने पडटा प्रतिक्रियावादी कविताको नमूना हेरौँ:—

चिम्ली लोचन दीर्घकाल तपमा खोलेर वामन्तिका
नाच्ची सुन्दर तालले पवनमा देखी फुलेकी लता

विमेंझैं तिमी को गौरी रुलाइकन

हुम्काएर जुलमाउँदा शिव दिउज् कल्याणको चुम्बन ।

यो शब्दाडम्बरले भरीपूर्ण छः कुनै मार्मिक तत्त्व छैन । 'कन' भएकाले 'चुम्बन' हुनु पर्ने यो भ्रम हो । कविता होइन । किनभने शब्दको सुनौला जालमा कविको काम नलाग्दो अल्झी बलपना मात्र छ । मानव-जीवनको यथार्थतातिर तडपन छैन । आर्थिक समानता र असमानताको गन्ध लेम मात्र पनि छैन । आधुनिक समसमा यसता कवितालाई कसरी कविता भन्ने ? कविता त यो हो जसमा मानव-जीवनको यथार्थ चित्रण छः—

डल्ला फाँनीलाई पाटी छैन, ठूलो घरमा बस्ने मोरो
तेरो कुकुर मानु खान्छ, गरीब विश्वरोलाई भटमास छैन,
भैरो छोरो कालो, तेरो भैरो, शत चुस्ने कस्तो मोरो !

यसतो करुणक्रन्दनले प्रत्येक साहित्यिकको हृदय टटोल्दछ, आँसुका धारा बहन्छन । हृदयदेखि हामी एकै स्वरमा भन्छौं—यो हो मानव-जीवनको मार्मिक गाथा ! यो हो कविताको सच्चा रूप !

यसप्रकार हामीले साहित्यमा नव-युग निर्माण गरी देशलाई सभ्यताको पुराकाष्ठामा पुर्‍याउने छौं । चाटै नै हामीमा यसतो विशुद्ध-शक्ति संचार हुने छ कि हामी भूगोलभाथि उक्लेर विश्वमा बेजोडको हाँक दिन सक्नेछौं । यसतो राजनैतिक चेतना र साहित्यिक विकाशले गर्दा हामीले विश्वमा नेतृत्व गर्नमा के धेर ? अझै मेरो धारणा छ, नेपाल स्वर्ग हुन्छ कि ?

Jitendra Jaisagye

गोठाले

प्रतिक्रिया

[राणाशाहीको विरुद्ध भएको पदचरको भंडाफोड भयो । गणेशमान प्रभृति पदचरकारीहरू काठमाण्डूमा गिरफ्तार भई जीवन र मृत्युको दोसाँधमा झुण्डिरहेका छन् । श्री ५ महाराजधिराज भारतमा शरण पर्ने जानु भइसकेको थियो र उहाँका सात वर्षका नाती ज्ञानेन्द्रलाई राजगद्दीमा राखी राणाशाही आफ्नो तानाशाहीलाई कायम गर्न अडि कसिरहेको छ । नेपाली कांग्रेसले क्रान्तिको उद्घोष गर्दै वीरगंजमा सशस्त्र हमला गरी नौदिनसम्म क्रान्तिकारी सरकार कायम गरि हट्नु पर्‍यो । नेपालका अरु इलाकहरूमा पनि विद्रोहको आगो सल्किसकेको छ, तर सफलता हासिल भएको छैन । भारतको सीमानात्राट नेपाली कांग्रेसको सशस्त्र फौज भित्र घुसेको मात्रै हो र राजधानीमा शान्ति छ, भन्ने राणाशाहीको भनाई कहाँसम्म सत्य हो भनी बुझ्न वृष्टेज तथा अमेरीकाले भ्रमणकारी राजदूत एजलर डेनिंगलाई काठमाण्डूमा पठाइ रहेको छ ।

डेनिंगको आगमनको दिन । एक सुब्बाको वर !
सुब्बाको छोरा रमेशको कोठा । पलंग र कुइटा मेच । बाहिर
सडकतिर हेरेको तीनओटा इचाल । भित्तामा एक दरीज ।]

रमेश इचालतिर जान्छ, बाहिर एकछिन हेर्छ, फर्कन्छ
र मेचमा बस्दछ । एक छिनपछि फेरि उठ्दछ र काँठामा

यताउति टहलन थालदछ ।]

रमेश—(स्वतः) यदि म पनि.....

[रमेशकी आमा भित्र आउंछिन्]

आमा—रमेश ! आत के छ हँ ? मानिसहरू लसरी हुल चौधेर उतातिर
गइरहेकाछन् ।

[इयालतिर जान्छिन्] ..

रमेश—(व्यंग्यपूर्णक हँसेर) मर्न गइरहेका छन ।

आमा—(फकेर) के ?

रमेश—हो, आमा मर्न गइरहेका छन, (सुस्तरी सुस्तरी) भेडावाखा
जस्तै काटिन गइरहेका छन, (हाँस्छ) हो आमा ! राणा-
जीलाई यिनीहरूले के सम्भेका छन ! उनीहरूसित के छैन,
ताप छ, बन्दुक छ, सिपाही, गोला, बाख्द अनि उनीहरूको
एक सय वर्षको राज ।

आमा—(डगाएर) के त सौचिकै यी निहत्या मानिसहरू सिपाही-
सित लड्न गइरहेछन ? के कुरा गरेको ? मान्छेहरूलाई के
भएको, सबै त बहुलाएनन् !

रमेश—हो सबै बहुलाए ! (ठूलो स्वरमा) राणाजीहरूसित के
छैन ? वीरगंजमा काँप्रिसले लातखाएर फर्कनु पच्यो । नौ दिनको
राज चलाएर भाग्नु पच्यो । (अझ जोडसँग हाँस्दछ ।)

आमा—तलाई के भयो ? आज ! तँ पनि.....

रमेश—केही पनि होइन । म सोच्यै छु । तर महाराजधिराज कहिले
पनि फर्कने छैनन्, कहिले पनि । छोरा पनि नाती पनि !

आमा—हो ! यो त साह्रै नराम्रो कुरा हो ।

रमेश—तर झानेन्द्र होशवकिसन्छ ! (दुवै आपसमा हेराहेर गर्दैछन् ।
केही बेर शान्ति ।)

आमा—(झ्यालमा गएर) सडक एकदम सुनसान भइसके छ;
सबैले पसल थुनेछन् । अं, ऊ लो चुरोटपसल मात्र खुलेको
रहेछ ।

रमेश—शहरमा काल नाचिरहेको छ :

आमा—(फर्केर चकित गएर ताकिन्छन्) तलाई यो के भएको
आज, तैले किन यस्तो कुरा गरेको आज ?

रमेश—सारा शहर मसान होस । सबै घर खरानी बनोस, मानिस
एक पति नबोचोस् ! म, तपाईं र बा अनि तपाईंकी बुहारी
मात्रै बाँचुन् । अनि कति मज्जा आउने छ !

आमा—(हाँसेर) कस्तो बहुरा कुरा गरेको । हामी मात्रै कसरी
बाच्छौं ? तेरो कुरा सुनें कि मत त्यसै खोड त्यनिका
काम छ । (बाहिर निस्कनलाई टोका मग्ग पुग्छिन्
र फर्केर रमेशलाई निहालिन्छन् ।)

रमेश—बा बाचु हुन्छ, तपाईं बाचु हुन्छ र म खरानीको थुप्रोमाथि
बाँसुरी बजाएर घुम्नुला र तपाईं की बुहारी नाचली ।

आमा—(फर्केर भित्र आउँदै) के तँ ...

रमेश—होइन आमा ! म किन ? (मैचमा बस्दैछ)

आमा—तँ केही पनि नजा, कतै नजा । अरुलाई जानदे ! हाम्रो के
बिप्रेको छ ।

रमेश—केही बिप्रेको छैन, केही पनि बिप्रेको छैन । आरामसाथ
खान्छौं, बस्छौं । (शान्ति)

आमा—तेरो बा अरु आउनु भएको छैन । पेटेसम्म किन आउनु भएन ? मलाई डग लाग्दछ ! उहाँ आज सिंहदरवारमा महाराजकहाँ ! मलाई डग लाग्दछ ! होइन यो के भएको !
 रमेश—म त्यस बखत काँपेनसा काम गरेको भए ! मतिरबाट कुरा नबुझ्नेको भए ।

आमा—रमेश, ने !

रमेश—म पढेलेखको राम्रै ! भेले केही पनि नपढेको भए कति बेस हुने थियो ।

आमा—महाराजधिराजलाई किन जानु परेको होला, राज उनेको त हो नि । राणाजीले बेस गरे, (रमेश हाँस्दछ) तँ किन हाँसेको ? म खन्नु तलाई के भएको छ ? तँ आफ्नो भएको थाहा बस् । हामी राम्रैसम्म तलाई केको दुःख । तँ बालक विद्वान् किन हुनु नथोर, असेक शोक भएर हामीले जो घर छ, जाइयो तँले पाउने केन, किन दुःख काटेर तलाई बलिब्रमा पार्थौ । तँ काँपेको हुलहालबाट बचिस । देवले हामीलाई हेरेकोले महाराजको निगाहा तरो बामाथि रहने र तरो सेतवकथो । तरो विहे गरिदियो । (एकछिन शान्ति)
 उहाँ भए नै कसै न पा, (द्वाकनिर जाँदै) महाराजधिराज-सँग हाकौं के लिनुदिनु छ र ! [बाहिर निस्कन्छिन् र भन्नाउ चलेको आवाज]

रमेश—(अघितिर भएछो जुत्तालाई खुट्टाले हिकीएर)
 तर --- सवाल प्रजामन्त्रको --- छ !
 (उठेर जुत्तालाई किन हिकीएर) प्रजामन्त्र नै किन ?
 [नेपथ्यमा आएको ' रमेश, रमेश ' भन्ने

आवाज र नेपथ्य बाटै आमाको 'रमेश लैन'
भन्ने आवाज]

रमेश—(विद्रूप हाँसौंको साथ झ्यालमा जान्छु) को ? श्याम ?
म यहाँ छु । हेर म झ्यालमा उभिएको छु । साथि आऊ !
[फर्कौं जुत्तालाई हिकौंछि, र ससेको कागज टिपेर
च्याट्छु । नेपथ्यमा भन्याउ उक्लेको आवाज]

श्याम—(टाँकासा आफ्नै) के गरिहेको कोठामा एकलै ?

रमेश—(चिल्लौंनासा बसेर] हेर म बसेको छु ।

श्याम—[मचेमा बसेर] छोड ठट्टा । दुनियाँमा के हुन लागेलो छ,
सोचेका छौ ?

रमेश—म के सोचुँ ? मलाई के भएको छ र ? हेर म आरामासन
सुन्दछु [पल्टिन्छु, र एकदम उठेर] दुनियाँ तहस-सहस
होस ! मलाई के ?

श्याम—रमेश ठट्टा छोड । म त आज जुलूममा जान्छु ।

रमेश—अँ ! [व्यंग्यपूर्वक मुस्कुँराएर]

श्याम—राणाशाहीलाई खनम गर्नु छ ।

रमेश—अँ ।

श्याम—आज फैसेला छ, प्रजातन्त्र हुने र नहुने । दुनियाँको जीत
र हारको ।

रमेश—अँ ।

श्याम—तिमीलाई थाहा दि होला । आज एजलर इन्डिङ्ग नेपाल आउने ।
अहिले सम्म आइपुगेको हुनु पर्दछ । उनी यहाँको स्थिति जाँच
गर्न आउने ।

रमेश—हो, थाहा छ ।

श्याम—आज फेसला छ । सारा संसारलाई हामीले देखाउनु छ,
भन्नु छ— हामीलाई त्रिभुवन चाहिएको छ, प्रजातन्त्र चाहिएको
छ ।

रमेश—ऊँ !

श्याम—आज म जान्छु, म त नमै छान्छु, चाहे मरूँ, चाहे बाँचूँ ।

रमेश—[खिन्का छान्छु] आज मर्न इच्छा तिमिले कहाँबाट
पैदा भयो । तिमि मर्न जान्छौ ? तिमि मरेर के हुन्छ ? तिमि
मर्नेमा प्रजातन्त्र आउने, नमर्नेमा प्रजातन्त्र न आउने, गजबको
कुरा गर्नु । प्रजातन्त्र आएर नै तिमिले के भइहाला ?
(हतार्गीएको स्वामको आवाजमा तर राणाजी जाँदै न ।
(क्रमशः स्वर ठूलो पाउँ) म जान्छु, म किन जाऊँ !
त्यस्ता मान्छेहरूको साथमा लागेर 'इन्कलाव जिन्दावाद' कराउनु
आफ्नो अपमान गर्नु हो ! (अलि मर्मिनाँ स्वरमा)
दुनियाँ हप्ताउनु हो !

श्याम—म त जान्छु ।

रमेश—म नैलाई समात्दछु र पुलीसलाई सुम्पिदिन्छु । म सी. आइ.
डी. हुँ, म जासूस हुँ । म राणाको भयानक मान्छे हुँ । सबै
मलाई सी. आइ. डी. सम्झिन्छन् भने म सी. आइ. डी. नै
हुँ । मान्छे मेरो आँखा बचाएर पर्चावाजी गर्छन् र पर्चा
वात्दछन् भने म त्यही मान्छे हुँ जसलाई जासूस भन्दछन् ।
मान्छे मसित डराउँदछन् भने म साँच्चिकै तिनीहरूको शत्रु हुँ !
म राणाको मान्छे हुँ । सबै मरेपछि म भोज खान्छु र मुर्दा-
माथि हाँसी हाँसी उफ्रन्छु ।

श्याम—रमेश !

रमेश—तिमी यहाँवाट निस्क। जाऊ, बाहिर जाऊ। तिमी मर कि
वाँच मलाई बन्ता छैन। (केही बेर शान्ति) कति बेस
हुन्थ्यो ! या म मरुँ अथवा सबै मरुँन !

श्याम—रमेश ! म एउटा कुरा भनूँ ? हिँड जुलूसमा जाऊँ ! योका यही
हो, तिमीमा लागेको दाग मेदने !

रमेश—(उठेर उतेजित हुँदै श्यामको नजिक गएर) म,
म अवसरवादी होइन। (श्यामको कुम समानेर) तिमी
मलाई के सम्झि रहेछौ ? म हार्ने मानिस होइन। (कुम
छोडेर) जाऊ, गडहल, जाऊ, तिमी यहाँवाट।

(नेपथ्यमा भण्डार आँलेको आवाज)

आमा—(टोकावाट) किन, कतहा गरेकी ?

श्याम—(उठेर) केही पनि होइन, त्यसै (निस्कन्छ)।

आमा—किन ? के कुरा ?

रमेश—केही पनि होइन; आमा तपाईं जानुहोस्। मलाई शान्तिसित
बस्न दिनु होस् (टोका थुन्छ खाँउदै)

आमा—हुन्छ। (जान्छिन्)।

रमेश—(टोका थुन्छ) केही पनि होइन (सितामा मुक्की
हिकीउँदै) केही पनि होइन (हतकेलोमा कपाल राखेर
लेट्दछ) केही पनि होइन। (टोका थुन्छच्याएको आवाज)
मानिस किन मलाई बस्न दिँदैन। (नेपथ्यमा रमेशकी
स्त्रीको आवाज) को ?

स्त्री—म, टोका खोल्नुहोस् न।

रमेश—किन ?

स्त्री—खोलुहोस न भनेको ।

रमेश—(उठेर) सलाई किन विनमिति दिक्क गर्छौं होका खोल्लेछ ।

स्त्री—हेर्न आफ्नो तपाईं के गरि रहनु भएको छ भनेर ।

[रमेश वर्षाकलाको अलुभव गरेर लाज मान्छ]

किन ?

रमेश—(रिनाएर) के भोग्दथ्यो, तिमी प्रतिदेउता कीरा जस्ता
ओझवानमा पल्टिरहेछ । र तिमी हाँसिरहेकी छ्यौं ।

स्त्री—म, म, म.....

रमेश—(तीव्र गनिले आफ्नी स्त्रीलाई समतेर छातीमा
टाँस्दै) गानिवले सलाई मारे भने तिमी हाँसे त छैनौं ?

स्त्री—(आफूलाई छुटाउने कोशिस गर्दै) झोडनुहोस न, के
भनेको होला त्यस्तो: म त केही बुझिन ।

रमेश—तिमी आँसु चुहाउँछ्यौं त ? तिमी हाँसे त छैनौं ? (केही
हाँसेर) मैले सलाई मारे भनेनि ?

स्त्री—झाडनुस्, झाडनुस् न भनेको, होका खोल्ले छ कोही आउला ।

रमेश—(छाडेर, शिथिल भाएर मंचमा बस्दैछ) मैले पनि
कत्रो कत्रो सपना देखेको थिएँ ।

स्त्री—(तर्सेर) मानिमले तपाईंलाई किन मार्ने ? तपाइले कसेको के
चिगार्नु भएको छ र ? बोले जागोर खानु भयो त आफ्नो पेटको
लागि ।

रमेश—मैले पनि आफूलाई नेता बनेको कल्पना गरेको थिएँ, भाषण
गरेको देखेको थिएँ । राणा खतम भएको, क्रान्ति गरेको, देश

स्वर्ग भएको, मानिस मानिस जस्तो भएर बाँचेको कल्पना गरेको थिएँ ।

[नेपथ्यमा आमाको 'बुहारी, बुहारी' बोलाएको आवाज]

(उत्तेजित भएर) तर म एक्लो छु, र एकलै लड्दछु । चाहे राणाशाही खतम होस्, चाहे त्रिभुवन फर्कोस् । म एकलै लड्दछु । सारा दुनियाँ एका तिर, म एकलै एकातिर ! (हाँसेर स्त्रीको च्यूँडो समातेर) मानिस मलाई कुन्ची कुन्ची मार्नेछन्, थुकी थुकी सडाउने छन् । त्यस वखत तिम्री ताली बजाई बजाई उफ्रनु ।

[नेपथ्यमा आमाको आवाज- 'बुहारी! ए! बुहाही चाँडै आउने' स्त्री जाऊँ, कि नजाऊँ भएर सताउनु हेले]
विन्ती छ, तिम्री जाऊँ, मलाई दिक् नगर । [स्त्रीको अशुभार रूपले हुन्छ, स्त्रीलाई घकेँउर बाहिर पठाउँछ]

[नेपथ्यमा आमाको आवाज- 'बुहारी! आज सर्वेलाई के भएको छ ?] थाहा छैन आज सर्वेलाई के भएको छ । मानिस किन मर्ने चाहन्छन् । राणाशाही किन खतम हुन खोजिरहेछ । पसल किन बन्द भएको । (व्यंग्यधुवक) इन्कलाव जिन्दावाद, इन्कलाव जिन्दावाद, राणाशाही मुर्दावाद ! (भयभित्त भएर) तर राणाशाही खतम हुँदैन, हुँदैन ।

[शान्ति, कोठा अँध्यारो हुँदै जान्छ, इयालनिर जान्छ, र खापामा ताल दिँदै गाउँछ, मलाई मया नमार
[होक्का बन्ध्याएको आवाज] को ?

सुब्बा—(नेपथ्यघाट) मः तें छस् ? (रमेश शुष्क हाँसोले ढोका-
तिर ताक्छ) किन बोन्दैनस् हं ?

रमेश—तपाईंलाई थाहा छँदैछ नि म यहाँ हु भनेर ।

सुब्बा—(लामेको स्वरले) ढोका खोलन ।

रमेश—मलाई ज्वर आफ्नो छ ।

सुब्बा—म भन्छु, ढोका खोल

[रमेश अतिशय शान्तिमग्न, मानो कुनै घटनाको
निमित्त तयार छ, ढोका खोल्दछ । सुब्बा भित्र
आउछन् ।]

मलाई डर लागेको थियो, तें पनि केनै बाहिर गएर अनि
म बाँडे आएँ । (शुष्करी हालेर मानो स्वरमा) सुनिस ?

[ढोका खुलेर टिनिक्ती लाउछन् ।]

रमेश—(व्यंग्यपूर्वक मुस्कुराएर) अहो ।

सुब्बा—यो अंग्रेज आइसके छ, नाई केरे अहो ।

रमेश—एजलर डेनिंग ।

सुब्बा—(सशक्त भएर) मलाई थाहा छ ? अँ त मुन् (यताउति
हँदैछ) सिंहदरवारमा आठपहरिया र सिपाहीहरू गोली गट्टा
लिएर तमतयार छन् । केही हुन्छ, अवश्य केही भएर छोडदछ ।
टुडिखेलमा पनि सिपाहीहरू संगीन तानेर तमतयार छन् ।
मैले देखेकोः म दौडै आएँ । लरीमा पुलीस र सिपाही भरिएर
गौचरमा गएका छन् रे । सुन्छु वेपरवाहसँग गोली चलाउने
हुक्म छ रे । आज केही हुन्छ । भन्छन् पचासौँ हजारको
जुलूस आइरहेको छ रे । आज रगतको खोला बग्दछ ।

रमेश—(मुस्कुराएर मानो केही भएको छैन) अरु ।

सुब्बा—तँ हाँस्रुस, आज जरूर घेरै मानिस मारिने छन । काप्रेस उतातिर हारिरहे छ रे । के भएको होला ? मान्छेलाई डर छैन राणाशाही मूर्दावाद भन्न । मान्छे यहाँसम्म पनि भन्न लागे— मोहनशम्शेर मूर्दावाद, शुक्रराज, गंगालाल जिन्दावाद । आखिर राणाजीले कहाँसम्म सहनु । आज केही हुन्छ ।

रमेश—अरू ?

सुब्बा—(लामो सास फेरेर) हाभीले कसको के विगारेका छौँ र । कमायौँ, खायौँ । आफ्नो पसीनाको कमाइले घर बनायौँ । बाटोमा मानिस मलाई घुरेर हेर्छन । पडटा मानिसले मलाई भर्खर भर्खर भन्यो—यो टीपीको व्याज कति दिनलाई ?

रमेश—त्यस मानिसलाई तपाईँले केही गर्नु भएन त ? स भएको भए त्यसलाई त्यहीँ मारि दिनुभैँ ।

सुब्बा—किन कसैसित बोल्नु । आफ्नो सोभो बाटो लिनु पर्दछ । अब मानिस अर्कै भई सके । चुपचाप लागेर सोभो बाटो लिनु पर्दछ ।

रमेश—तपाईँको काथरपन देखेर मलाई डर लाग्छ कि कहाँ ग घरेलाई नसलकाइ दिऊँ । (हाँस्रु) रीस भन्छ कि कतै तपाईँको सारा सम्पत्तिलाई चकनाचूर पार्गितदिऊँ ।

सुब्बा—(आश्चर्यान्वित भएर) के तँ पनि... (जेपथयमा खल्बली)

रमेश—कहीँ म... [जेपथयमा मानिस दाँडेको र कराएको खल्बली बढ्दै जान्छ । एक मान्छेको भर्चाँग चढेको आवाज ।

सुब्बा—तँ... !

रमेश—अनिजब दयाको भाव देखाएर हाँसदै) मलाई केही पनि भएको छैन । मलाई के हुन्छ र ! मेरो सुट्टा पहिले नै चिप्लि सकेको छ ।

[टोका बच्चुबाणको आवाज]

सुब्बा—को ?

कृष्णवहादुर—(नेपथ्यबाट) म !

सुब्बा—(टोका खोलेर) किन आपको ? के ? केही..... ?

कृष्णवहादुर—हो, भागेर आएँ । हुँडिखेलमा, भोहिँटी असनमा अन्धधुन्दा लाठीचार्ज भइरहेछ । गोलीको आवाज पनि आइरहेछ । धेरै मान्छे घाइते भएका छन् ।

सुब्बा—सैले भनेकै थिएँ ।

[रमेश वृणाले बाबुको मुख ताक्दैछ, आमा भित्र आउँछिन्]

कृष्णवहादुर—मानिस तितरबितर भइसकेका छन् । गोर्चरमा नै गोली चलाउन लगेका थिए । भीडले ईँट-पत्थर लट्टी लिपर पुलीसलाई लगेथ्यो । भागाभाग पुलीसको । भज्जासित अंग्रेज-लाई मोटरमा राखेर मोटरलाई घेरेर जुलूस अगाडि बज्यो । मानिसले अंग्रेजलाई पर्चा दिए—त्रिभुवन जिन्दावाद, प्रजातन्त्र लिइ छोडौं भन्ने ! जुलूसमा मानिस अलाख थिए । पछि बागमतीकोपूलतिर पुग्दा पुलीसको ट्रक रिसमा आयो र भीडलाई कुल्चेर अगाडि बज्यो । भीड छ्यान्न-व्यान्न भयो । टियर ग्याँस र लठ्ठको त अन्धधुन्दा वर्षा भयो । मानिसको भागा साग, स पूलबाट हाम्फालेर भागे ।

आमा—कस्तो दिन देख्नु परेको होला !

सुब्बा—(डगडग) तिम्रो सरासर किन यहाँ अयो त ? मोनिस

तिघो पछि लागेका होलान । तिमी जाऊ, मै हाल ।
रमेश—वा ! रीस उठ्य कि तपाईंको घाँटी निमोर्तु ।

[सुब्बा कानलाई विश्वास नगरे ईं वाछ परेर
हेरिरहन्छ । रमेशकी स्त्री टोकामा खुडा हुन्छे ।]

आमा—के ? के भनेको तैले !

रमेश—जोश उठ्य कि तपाईंलाई

आमा—रमेश ! के तँ बहुलाइस के घेहोसमा कुरा गरेको ?

रमेश—साँच्चिकै घरमा आमा लगाइदिन्छु (ल्यागिर ताक्य
अनि सबैलाई त्यसै आमाको होमिदिन्छु ।

आमा—(चिन्घाएर) रमेश !

[रमेश सुब्बामेग आँखा जुझाएर अगाडि बढ्दछ र
घाँटी निमोर्तुनलाई हान बसाउँछ ।]

सुब्बा—के भनिस ? (रमेशलाई गालामा एक चट्कन दिएर)
यो यही होइन ?

[रमेश मानो भर्खर चिउँझिन्छ र उफ्रेर टोकामा
पुग्दछ । उभिकी स्त्रीलाई धकेटेर निस्कन्छ । स्त्री पछारिन्छे !]

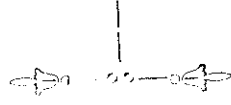
रमेश—(नेपथ्यमा भन्यौंम ओर्लई) उ कलाव जिन्दावाद ।
राणाशाही मुर्दावाद !! मोहनशम्शेर मुर्दावाद !!!

आमा—(टोकामा बाहिर निस्कन्छिन्) रमेश ! रमेश !!

[नेपथ्यमा-मडकमा खल्वली । रमेश निह्याई कराएको
आवाज--राणाशाही मुर्दावाद । आमा फेरि भित्र पस्दछे र

इयालमा भएर । रमेश ! रमेश !!

। कृष्णवहादुर बाहिर निस्कन्छ । नेपथ्यमा रमेशको
आवाज--'आइज पुलीस, आइज मिपाही ;' सुन्ना पत्थर
जत्तै स्पष्ट छ । अत्र शिथिल भएर वस्दछ ।

प्रभात

--गोविन्दवहादुर मानन्धर एम्० ए०

स्थान—इयालखाना ।

समय—रातको अन्तिम प्रहर ।

[चारैतिर सन्नाटा छ । कतै केही आवाज सुनिदैन तर कहिलेकाहिं पालेहरूको 'खवर्दार' को, कैदीहरूले 'प्याट्ट प्याट्ट' उपियाँलाई मारेको, नेलहत्कडीको 'छ्याल्ल्याँड छुल्लुँड' र परवाट कुक्कुर भुकेको सुनिन्छ । इयालखानाको सिपाही ध्याङ-ध्याङ गरेर तीन वजाउँछ । अनि भित्रबाटै दुइतीन जनाले आपसमा कुरा गरेको सुनिन्छ]

पहिलो—सर्कार हाफ्रो दुश्मन भयो भन्दैमा जाडोले पनि हामीसंग दुश्मनी किन गर्नु परेको होला । कस्तो मुटु छेड्ने जाडो । (छुल्लुँड

छुल्लुँड यताउता गर्न खोज्छ)

दोस्रो—हिमालको जाडो कस्तो हुन्छ त ?

पहिलो—पोहोर त यस्तो थिएन ।

दोस्रो—पोहोर तिम्रो भयालखाना भित्र पनि त थिएनौ ।

पहिलो—हो त्योत । तर हामीलाई मात्रै यस्तो जाडोमा किन राखेको ।

जब कि हाम्रा साथी राजनीतिक कैदीको रूपमा बंगालामा 'रूमडिटर'ले न्यायो गरी रहेछन ।

दोस्रो—किनभने उनीहरू नेता हुन्, तिम्रो हामी त टहलुवै नहूँ उनका आडर मान्ने ।

पहिलो—हामीले साथ नदिए उनीहरू कहाँबाट नेता हुन्थे र ।

दोस्रो—भए पनि त उनीहरूले हामीलाई अगाडो बढाउन हामीले अहिले पाएको जस्तो दुःख कति बाजी पहिल्यै भोगी सकेका छैन; त्यसलाई किन विर्सन्छौं।

पहिलो—भैगो। तर जे भए पनि हामी ज्यानमारा त हौंनौं। हामीलाई ज्यानमाराहरूसंग किन राखेको ?

दोस्रो—ज्यानमारा होइन भन्थौं ? सरकारमा बस्नेको निम्ति के हो सोचत ?

पहिलो—त्योत देखाडको फरक हो। ज्यानमारा आफ्नो निम्ति अरुलाई मार्यो। तिमिहामी अरुको निम्ति आफू मर्छौं। फरक छैन ?

['हा हा हा' गरी कौही हाँस्छ]

दोस्रो—ज्यानमारालाई ज्यानमारा भने, यस्मा हाँस्नु पर्ने के थियो। के तिमि ज्यानमारा हौंनौं ?

ज्यानमारा—हो। तर तपाईंहरूको बुद्धि देखेर मलाई हाँस्न मनलाग्दो। तपाईंहरू देशको हान नैनाको टहलुवा बनेको देखेर।

पहिलो—किन ?

दोस्रो—के मतलब ?

ज्यानमारा—मतलब के ? तपाईंहरू यो त सोचनु हुन्न कि मैले कसैको ज्यान लिन किन बाध्य हुनु पर्छो।

पहिलो

—किन ?

दोस्रो

ज्यानमारा—किन ? (हाहाहाहा हाँस्छ)। पेटको निम्ति। आफ्नो

पेटको निम्ति हौंन नेपालको भविष्यका तारा नेपालको सन्तानको निम्ति। अनि तपाईंहरूलाई जुन सरकारले अपराधी भन्यो मलाई पनि त त्यसैले ज्यानमारा बनाएको होनि। तपाईंहरू किन विर्सनु हुन्छ।

दोस्रो—होत। त्यसैले त हाँसो यो हविगत भइ रहेछ। नेता पनि हामी सरहै भइदिनु पर्छो। किन आफू मात्रै न्यायो गरी बस्छन्।

पहिलो—आफ्नो दूनो सोभयाउन, किन । हामी भले टाढाबाट आयौं
यिनीहरूलाई मदत गर्न । आज कहाँ छन ?

[यतिकैमा यताउती मान्छे दौडेको सुनिन्छ । उटेको र
लडेको अनि दौडादौड गरेको । सिपाहीहरूले रोक रोक
भनेर कराएका अनि अश्रुमैम छोडेको अलि बेरपछि
गोली चलेको आवाज आउँछ । भ्यात्त भ्यात्त दुई तीन
जना लडेको सुनिन्छ । अनि सबै शान्त हुन्छ । भिन्नबाट
पहिलोलाई धकेलि दिन्छ, 'छ्याड' 'भ्यात्त' अनि दोस्रो
लाई 'छ्याड' 'भ्यात्त' । दुवै जना लडछन् । केही पछि
एउटा उठन खोज्छ । उठन सकेन; यस्तै कतिवाजि गरे-
पछि बल्लबल उठछ । अर्को चाहिँ लडेको लड्यै हुन्छ ।
पहिलो दोस्रोलाई उठाउन खोज्छ, घचघच्याउँ छ ।]

—उठ, उठ न ।

[उ उठ्दैन । खुट्टो समातेर तान्छ । तै पनि उठ्दैन ।
अनि नाक समातेर वेस्करि हल्लाउँछ । छोडि दिन्छ ।
दोस्रो हात खुट्टा तन्काए जस्तो गर्छ । विस्तारै आँखा
उघार्छ र यताउति आँखा घुमाउँछ । भन्छ]

—कहाँ ?

पहिलो—मामाघरमा कहाँ अब ?

दोस्रो—(एकहात टेकेर उठ्दै) हँ.....(टाउको हल्लाएर यता
उति हेर्छ)

पहिलो—(दोस्रोको आँखामा आँखा गाढेर) मैले पहिले भनेको त
होनि । तिमिले नै क्रान्ति क्रान्ति भनेर त होनि । यस्तो गोलघरमा

बस्नुभन्दा मलया मानै कति रमैलो कति ।

दोस्रो—हो तिघ्रा निम्ति त । नेपाल नेपालीको निम्ति ? तिमी एउटा मलाया भाग्न सक्छौ, तर अरू ?

पहिलो—अरू अन्त जाउन् । यस्ता ठाउँमा बस्नु सट्टात मर्नु नै बेस ।

दोस्रो—हो मलायाम गोलीको तारो बन्न छोडेर यहाँ बनि दिए देश सप्रन्ध यम्लाई किन बिसन्धौ ।

पहिलो—बिसन सकेको भएत भै हाल्यो नि । बिसन नसकेर त तिघ्रो पछि लागौ ।

दोस्रो—फेरि मलाई के भन्छौ त । तिमीले बुझ्नुकै रहेछौ ।

पहिलो—बुझेर त यो आफत पच्यो ।

दोस्रो—यो आफत होइन । काँडा न भाँचि फूल टिप्न सकिँदैन थाहा छैन । आजको हाघ्रो दुःखले भोलि नेपालको भाग्य सपार्छ । फेरि न कसैलाई मलाया जानु पर्छ न अन्त कनै ।

पुलीस इन्स्पेक्टर (प्रवेश गर्दै)—हो हो यही कुहिइनु अन्त किन जानु !

एउटा सिपाही—बिनीहरू तीन जाना थिए । यौटा मच्यो अरू दुइटा बिनै हुन् ।

[यो सुनेर दुवै कैदी आपसमा मुखामुख गर्छन् वाछ परेर ।]

इन्स्पेक्टर—बिनै हुन् देशद्रोही, शांति भंग गर्ने, सुरक्षा कानून तोड्ने बिनीहरूलाई यसै राख्नु । पानीसम्म पनि न देउ । बनाउन् आफ्ना सरकार । (कैदीहरूतिर हेर्दै) तिमीहरू प्रगतिशील हुँनौ टुडिखेलको गफ हुँन । अब अँध्यारो कोठामा बन्न प्रगतिशील । उज्यालो देखिहाल्छौ नि तिमीहरू ।

[दोस्रो चाहिँ हातले तिघ्रा निरको घाउ थिचेर थचक्क वस्छ ।]

पहिलो—उज्यालो तिमीले देखाउनु पर्दैन । हाँघो पनि पालो आउँछ,
कहिले सामुको पालो कहिले दुहारीको ! (स्वगत) आउँछ,
भन्नु पर्दैन, अवश्य आउँछ । [टाउको हल्लाउँछ]

इन्स्पेक्टर—अहिले त, भोलिदेखि आँत्रा छुत्ती खेल्न थाल्छन् अनि तेरो
काल आउँछ । उज्यालो त कुन्नि ? अनि हाँघो वृटलाई सलाम
नगरी के पो आँउदारहे छ हेरोला ।

पहिलो—तिमी हामीलाई आफू जम्ने संभन्ध्यौ । पहिले छोरी-दुहारी
बेचेर भुँडो भच्चौ अब नैतिकता बेचेर लड्यौ । तिमी गरीब
देशको रगत चुस्ने व्वाँसा हो, नगरे कसाड हो । दाजुभाईको
घोटी रेटी-रेटी आफ्नो पेट पोस्ने कुक्कुर हो । साम्राज्यवादी-
को तलुवा चाट्ने ।

इन्स्पेक्टर—चाट्ने ! लौ चाट् (काँरा हाँछ)

[पहिलो हन्कडी लगाएको हात उठाएर इन्स्पेक्टरलाई
हान्न खाँछ । तर भित्तामा लाग्छ । इन्स्पेक्टर अट्टाहास गर्छ]

—हेर उज्यालो अब आफू (जान्छ) ।

[पहिलो आफ्नो हातबाट बगेको रगत हेर्छ । अनि
तोरीको फूल झार्छ आफ्नो माथोमाथि]

—के भोकिन्छस्, भन् उज्यालो आउँछ कि आउँदैन ?

[रगतले मुछिएको हन्कडी माथोको टाउकोमा बजाने
खाँछ । दोस्रोले पहिलोको मुखमुद्राको भयानकताको
आभास पाउँछ । अनि हतपताएर भन्छ]

—आउँछ, आउँछ ।

पहिलो—हो अहिले ठीक भनिस । (अलि विचार गरेर) मत
मलाया जानुको सट्टा यता मार्ग तिले यस्तो दुःख किन रोजिस

दोस्रो—(टाउको उठाएर) पानी ।

पहिलो—पानी, तेरो समुरोले कहाँ पठाएको छ र । भन्न त, किन यता लागिसु ?

दोस्रो—म ? म, म किन यता लागेँ । अँ एक दिन विदेशमा एउटा विदेशीले भन्यो—“ जहाँ विश्व-शान्तिका अग्रदूत बुद्ध जन्मे, जहाँ चीनलाई संस्कृतिको भल्को देखाउने अर्णिको जन्मे, जहाँ एशियाको एकताको निस्ति मन तैयार हुने र साम्राज्य-वादीहरूको विरुद्ध प्रथम स्वतंत्रताको संग्रामलाई आह्वान गर्ने भीमसेन थापा जन्मे, प्रकृति, संस्कृति र बहादुरीको त्रिवेणीमा वेहिएको देशमा जन्मेको तिमिहरूलाई हामी धेरै भाग्यमानी संभन्झौं ।” म भन्केँ । नेपाल जाऊँ-जाऊँ लाग्यो । पहाडी बाटोमा हिँड्दै थिएँ, नेपालीले माया माचो बसिले, जन्मेको देश सुनेँ, अनि बास छोड्दै यताउति जाँदै थिएँ । एउटा केटीको कंदन सुनेँ । लगेँ गर्ने । देगेँ । बाबुले चम्करी पिटन लागेको रहेछ । सोनेँ बाबुले भन्यो के गर्नु, यत्नी सोरीलाई नपिटेर । भैँसी दुर्गा दुर्गा गरिरहेछ । घाँस काट्न जा भनेको यो सोरी अल्लसिएर हिँड्दिरहेछ । यो सानी छ र ! सात, सात वर्षकी भईसकी । भैँसीको दूध नबचे खान पाउँदैन, घाँस नदिपपछि भैँसीले के दूध दिन्छ । सुनेँ, मेरो चित्त कुणियो । एकातिर विदेशीको बयान, अर्कोतिर सातवर्षकी केटीको यो दशा । कहाँ नेपाल सुंदर, शान्त, विशाल, कहाँ नेपाली शोपित, पीडित, कंकाल ! अलमल परेँ । मेरो दिमाग घुम्न थाल्यो—म म अनि के गर्नेँ (टुनमुनिन्छ,)

पहिलो—(यताउति हेरेर) पानी चाहियो, मेरो साथी लड्यो, पानी (कराएर) ।

पालो बसेको सिपाही—के गर्नु । आफिसर त्याँछन् । न कराउ है ।

[पहिलो दोस्रोतिर जान्छ र नियालेर हेर्छ । दोस्रो उमले हेरेको देखेर डराउँछ र अलि डराएर आँटेको जस्तो गरी भन्छ]

—आउँछ, आउँछ पक्का आउँछ ।

पहिलो—के आउँछ ?

दोस्रो—मेरो कलेजाको टुक्रा, आँखाको जादू, मायालुको टुना सबै थोक आउँछ ।

पहिलो—कस्तो रे छ, के भन्छ, जादू आउँछ कि टुना ?

दोस्रो—नरिसाउन ऊ पर हेर आइसबयो ।

[यत्तिकैमा तीन चार जना नेपथ्यमा ढोडेर आएको सुनिन्छ, र उ तिनीहरू भन्छ]

—फेरि आयो ।

[यसै बेला नाग सुनिन्छ ' इच्छिलाव जिंदावाद ']

पालो बसेको मिपाही— के आयो ?

—हूल आयो तर वन्दुकवाट गोली आएन ।

पालो बसेको मिपाही—के भन्छ !

—जूलूम आउँदा कमाण्डरको हुकुम-कर्मले मानेन ।

पालो बसेको मिपाही—मानेन ? (अचम्म पर्छ)

—दाजु-भाइको अपराध नथाहापाई गोली चलाउनुभै भनेर हात-हतियार राखिदिन ।

पालो बसेको मिपाही—ठीक न हो ?

[यत्तिकैमा जुलूम नजीक आइपुग्छ । अनि दोस्रो पहिलोतिर हेरेर भन्छ]

दोस्रो—हेर ती आइपुगे ।

पहिलो—कहाँ ?

(दोगों नेपथ्यतिर औन्याउँछ । घुलुकु पछ ।
 नेपथ्यमा कोलाहल हुन्छ । बिजुली चम्कन्छ । अनि
 अंधकार । फेरि एकाएक झिम्भिसे प्रकाश । पृष्ठभूमिमा
 हिमले आच्छादित पर्वत श्रृंखलाहरू देखिन्छ, र बीचमा
 अर्ध गोलोकार अरुणोदय हुन्छ)

(' तँ वीर होम्, तँ वीर होम् ' को ट्यूनमा
 पर्दा विस्तार विस्तार बन्द हुन्छ)

रमेश ' विकल '

संक्षिप्त

[पर्दाबाहिर 'सेक्रेटरी' विभाग' लेवेको एउटा काठको छुट छ । सधैं अन्ध छ । फगत नेपथ्यमा एक दिक् लाग्दो स्वरले भासोलिन बजिरहेको छ । ठीक त्यसै बखत एक जना बाइस-तेइस वर्षको मलीन अनुहार र मामुली पहिरनको एउटा टिटो मन्त्रमा । उ पहिले आशा-निराशाको आँखा छुटमा फ्याँक्छ । अनि पर्दामा उत्सुक दृष्टिले हेर्छ ।

मयलपोश-सुरुवालमाथि पटुका बाँधेको, लपमाथि अर्धानो कल्लो जीनको काट लाएको, नील-चामले दाही-जुँगा भएको एउटा मान्छे पर्दा उचल्लेर बाहिर आउँछ । आफ्नो हातको पियन-वृक पन्टाएर एक बाजी हेर्छ र फर्कन पाइला उचाल्छ । युवक चञ्चल हुन्छ । उ दृष्टि पाइला बढ्दछ ।]

युवक—(नम्र स्वरमा) ओ दाइ, ओ.....!

आगन्तुक—(युवकतिर फर्केर) को ?.....के चाहियो ?

युवक—सेक्रेटरी साहेब हुनु हुन्छ ?

आगन्तुक—हुनु हुन्छ । किन ?

युवक—एक पटक बाहिर.....

आगन्तुक—(झर्का मिसिङको स्वरमा) पैले आराम गर्ने लाग्नु भएको छ । (युवकको मामुली भेषमा उपेक्षाको दृष्टि

पयोंके भिन्न पसन्द । युवक त्यसै दोह्लाहरहन्छ ।
एक क्षणकहि उकी वृद्धा वाहिर निस्कन्छ, र उतिर
नहेरी जान्छ । युवक कुनै दृष्टिको घुंठमा हेर्न थाल्द-
छ ।)

निकै भिन्नै पछि । एक जना अलि सिपाही
अनुहारको मानिक पारी वाहिर निस्कन्छ । युवक फेरि उतिर
बट्टुन्छ ।)

युवक—ए दाउ...

(दोस्रो आगन्तुक घृणा मिमिको आँखाले युवकको
सम्पूर्ण शरीरमा शक्तिपात गर्दछ अनि...)

दोस्रो आगन्तुक—(उहाँको स्वरमा) के... ?

युवक—भिन्न सेक्रेटरी साहेबलाई...

दोस्रो आगन्तुक—(कुनै काठेर झक्रेदै) आफ्नो काममा जाउँ कि
हजार जनाको खबर पुग्छ ! (जान्छ)

(युवक सम्पन्न भै भएर टोह्लाउँछ । केही बेरपछि
एक जना भलाही अनुहार भएको ठिटो भिन्न जान लागेको
दृष्टि उतै जान्छ ।)

युवक—ओ मिथर, यता हेर्नुपर्छ ।

भलाही युवक—(उक्तको टाउकोदेखि पाइतलासम्म हेरेर)
भन्नु ?

युवक—भिन्न जान्छ हन्छ, भने सेक्रेटरी साहेबलाई वाहिर आनन्द
आएको छ, भनिरिनुहोस् ।

भलाही युवक—हन्छ । (भिन्न पसन्दछ ।)

(एक क्षणपछि एक जना ठिटो बाहिर निस्कन्छ, र आनन्दलाई अचम्मको आंगाले केही बेर हेर्छ ।)

ठिटो—को ? तपाईं को ? भित्र आउनु रे ।

[ठिटो भित्र पस्छ । साथै आनन्द पनि भित्र पस्छ, पर्दा खुल्छ । भायोर्लीनको स्वर केही गाँतर्कील हुन्छ । भित्र एउटा आधुनिक ढङ्गको अफिसकोठा देखिन्छ, लामो र टलक टलकने टेबलमाथि कागजका फाइलहरू, पेपर-बेट, मसीदानी, फाउन्टेन पेन इत्यादि छन् । टेबलको चारैतिर चार-पाँच ओटा मेचहरू-जसमा दुइटो खाली र तीन ओटासा मानिसहरू छन् ।

आनन्द भित्र पसेर एक जना रवाकोलो पोशाक, सुनौला फ्रेमको चश्मालाएका मानिसलाई नभन्कार गर्दछ । ती महाशय सेक्रेटरी हुन् । सेक्रेटरीका आंगाले फलकको निमित्त सुनौला चश्माभित्रबाट आनन्दतिर उठ्दछ । अनि फेरि अगाडिका मेचमा बसेका जलानीहरूसँग पहिलेकै प्रसङ्गमा कुरा गर्न थाल्दछन् ।]

सेक्रेटरी—अब भन्नु, यस्तो भएपछि तपाईं हापी त के ? गतिलेलाई पनि निर्वाह गर्न गाह्रो परिसक्यो ।

एक भलादमी—फेरि हेर्नु न देशको यो परिस्थिति छ, तर हाम्रा देशका ठिटोहरूर केवल हो-हल्ला भन्नुसिवाय अरु केही काम गर्न होइनन् । यता सरकारको आलोचना गरेका छन्, उता अनेक उन्नतिको गफ छुट्टेका छन्, यत्ति हो ।

दोस्रो भलादमी—उन्नति गर्नु नाम शून्य । बाबु-आमाको थापलेमा नोचन पाएका छन् ।

(आनन्द अधीर भाएर छटपटाउँछ ।)

सेक्रेटरी—सरकारले पनि के गरौंस्; जनताको सहयोग नभई सरकार चलदैन, जनता र बोलाइसक्यो, खालि आलोचना र गाली—गलौज बाहेक केही जानेका छैन । कताबाट हुन्छ ।

दाम्रो भलादमी—(कुराको प्रशङ्का बदलेर) साँच्चि 'जनसेवा' मा 'साकी' फिल्म लागेको छ रे भन्छन् नि; तपाईंले हेर्नुभयो, कस्तो छ ?

सेक्रेटरी—अँ राप्रो छ भन्छन्, हेर्न पाएको छैन, हेरोँला नि ।
(सेक्रेटरी कल्लिङ्ग बेलमा हात राख्छन् । एउटा गुण्डो अबुहार परेको टिटो अगाडि आएर उभिन्छ ।)

ए कृष्णबहादुर, जाजा, माथिबाट त्यो हिजाको जवाफ लिएर आइज ! (कृष्णबहादुर जान्छ, अनि साथीहरूतिर..) अँ तपाईं कहाँको त्यो भाले कहाँ हाल्नुभयो नि ?

दाम्रो भलादमी—छ । एउटा लेग—हर्नको पोथी फेरि ल्याएको छु, पाँचओटा वच्चा पारेको थियो; दुइटा मन्त्रो, तीनौटा बाँकी नै छ !

एक भलादमी—ए, लेगहर्नको वच्चा छ भने त एउटा मलाई पनि है ।

दाम्रो भलादमी—हुन्छ । (घडी हेर्दै) ओः अबेला पनि भइसक्यो, जाउँ ।

(आनन्द अझ अधीर भाएर चलमलाउँछ । दुवै भलादमी उठ्छन् ।)

सेक्रेटरी—हवस्, पारोस् त । यहाँलाई के भनिरहनु पर्छ र !
(दुवै भलादमी जान्छन् । सेक्रेटरी आनन्दतिर फर्किन्छन् ।)

गरन । तब पो एकातिर नभए अर्कोतिर हुन्छ ।

आनन्द—कोशिश त गर्दै छु । मात-आठ ओटा दर्खास्त हातै; तर कतै पनि सफल भएन । कतै त छः मेढ्राको तलव अगाडि नै कबोलनु पर्छ । पैसा दिन सक्ने भए... त...

सेक्रेटरी—ट्यूसन गरेका छैनौ ?

आनन्द—म जस्ता आई० ए० त के थुं जुष्ट नै हजारौं बेकार छन । नून खान नपाउने बेलामा मोष्टर राखेर कसले पढ्दछ । फेरि २०३० रूपियाले ...

(त्यसै बेला टेलिफोनको घण्टी बज्छ । सेक्रेटरी रिसिभर कानमा लगाउँछन् ।)

सेक्रेटरी—हलो... हो... म... के ? ... नियुक्ति भयो एक वर्षको एस्० एल्० सी०—को म्याद दिएर ? ... त्यो पोष्टमा त मैले एक जना नियुक्ति गरेर पठाएको ... के ठाउँ माथिबाट ? ...

(सेक्रेटरी रिसिभर फालेको भावले राखेर सुस्केरा हाल्दै करुण दृष्टिले आनन्दलाई हेल्छन् अनि दिक् स्वरले) हाथो केही अधिकार छैन । ... तिघ्रो भाग्यै त्यस्तो ।

आनन्द—(शंकाको स्वरले) के भएन ?

सेक्रेटरी—(उसैगरी) माथिबाटै, एक वर्षको म्याद दिएर नियुक्ती... तिघ्रो भाग्यै त्यस्तो ।

आनन्द—(आवेश रोकेर) अब आशौं छैन त ?

सेक्रेटरी—(झर्कझर्क गरेर) मैले सकेसम्म गरेकै हो । तिघ्रो भाग्यै त्यस्तो । फेरि भए छ भने हेरोला । अहिले जाउ । तर पैसा नभई केही हुन्न सम्भिक राख ।

(आनन्द बज्राहत झै भएर सेक्रेटरीको मुखमा केही बेर हेर्दछ । सेक्रेटरी आफ्नो काममा लाग्छन् । अनि

उ खल्लीवाट सलाई र णउटा कागत झिक्छ । सलाई
कोरेर कागतमा लगाउँछ, कागत हुर-हुर बल्दछ ।

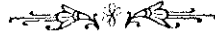
सेक्रेटरी—(झस्केर) ए, के वालेको अफिसमा, निभाऊ ।

(आनन्द बोल्दै न ट्वाह्य परेर हेरि रहन्छ । उसको
भाव देखेर सेक्रेटरी आत्तिन्छन् । आनन्दलाई झंगेल्दै)

ए, आनन्द निभाऊ भनेको, के वालेको लो ?

आनन्द—(झस्केर) हँ, आई० ए०—को सर्टिफिकेट ।

(क्रमशः सर्टिफिकेट जल्दै जान्छ । आनन्द र सेक्रेटरी
टोल्हाएर त्यसको लपटमा हेरि रहन्छन् ।)

मुरलीधर भट्टराई

छन्द-रसालंकार

छन्दवद् कविता नै संगीत ही । संगीतमा कठोर पत्थरलाई समेत पगाल्ने शक्ति रहेको छ । कोमलकान्त पदावलीले कुन जन्तुको हृदय मात्र पगाल्न सक्दैन र । निर्विवाद छ संगीतवाट चराचर आकृष्ट हुन्छन् । गाउने इच्छा नहुने र केही न केही नगाउने मनुष्य आजसम्म उत्पन्न भएर हिंड्न सकेको छैन । अलि अलि मात्रै शिक्षा प्राप्त गरेका व्यक्तिलाई पनि कविता लेख्ने अभिलाषाले कुन्कुत्याइ रहेको हुन्छ । नवयुवकहरू प्रायः लालायित देखिँदै छन् । छन्द शास्त्रवाट अपरिचित कवि-निदान नजानेको वैद्य, व्याकरण नपढेको पण्डित केवल हाँसोका साधन मात्र हुन्छन् भन्नु पनि उचितै कुरा हो । छन्द, भाव, रस, अलङ्कारका विशद व्याख्यान भएका ग्रन्थहरू भारतका सबै उन्नत भाषाहरूमा हामी देख्दछौं । नेपालीमा पनि विलकुलै नभएको त होइन तर सानो भैकन यौटै पुस्तकमा छन्द, रस र अलङ्कारको संक्षेपमा परिचित गराउने लेख मेरो विचारमा यही पहिलो हो जस्तो लाग्दछ । परीक्षार्थीहरूलाई यी विषयका विभिन्न लेख पढेर ज्ञान प्राप्त गर्न निकै कठिनता परेको देखेर नै यो लेख लेखिएको हो । यसले साहित्य प्रेमी सबैलाई र इन्टरका छात्रहरूलाई समेत पूर्ण सहायता दिनेछ । परीक्षा भवनमा प्रवेश गर्ने बेलामा समेत छात्रहरूले यस लेखलाई एक नजर दिएर गए भने अवश्यमेव सफल मनोरथ हुनेछन् ।

॥ परिभाषा ॥

१. अनुस्वार, विसर्गयुक्त वर्ण र संयुक्त अक्षरको आदिबर्ण गुरू (दीर्घ) भनिन्छ । हरेक चरणको अन्त्य वर्ण पनि विकल्पले Alternation गुरू भनिन्छ ।
२. तीन अक्षरको एक गण हुन्छ ।

३. गण जम्मा आठ हुन्छन् ।
 ४. “ मय, रस, तज, मन ” यी नै गण हुन् ।
 ५. पहिलो गुरू, दोस्रो लघु, पहिला पंक्तिमा, दुइ गुरू, दुइ लघु, दोस्रो पंक्तिमा, चार गुरू, चार लघु, तेस्रो पंक्तिमा क्रमशः लेख्नु गण वन्दछन् ।

	रूप	भेद	गणनाम	
S	S	S	प्र	म
I	S	S	द्वि.	य
S	I	S	तृ.	र
I	I	S	च.	स
S	S	I	प.	त
I	S	I	छ.	ज
S	I	I	मा.	भ
I	I	I	आ.	न

(१) अनुष्टुप छन्द ॥

गुरू लघुको क्रम नमिल्ने भएको हुनाले कुनै विद्वानहरूको मतमा यो मुक्तक छन्दमा आउँछ । तर चारै चरणमा बराबर वर्ण रहने हुनाले यसको गणना वार्णिक वृत्तमा नै उल्लिखित हुन्छ । यसका चारै चरणमा आठ आठ अक्षर रहन्छन् । चारै चरणमा छैंटौं अक्षर गुरू र पाँचौं लघु हुन्छ । २४ चरणमा सातौं ह्रस्व, १३ मा सातौं दीर्घ हुन्छ ।
 जस्तैः—

आत्मा काटिन्न पोलिन्न गीताका उपदेश छ ।

खुलेको स्वर्गको ढोका हेर यो कति वेस छ ॥

(२) इन्द्रवज्रा—ततजगम ।

यस छन्दमा ३६।७।६ अक्षर लघु हुन्छ । “ हो इन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः ” ।—SSI.SSI.ISI.SSI जस्तैः—

को भाग्यशाली ? जसमा कु तोप ।
को योग्य हो देख्दु जौ स्वदीप ॥
को पापचारी ? जसमा कु शंखी ।
को धीर हो जो कु महाविवेकी ।

(३) उपेन्द्र वज्रा—जतजगग—।S।.SSI।SS,SS

“ उपेन्द्र वज्रा प्रथमे लघोसा ” इन्द्रवज्राका चारै चरणका पहिला
अक्षर लघु छन भने उपेन्द्र वज्रा हुन्छ । जम्मे:—

न देशमा शक्ति कुनै कु थोरै ।
न अन्धकारि कु यहाँ अधोरै ॥
तथापि हल्ला किन यो गरेको ।
बिचार केही नलिई भरेको ॥

(४) उपजाति छन्द ॥

१।३ चरण इन्द्रवज्राको र २।३ चरण उपेन्द्र वज्राको छ भने
उपजाति हुन्छ । जम्मे:—

दी विश्वको मानवमा प्रकाश ।
गरेर आत्मोन्नतिको विच्छाश ॥
यो आर्यको देश विशाल पारौं ।
विवेकले यो अविवेक मारौं ॥

(५) वसन्त तिलका—तभ ज ज गग—SSI.SI।S।S।SS

“ हो त्यो वसन्त तिलका नभजा जगौगः ” यसमा १ २।४।८।११।१३।१४
गुरु हुन्छ । जम्मे:—

साथी कु त्यो तर कु साथ दिने नपर्दा ।
के हो कमो अब हुने कुन काम गर्दा ॥
यी बुद्धिको तदमहाँ गल अह भर्दा ।
के हो सुकर्म बुझिएन विवेक मर्दा ॥

(६) मालिनी—नन म य म—।।।।। SSS।SS,ISS

यस छन्दका हरेक चरणका प्रथम द्वे अक्षर लघु अनि तीन गुरू हुन्छ
विचार गर्नु । जस्तैः—

जव बन बन बस्थे अज्ञ भै अन्यजानि ।
हिमगिरि तलमा थ्यो मभ्यना भाति भाति ॥
कृषिवरहरू हाफ्रा ज्ञान विज्ञान दीक्षा ।
सकल जगनमा गै दान दिन्थे मुशिक्षा ॥

(७) शार्दूलविकीरित—म स ज स तत ग—SSS०।S०।S।०।SSS।SS।S
यो छन्दमा आदिका तीन वर्ण गुरू अनि द्वे पनि गुरू नै हुन्छन् र
१२।१३।१४।१५।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।
पियारो छन्द हो । जस्तैः—

दोटा कुक्कुर मार्नमा उदरको चिन्तालिई घुम्दथे ।
हाफ्रो फूट भयो र कष्ट हुनगो भन्ने कुरा गर्दथे ॥
होम्रो मेल भए अवश्य सुखको वर्षा हुनेथ्यो भरे ।
हे बाबै, नलडौं अवश्य अचना भन्दै प्रतिज्ञा गरे ॥
यस्तै बीचमहाँ खसे जमिनमा टुक्रा जसै मासुका ।
विभी लो अधिको कबोल दुइमा पर्दा भयो युद्ध हा ॥
आफै लपन रक्तमा हुनगए मुर्छा परे भै पिर ।
कौवा आई लुटी लिएर नभमा उड्दो भयो आखिर ॥

(८) वंशस्थ छन्द—ज त ज र—।S।०SS।०।S।०S॥

उपेन्द्रवज्रको चारै चरणका उपान्त्य वर्ण—अन्त्यको भन्दा पहिलो (penu-
ltimate) लघु र १२ चारौं दीर्घ छ भने वंशस्थ वृत्त बन्दछ । जस्तैः—

न देशमा प्राकृत द्रव्य शून्य भो ।
न आर्यको देश हरे अपुण्य हो ॥
छ दोष खाली जनको अबोधता ।
छ प्रश्न जाने अब देशले कता ॥

(९) द्रुतविलंबित—न भ भ र—।।०S।०S।।०S।।S

“ द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ ” यस छन्दमा ४।७।१० र १२ अक्षर गुरू
हुन्छ जस्तैः—

युवक हो अब देश बटाउनीस् ।
 पढि स्वयं अरुलाई पढाउनीस् ॥
 मनदिई व्यसनादि हटाउनीस् ।
 अधम लो मदपोन घटाउनीस् ॥

(१०) शिखरिणी—य म न स भ ल ग—ISSoSSSo|||o||SooS||o|S
 रसैरुद्रैभिन्ना य म न स भ लो गः शिखरिणी । जस्तैः—

सवैको रक्षाहोस् सकल जनता सजन बनन् ।
 सवैले साराको हितवचन मात्रै अब भनुन् ॥
 म देखौं सारामा जगनपतिको प्राकृत कृती ।
 उदाउन् सेवाको फलमल भई सुन्दर रवि ॥

× × × × इति कन्द × × × ×

॥ रसभाव वर्णन ॥

“ काव्यं रसात्मकं वाक्यम् ”— रसात्मक वाक्यलाई काव्य भन्दछन् । यस शास्त्रका प्रमुख आचार्य श्री भरत मुनि हुनु हो । यो काव्य तीन प्रकारको मानिएको छ । गद्य, पद्य र चम्पू । चम्पूमा गद्य पद्य मिलेको हुन्छ । रस र भावले पूर्ण भएको निर्दाप काव्य—शास्त्रको अध्ययनबाट खाली मनोरञ्जन मात्र हुने होइन किन्तु मोक्ष—परमानन्दको प्राप्तिसम्म पनि सुलभ हुन्छ । साक्षात श्रुति भगवती पनि “ रसोवैसः ” भन्दै रसरूप ब्रह्मको प्रतिपादन गर्दछीन । रच्यते आस्वाद्यते इति रसः— अन्तः करणले जसको आस्वादन गर्छ स्वादलिन्छ लो रस हो । रस मुख्य नौ छन् । भरतमुनि श्रृङ्गार रसलाई रसराज भन्नु हुन्छ । आजकल अनुभूतहरू श्रृङ्गार र अश्लीललाई, प्रेम र मोहलाई समेत एकै त होनी भन्थान्दछन् । यस रोगको औषधि ऋषि प्रणीत दिव्य ग्रन्थहरूको अध्ययन बाहेक अरु केही पनि छैन ।

रसको आश्रय भाव हो । भाव भन्ने वस्तु विभिन्न वस्तु र स्थितिको संपर्कमा आउँदा मनः सरोवरमा उदयहुने तरङ्ग या विकार हो । भवन्ति इति भावाः, अथवा काव्यार्थान् भावयन्ति इति भावाः— इत्यादि व्युत्पत्तिहरूबाट पनि भावको रसको आधार ठहर्न आउँछ ।

भाव चार प्रकारका हुन्छन् । १ विभाव २-अनुभाव ३-व्यभि-
चारी भाव ४-स्थायीभाव । यिनै चार भावहरूको संयोगबाट रसको
उत्पत्ति हुन्छ । संचारी भावलाई व्यभिचारी भाव पनि भन्दछन् । यो
३३ प्रकारको छ । प्रत्येकको व्याख्यान गर्नु यहाँ उति आवश्यक नदेखेकोले
छाडिन्छ । यो संचारी वा व्यभिचारी भाव जलमा तरंगको उत्पन्न र
लय भइरहन्छन् । विभाव दुइ प्रकारको छ १-आलंबन र २- उद्दीपन ।
आलंबन हो विषय हो जसमा पात्रको आश्रय निर्भर रहन्छ । जुन
कुराले भावलाई प्रबल पार्दछ त्यसलाई उद्दीपन- विभाव भन्दछन् ।
करुण रसमा जस्ते श्री सीताजी आलंबन, सीताजीका प्रत्येक संबन्धित
वस्तु उद्दीपन-विभाव, शोकस्वार्थी भावबाट करुण रसको प्रादुर्भाव
भयो । त्यो श्री रामजीको विलापमा देखिन्छ । अनुभाव बाहिरी
लक्षणको नाम हो । यो कायिक, मानसिक र सात्विक तीन प्रकारको
हुन्छ । शरीरको चेष्टा, अङ्गको विकार, रोमाञ्च आदि प्रभावबाट यी
तीन कुराको ज्ञान हुन्छ । विभावले भावलाई अकुरित गराउँछ र अनु-
भावले त्यसलाई अस्वाङ्ग योग्य बनाउँछ । स्थायीभाव रसको उत्पत्ति
नहुन्जेल रहन्छ । यसै कारण यसलाई स्थायीभाव भन्दछन् । स्थायीभाव
नौ प्रकारको हुन्छ । प्रत्येकबाट आफ्नो आफ्ना रसको उत्पत्ति जान्नु ।
जस्तै:—

स्थायीभाव	रस
१ रती	शृंगार
२ उत्साह	वीर
३ क्रोध	रौद्र
४ हास	हास्य
५ आश्रय	अद्भूत
६ भय	भयंकर
७ शोक	करुण
८ प्रेम	वात्सल्य
९ जुगुप्सा	धीअत्म

१-शृंगार रस-

कला केतु विशाल भाल रसिला मोतीसरी दीन दूनु ।
 रामो ओठ त्रिपे कृ पान धडिया, गाला निकै रक्त भन्नु ॥
 ज्योत्स्ना भरक मुस्कराहट महा कृन् नेत्र वया गाजले ।
 को हो लो कृपराज लठु नहुने हेदा कृली लाजले ॥

२-वीर रस-

आगो हाछै सदासि, सागर लगे पखन्क ठन्डा बनी ।
 चट्का कपूतक, कृष्णमन्त्र भइ लो आनिन्क आंगी पनि ॥
 पैले मांष्ट मुहूर्तदेख अहिले लाखौं शताब्दीनक ।
 मेरो यो इतिहास हो, म जगमा पखज कोहीसंग ॥

(ब्राह्मणको)

३-रौद्र रस-

आसूको दडमा गुहाउंके, चीमा पानी रुवाउज लो ।
 सुख्खा अजर आँख-पत्र-विना शैत्या बनाउज लो ॥
 मैलो भस्म-मिनाय अजमरमा केही लगाउज लो ।
 हावाकार सरी पिठो अक कुनै संगति गाउज लो ॥

(लेखनाथ)

४-विभक्त रस-

चिप्रा मूत्र र शुक धातु र दिसा सिंगान त्वत्का भगी ।
 कालामासु र रक्त रोल शुक औ हडरी र आसू भरी ॥
 राखिको सुटरो कृ यो तन यहाँ हावा कृ खाँदीएको ।
 कृी कृी ! गन्ध ठापर पन्दकृ सर्व फोरि र नै छिद्र यो ॥

(५)-हास्यरस-

कृष्ण बालक छौं देवा दिन्कौं हापाइरु भनी ।
 गोवर्धन समाएकृन् गोप बालकले पनि । १ ।
 नौनी लुटेर खाएकृ कोम आज दियी सनी ।
 मुहुन्दसा दिए थाप नृद्ध गोपालले अनी । २ ॥

(३)-भयङ्कर रस-

कोही साथ नली पुगेँ म बनमा ल्यो कृक भैँ रातमा
मेरो देह थियो थिएन अथवा के पो थियो हानमा ॥
कृत्यो एक भएर देह म बढेँ देसैँ बलेको चिता ।
मुन्थेँ कुनकुरको प्रचण्ड स्वर यो आगो बलेको किता ॥

(४)-अद्भुतरस--

गर्दा गे.पालले हाई पाई द्रवाण्ड दर्शन ।
छोराके, नन्दकी रोनी गङ्गिण चरण पर्वन ॥

(५)-कम्पणरस--

प्रेम बोलि लिन प्रीति बमाली ।
पालि पोमि पिँजराबिच हाली ॥
बाज्रलाई चिडिया कुन देला ।
निर्दयी मगरिको कुन होला ॥

(कालिदास)

(६)-चात्सल्य रस--

जानिकन आज शकुन्तला घर भनी लभ्ते छु चिन्ता अनि
प्रीतीको मनमा प्रवाह बहैँदा रोकित आसू रति ॥
हामीभैँ बनबामिको पनि भयो यो गत भने यो घटी ।
बसकन धैर्य गरी गृहस्थ कमरी छोरी बिदाई गरी ॥

(शंभुको अनु०)

॥ अलङ्कार ॥

काव्यका तीन भेद छन् । ध्वनि, व्यङ्ग्य र अलङ्कार । यिनमध्ये सर्वोच्च स्थान ध्वनिको छ । व्यङ्ग्यको दोस्रो र अलङ्कारको तेस्रो स्थान मानिन्छ । यस प्रकरणमा अलङ्कारको विशेष चर्चा चलाइन्छ । अलङ्कारोति इति अलङ्कारः— अर्थात् सौन्दर्य वर्धक वस्तु विशेषको नाम अलङ्कार हो । शरीरको निमित्त महनाहरुभैँ काव्यको निमित्त पनि सौन्दर्य बढाउन अलङ्कारको आवश्यकता पर्दछ । अलङ्कारका दुइ भेद छ । शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार । शब्दालङ्कारमा शब्द वैचित्र्य द्वारा काव्यको शोभा वृद्धि गराइएको हुन्छ । अर्थको चमत्कार द्वारा काव्यको

सौन्दर्य बढ़ाउने कलाविशेषलाई अर्थालंकार भन्दछन् । भागद्व, दण्डी आदि अलंकार शास्त्रका आचार्य मानिन्छन् ।

शब्दलंकार ६ प्रकारको छ । वक्रोक्ति, अनुप्रास, यमक, श्लेष, पुनरुक्तवदाभास र चित्र ।

(१) वक्रोक्ति

वक्रोक्ति श्लेषर (pun-to-play on words) (काकु-यसो नभए यसो न भन्ने) अन्य अर्थ कल्पना द्वारा कसैका वाक्यको आर्क अर्थ लगाइन्छ । अनेक अर्थ हुने पदलाई श्लेष पद भन्दछन् ।

उदाहरण—

को हो ? हूँ घनश्याम, जाउ गिरियो बर्षा वहीं मै गर ।

हे राधे, म त कृष्ण पो, अब त भो चाँडै पुँडो लौ सर ॥

हे सुभे, हरि हूँ, हरे, अब तिम्रो जाऊ मकै कुन् चहाँ ।

हे प्यारी, म त श्याम पो, नृण भई के काम आयौ यहाँ ॥

यहाँ श्री कृष्णले भन्नुभएको आफ्नो नाम, घनश्याम, कृष्ण, हरि, श्याम पदहरूलाई मानवती राधाजीले मेघ, कालो वस्तु, वानर र सामाध्यासको अन्यार्थ कल्पना गर्नु भयो । यसकारण श्लेष वक्रोक्ति अलंकार भयो ।

काकु वक्रोक्तिको उदाहरण—

कालो बादलको घटा नभमहाँ गर्ज्यो अमायै गरी ।

भञ्जावायु बढेर लौन पथमा हुँदा गुडे बेमरी ॥

एवली ओज मलाई देखि विधिले गर्नु नगर्नु मच्यो ।

डेरा श्री पनिदेवको अब सखी त्यै देशमानै पच्यो ॥

यस वाक्यमा नायकको घर आउनु भन्ने कुराको निषेध छ किन्तु सखीद्वारा यसै वाक्यको काकुद्वारा अन्यार्थ यही कल्पना हुन्छ कि “ नायकको त्यै देशमानै डेरा पच्यो र ? अपितु परेको छैन । ”

(२) अनुप्रास भलङ्कार । Alliteration

अनु-पछाडि, प्र-ठीकसंग, आस-वर्णविन्यास गर्नु, यही अनु-

प्रासको अधयवार्थ हो । अनुप्रासका दुइ भेद छन । वर्णानुप्रास र शब्दानुप्रास । वर्णानुप्रासमा निरर्थक वर्णको आवृत्ति हुन्छ [repetition] शब्दानुप्रासमा सार्थक वर्णको । शब्दानुप्रासलाई लाटानुप्रास पनि भन्दछन् । वर्णानुप्रासमा छेकानुप्रास र वृत्यानुप्रास मुख्य छन । छेकमा अनेक वर्णको एकै फेर सादृश्य हुन्छ ।

(क) छेकानुप्रासको उदाहरण:—

हिमाल चुली काखमा डुला विशुकी आफकी ।

प्रेमको धारा बगाड सारा सुकीति पाएकी ॥

पर्वत फोरी प्रेमको डोरी तोरण गरिंकी ।

गानको तान सुनेर हो वा खितिनि हामिंकी ॥

चुली, डुली, धारा, सारा, फोरी, डोरी, गान, तान शब्दहरूको आवृत्तिले गर्दा छेकानुप्रास अलंकार पच्यो ।

(ख) वृत्यानुप्रासको उदाहरण:—वृत्तिको अर्थ भिन्न भिन्न रसको लागि भिन्न भिन्नै वर्णको आवृत्ति हो । परूप र कोमल दुइ प्रकारका वृत्ति छन, परूपमा कठोर र कोमलमा कोमल वर्ण विन्यास हुनु पर्दछ । जस्तै:— कोमलमा

वंशीको तान सुनेर कान भ्रमझ भयो नी ।

पलन्छ मन ए श्याम धन गोकुल गयो नी ॥

परूपको उदाहरण:—

अन्ड र बन्ड नवक छक पौला देखेर ।

सुटिन जाउला थापड खाउला भन्दछु लेखेर ॥

(ग) शब्दानुप्रास अथवा लाटानुप्रासको सामान्य अर्थ । यसमा शब्द र अर्थको पुनरुक्ति हुन्छ र तात्पर्यमा मात्र भिन्नता बुझिन्छ । जस्तै:—

हजर साथ ए मेरो नाथ, वनै छ महल ।

जीवननाथ, नदेखे साथ, वनै छ महल ॥

“ वनै छ महल ” यो वाक्य पूर्वार्ध र उत्तरार्ध दुवैमा छ । अर्थ

पनि एकै छ । तर नात्पर्य भिन्न छ । पूर्वार्धमा राम भण सीताजीलाई
वन महल चराचर छ । उत्तरार्धमा श्री रामको दर्शन नपाएमा महल
वनै तुल्य छ ।

(३) यमक (Rhyme)

कमशः वर्णको आवृत्तिलाई यमक भन्दछन् । जस्तैः—

मदनको दनको दनदन वली ।

पवनको वनको रस यो जली ॥

गुमानको मनको वनमै पसी ।

गजब भो जव पौन्दर्य यो शशी ॥

(४) श्लेष

श्लेष— पदभंग श्लेष र अभंग श्लेष गरेर दुइ प्रकारको छ ।

पदभंग श्लेषको उदाहरणः

हे पुतनामारणमा सुदक्ष ।

त्रघन्य काकोदर खो विपत्त ॥

भो किन्तु रक्षा उसको दयालु ।

शरण्य यस्ता प्रभु छौ कृपालु ॥

यो पद्यमा श्री रामजी र कृष्णजी दुवैको स्तुति छ । श्री रामजीको
पक्षमा-पूत+पवित्र, नामा+नाम छ जम्को, रणयुद्धमा दक्ष+चतुर,
काकोदर+जयन्त । श्री कृष्णजीको पक्षमा-पूतना मारणमा दक्ष तथा
काकोदर कालिय नागमा पनि दया गर्ने ।

अभंग श्लेषः— “ सेवक जन जदता हरन हरि ” यो वाक्यमा
पदको अभंग नगरी दुइ अर्थ हुन सक्छ । जस्तै कि हे हरी । सेवक
जनको अज्ञान हर, हे सूर्य ! जाडो र अँध्यारो हर इत्यादि ।

(२) । अर्थालंकार ।

(१) ॥ उदाहारण ॥ (Simile)

‘ With which some thing is compared ’ उपमान

र उपमेय 'To be compared' अर्थात् उपमा Comparison को पद ज्ञान भण्डार उपमालंकार जान सजिलो हुन्छ । उपमेय जस्तै उपमा दिइन्छ, उपमान जस्तो उपमा दिइन्छ । जस्तै:— हरि पद कोमल कमल सरो, यस वाक्यमा हरि पद उपमेय, कमल उपमान छ यसकारण उपमा अलंकार भयो ।

(२] रूपक अलंकार ।।

उपमेयमा उपमानको निषेध रहित आरोपलाई रूपक भन्दछन् । जस्तै:—

नभ सरोवरको विधु पुष्पको ।

सरर भर्त्त मयूख पराग यो ॥

नभरूपी सरोवरका शशी रूपी कमलको ज्योत्स्नारूपी सुमन रज भईछ । यो " रूपी " पद लाग्दा ठीक अर्थ निस्कने हुनाले उपमेय— नभ, विधु, मयूखमा उपमान सरोवर, पुष्प, परागको निषेध रहित आरोप भयो र यो रूपकालंकार भयो ।

[३] संदेहालंकार

कुनै वस्तुको विषयमा सादृश्य मूलक संदेह या संशय भयो भने संदेहालंकार हुन्छ । जस्तै:—

मेषवाट खसेकी यी, विजुली हुन् कि के अरु ।

अथवा चंपको माला, के होला अरु यी बरु ॥

श्री जनक नंदिनी सीताजीलाई अशोक वाटिकामा देख्दा हनुमान्जीलाई चपला विजुली हुन् कि अथवा चंपक माला हुन् भन्ने संदेह हुन्छ । यसकारण यो संदेहालंकार भयो ।

[४] अपन्हृति अलंकार

अपन्हृतिको अर्थ हो टाक्नु या लुकाउनु । उपमेयलाई लुकाएर उपमानलाई देखाइने हुनाले यसलाई अपन्हृति अलंकार भन्दछन् । जस्तै:—

इन्द्रानी वहेन हे त्यो, त्रिभुवन गुफको कीर्तिको हो पताका ।

वहेन तरा झुल्लेका, सुमन गुफाको धर्म शाखा--लताका ॥

वहेनन् नी सूर्य हेलेन् त्रिवुध रथ चडी देश हाप्रो बनेको ।
 त्यो कालो चन्द्रमाको न मन पदक हो राम पट्टै भनेको ॥
 शास्त्री आर्थी र तिनका पनि अनेक भेदले गर्दा अपन्हुहि धेरै
 किसिमका छन् ; तर यति याद गर्न सकेमा अरु अपन्हुति पनि भावले
 ताड्न सकिन्छ ।

[५] ॥ उत्प्रेक्षालंकार ॥

उत्प्रेक्षामा उपमेयमा उपमानको संभावना देखाइन्छ । जस्तै:—

प्रति प्रति लतिका औं, वृक्षको पास जाई ।
 सुखरित मधुपाली, के भनेको मुनाई ॥
 सब तरु लतिका यी भाष्यमानी ” यही हो ।
 प्रतिदिन हरिजाको रासलीला यहीं थ्यो ॥

वृन्दावनमा गुञ्जने भ्रमरावलीको शब्दमा यो उत्प्रेक्षा गरियो
 कि मानो श्री कृष्णको लीलाभूमि व्रताहरहेका छन् । मानो [मन्थे]
 शब्द उत्प्रेक्षाको परिचायक हो ।

[६] व्यतिरेक अलंकार

उपमान भन्दा उपमेयलाई ठुलो तुल्याएमा व्यतिरेकालंकार
 हुन्छ । जस्तै:—

राधाको मुख चन्द्रभैं, भन्दा यी मानिक
 निष्कलंक मुख यो रंभे, उसमा प्रकट कलंक ॥

(७] भ्रान्तिमान् अलंकार

योटा वस्तुलाई भ्रमवश अर्को ठान्नुमा भ्रान्तिमान अलंकार
 हुन्छ । जस्तै:—

वास्ना सार्चि अनि महकिलो केतकी स्वर्ण जस्तो ।
 पद्मं ठानि चपल भमरो फसन गो हाय कस्तो ॥
 कांडाले प्वांख फाटे नजर गुम भए फूलको रास पर्दा ।
 जाने वस्तै नसकि भमरो आत्तयो भूल गर्दा ॥

[अनूदित]

केतकीलाई कमल ठानेर लक्ष्मा फसनजानु चपल मधुपको
 भ्रान्त भयो । अतः यो श्लोकमा भ्रान्तिमान् अलंकार पयो ।

(८) दृष्टान्त अलंकार

दृष्ट-प्रत्यक्ष भएकौ वस्तुलाई लिएर अर्को अदृष्टको अन्य खोज्ने हुनाले यस अलंकारलाई दृष्टान्त अलंकार भन्दछन् । उपमा र दृष्टान्तको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु । दृष्टान्तको उदाहरणः—

अर्थाथ मन्थन सुरामुरले गरेथे ।

पीयूष दान यस श्रां हरिले लिएथे ॥

गर्दा अनेक कविले रसको मयाई ।

रामायणी रस दिण तुलसी पीयाई ॥

यो श्लोकको पूर्वार्थ र उत्तरार्थमा विन्ध्य प्रतिविन्ध्य भाव परेको छ । यी दुईको समानता देखाइएकोले दृष्टान्त अलंकार भयो ।

(९) प्रतिवस्तुपमालंकार

प्रतिवस्तु माने उपमान र उपमेयका पृथक पृथक समान धर्मको शब्द भेद द्वारा वयान गर्नुलाई प्रतिवस्तुपमालंकार भन्दछन् ।

धीरको मुखमा दासो हुन्छ दुःख परे पनि ।

सुन टक्कन के छाड्थ्यो पील्ये ठोक्ने मनी ॥

यस श्लोकको पूर्वार्थमा उपमेय र उत्तरार्थमा उपमान वाक्य छ । दुवैको दुःख र पिडित्नु भन्ने समान धर्म पनि देखाइएको छ । यसैकारण प्रतिवस्तुपमालंकार भयो ।

(१०] व्याजस्तुति अलंकार र व्याजनिन्दा अलंकार

व्याजको अर्थ छल हो । निन्दावाट स्तुति र स्तुतिवाट निन्दा भएमा यो अलंकार पर्दछ । तलका उदाहरणवाट यो अलंकार स्पष्ट हुन्छन् । जस्तैः—

(क) निन्दामा स्तुति—

गोपाल, पाउ पक्केका, बोला दूध निकै मनी ।

नदिने पी भयो कृष्ण, आमाको दूध नै पनि ॥

बौटा भक्त भगवान् श्री कृष्णसँग भन्दछन्—गोपाल, गोठालाको संगत गरेर प्रशस्त दूध पिउला भनेको त आमाको दूध पनि नपाइने भयो ए । अर्थात् कृष्णको चरण पकने मुक्त हुन्छ, मुक्त पुरूषको

जन्म हुँदैन, नजन्मे पछि वृध आमाकै पनि कसरी खान पाउने र घरमा
तिमी मोक्ष दिने हो भन्ने स्तुति छ ।

(छ] स्तुतिमा निन्दा—

धन्य निर्मा ठग्या गरी होटलमा खाने ।

काम केहि नगरेर नेता हुन जाने ॥

नाक गयो कान गयो रिक्तो भयो देश ।

धन्य निर्मा निलय यसै बदल्दैको भेष ॥

नाक गयो कान गयो लाज के को कर ।

धन्य निर्मा पैसासाथी केको मान्यौ इर ॥

॥ अरु झलंकारको नाम ॥

१ अतिशयोक्ति	५ पर्याय	६ अप्रस्तुत प्रशंसा	१३ विधि
२ दीपक	६ यथासंख्य	१० उल्लास	१४ प्रतिषेध
३ स्मरण	७ परिसंख्य	११ तिरस्कार	१५ अनुमान
४ उल्लेख	८ परि करंकर	१२ सामान्य	१६ हेतु

सत्यमोहन जोशी

तामाङ्गि लोक गीतको एक झलका

अंग्रेजहरूको बल-दान्सको झलका दिने पूर्वाञ्चलका राई-छिम्बू-हरूको धान-नाच आदि लोक-नृत्य र लोकगीत, डचहरूको कन्ट्री-दान्सको समकक्षामा आउने पश्चिमाञ्चल नेपालका होटेलहरूको 'रामखेल' र 'देउडा' लोक-नृत्य र लोकगीत, न्यूजिल्याण्डका आदिवासी माउरीहरूको लोक-नृत्य र लोक-गीतलाई चिर्साउने उत्तराञ्चल नेपालका ओलाङ्चुङ्गे, मनाङ्गे, मुस्ताङ्गे लोक-नृत्य र लोक-गीत, दक्षीण भारतको 'कथाकलि' दाँजोमा आउने मध्याञ्चल नेपालको लेकाली गुरूग-मगरका 'वाटुका' भाव-नृत्य, भावुक लोक-गीत, अनि उत्तर भारतकै विभिन्न नृत्य र गीतको हावभावमा सिलने दक्षीणाञ्चल नेपालका थरुवानी, दनुवारी, तेली—आदिका लोक-नृत्य र लोक-गीतलाई पनि हामीले चिन्ने र बुझ्ने हो भने, अन्धान र प्रचार गर्ने हो भने आजको नेपालको गण-गुञ्जको रूप र संस्कृतिलाई हामी परिष्कृत र उन्नत रूपमा देख्न सक्छौं। होइन भने, हामीले हामीलाई नचिनी हामीले हामीलाई नै होच्याउने वाटो सिवाय केही छैन। तर नेपालको सभ्य संस्कृति दर्शाउने हो भने यस क्षेत्रमा सरकारले वाटो पहिल्याउने पर्दछ; जनताले त्यस वाटोमा हिँड्ने पर्दछ। अनि आजको रेडियो नेपाल आजैको जस्तो मात्र चम्क हुँदैन, जस्तै आजको साहित्य समितिहरू उही परस्परामा मात्र गठित भइरहनु ठीक छ, जस्तै आजको सिनेमा-हरूलाई हिन्दुस्थानी र अंग्रेजी फिल्मले रङ्गाई राख्नु उचित छ।

उस बेला जो शासनको समर्थ शक्ति हुन बेला हामीहरू अगाडि बढ्दै जानुका सट्टामा पछि-पछि हस्तै बस्नु पर्दथ्यो। हिउँचुलीमा वाम झुल्के पनि आँखा बन्द गरी बस्नु पर्दथ्यो; अनि नेपाली सभ्यता र

संस्कृतिका एकाध टुकदारहरूले नै नेपाल र नेपाली माथि मनो-मानी गरिरहेका थिए ।

तर आजको परिवर्तन पछिको नेपालमा समयसँग हामीले दौडधूप गर्नु परेको छ, कट्टुवाको चालले भए पनि । हामीलाई थाहा छ, एक खास जातिले मात्र नेपाल बनेको छैन । नेपालमा विभिन्न जातिहरू छन्, अनि यी विभिन्न जातिहरूले नै नेपाललाई एक बनाएको छ, नेपाली राष्ट्रियतालाई कायम गरेको छ । अनि नेपालको उच्च रोप्रीयताको निम्ति विभिन्न नेपाली जातिहरूमा समान र स्वतन्त्रता मूलभूत आधार हुने पर्दछ, यसैमा हामीहरू भोलिको नेपालको सुनौलो सपना देख्न सक्ने हुन्छौं ।

अनि नेपालका विभिन्न जातिहरूमा उपलकाको दायो-वांयामा (पूर्वतिर धेरै) एक तमाङ जातिको पनि बढ्दो बस्ती छ । यो जातिलाई ठूलो मात्रामा हामीले पिछडिएको देखेका छौं । हुन पनि यो जातिको समाज अनीटो छ । यो जातिमा शिक्षा छैन, यो जाति विकसित छैन । राणा-शासनमा यो जातिको ह्योरिण्टेडहरू द्वारि नानी र सुमारे बने पनि यो जातिमा कुनै परिवर्तन भएन, न परिवर्तनको साधन नै उपलब्ध गराइ दिए । यो जाति पहिले जम्नो थियो आज पनि उस्तै छ ।

तर यही जातिलाई राक्षरी निहालेर हेरेमा यही जातिले पनि नेपालको संस्कृतिमा आफ्नो देन दिएको छ । यो जातिको तामाङहरूलाई नचिनीकन नेपाललाई चित्र अलमलिनु पर्ला जस्तो हुन्छ । यसको मूल कारण हो-यो जातिमा भएवो लोक-साहित्यले गर्दा ।

नेपाली लोक-साहित्य-क्षेत्रमा, प्रकृतिको काखमा हुर्केका तामाङ जातिका नरनारीहरूले जन्तिको प्रकृतिको चित्रण आफ्ना लोकगीतमा स्वभावतः गरेका छन्, यसको तुलनामा अर्को लोकगीत पाउनलाई हामीले अझ निकै अन्वेषणको कार्य चाल्नु गर्न बाँकी नै छ जस्तो लाग्दछ ।

उदाहरणको निम्ति तिमाले ^१ देवी-जात्रामा लोम्ने मानिस र आइमाइ मिलेर भोटे सेलोको लयमा गाउने एक युगल गानको लोक-गीतलाई लिउं :—

ओसेम् नो बा गैकुल गाउ
 चुसेम् नो बा महाभार गाउ
 खोकमाइ नो बा विमोल गाउ
 तिमालः गाउला नोसाव् त्री
 ००० ००० ०००
 सिलकनि दोहतेन मेल-गाडी दोह
 मेल-गाडी दोहला तातेरी
 सभै पुखरी खिलडी बा
 सोम दिह ताडी पुगै पुर
 ००० ००० ०००
 ए न्याला मायाला दिल दी बा
 पैतलो मुनि साह्रै क
 तेरो न मेरो जल माया
 लुठ्याउनलाई गाह्रै क ।
 ०००

-
१. तिमाल पूर्व १ नं. दाप्चा पुगेपछि तामाङ्ग जातिको बस्ती शुरु हुन्छ । तामाङ्ग हरूको ज्यादा बस्ती तिमाल डाँडाँगा क । यमै डाँडाँगा तामाङ्गहरूको बस्ती भएको बीसवाइस ओटा गाउँहरू हुन । ती गाउँहरूमा मकै, कोदो, फापर आदिको खेतीको साथसाथै धाँत्रो कपसको खेती पनि रोमी खोला र कोसी-खोलाको गडतीरमा प्रशस्त भएको देखिन्छ । तामाङ्ग जाति ज्यादै परिश्रमी हुन् । लोम्नेमानिसहरू काठ र फलेकको खैव व्यापार गर्दछन् । स्वाम्नीमानिसहरू तान चलाएर खाँडी र घग्घुना बुन्दछन् । तिमाले खाँडीको नाउँ ज्यादै प्रचलित क ।

यस लोकगीतमा यही भाव पोखिएको छ कि हाम्रो गाउँको पारीपट्टि अग्लो, राम्रो सैलुङ्ग डाँडो छ, उस्तै वारीपट्टि लहरे माहाभारतको डाँडो छ; अनि यी सैलुङ्गर माहाभारतका डाँडाभन्दा अग्लो तिमालको डाँडो शोभायमान छ, जहाँ हाम्रो वस्ती पनि छ, जहाँ हाम्रो प्रेम अंकुरित भएको छ। पश्चिम महाकालीदेखि पूर्व मेचीसम्म जुन डाँडाको श्रेणी श्रृंखलाबद्ध भएको छ, त्यसलाई महाभारतको लेकले नामकरण भएको शायद तिमाले तामाङ्गहरूको लोकगीतको आधारमा हुन सक्तछ; कारण 'महाभारत'को नाम उच्चारण गरिएको अर्को लोक-गीत हामी कम पाउछौं।

अनि अग्लो तिमाल डाँडाकै गाउँमा प्रकृतिले यसरी हरियाली छाडि दिएको छ कि सिमलको वूटाको फेदमा र पाङ्ग्रा वूटाको फेदमा माया-प्रेमलाई एक गोटो पारी सर्पले वेह्री दिएको छ; तर तीन वर्ष चित्तिसक्को प्रेमी र प्रेमीकालाई नजाने किन होला प्रेम-विछोडमा पारि गएको छ। प्रेमीका माइतमै बसेकी छ।

जीवनमा अनेक दुःख-सुख आइपरे; तर तीन वर्ष दिल-माया जिउँदै छ। प्रेमीले प्रेमीकालाई आफ्नो ढील पोखेर माया गरेकै छ, त्यसै प्रेमीकालाई आफ्नो जल-माया सुम्पेकै छ, इत्यादि।

बिना साहित्यको भाषा बोल्ने अशिक्षित जातिमा पनि यसरी उच्च साहित्यका विचार धाराको उद्गार लोकगीतमा परम्परा भएर, सजोवतामा प्रवाहमय भएर बगिरहेको देख्दा लोक-गीतलाई एक उच्चस्थान नदिइकर होमीहरू बस्न सक्नेनौं। यही नेर नेपाली लोक-गीतले नेपालको संस्कृतिको पूर्णता भल्काउन खोज्दछ। अझ यो लोक-गीतको समन्वय भएको चाह-जात्राले, यो लोकगीतसँग अनिपर जाने लोक-कृतिले, यो लोक-गीत गाउने प्रेमी र प्रेमीकाको रहन-सहनले, भाषा, लय, मेडा, तरजले, तालका वादन बस्तुले चोखो नेपालीपनाको विज्ञापन दिने कुरा बाँकी नै छ।

फेरि हामीहरू तामाङ्गे लोक-गीतको एकाध अरू उदाहरण लिएर हेरौँ जस्मा सहृदयता र भावुकताको गति लयदार भई भल्केका छन् ।

भोरिला कामै दोडला नाई
तोडलामा लिसो मिम्बा नाई
हंगारि बिरकुन साङ्मा भि
एत्वे सांहिला माहिला धम
XXX XXX XXX
एलखं कान्छी माहिली भो
अचाई भुनी न्याई पाडला
सांहिली भोर्छान् कान्छी भो
एलधे भामे च्याङ्वा भो

—यस लोकगीतमा पनि यही भाव छिपेको छ कि प्रेमी र प्रेमीकाको बीचमा जुन प्रेम अंकुरित भएर कलदाँ-फुलदाँ हुने हो त्यसमा कतैवाट धिन्न-वाधा आइपुग्छो भने प्रेममा धिञ्चोड पनि आइपर्दछ । जस्तो बोटमा अंकुरित, पल्लवित र पुष्पित भएर फल-फूल पाकि राखेको हुन्छ तर त्यस बेला भयङ्कर आँधी-व्यारी र भरी आयो भने ती पाकेका फलफूल भर्ज कुहिन बेर लाग्दैन ।

रोसी र कोसी खोलाका गह्रामा रात-दिनको मेहनतले धानको खेती गरी दुइ-चार मुरी अन्न भित्राउँछन् अनि आँगनमा घाम लागेको दिनमा धान सुकाउँदा प्रेमीका अनजानमा लोक-गीत अलाफ्छे जहाँ उसको प्रेमी पनि देखा पर्दछ । अनि सांहिला, माहिला, कान्छी, माहिली इत्यादिको सम्बन्ध जोड्दै दोहरी गान पनि चल्दछ । यसै बेला सैलुङ्ग र महाभारतका डाँडा-पखेरामा प्रतिध्वनित भएका लयदार लोक-गीत तिमालका वरिपरि गुञ्जिन थाल्दछन् । यसै लोक-गीतमा प्रेमिले प्रेमीकालाई र प्रेमीकाले प्रेमिलेलाई ' मेरो कुरा सुनि देऊन ' भन्दै टुक्राका साथमा रोडा भिक्नै जान्छन् ।

अह्म यो लोक गीतका जन्मजात कलाकारहरू प्राकृतिक सौन्दर्यमा मुझिपर छायावादी कविभैँ उँमो हान्दै साँकेतिक भाषामा पनि गला फुटाउन थाल्छन्, र अलमलिपका कुरालाई समाधान गर्न खोज्दछन् । जस्तै :—

सैलुङ लेकनिन महाभारु लेक
वन-कालजले हान्यो वेग !
उँमो त सैलुङ लेकमा
दिउँ पछि कि पर्देन ?
XX XX XX
भावुको साँहली माहिलीले
हामी न मान्छे काले छ,
हायो कालो सदैँन
मन पछि कि पर्देन ?

फेरि, कृषि-प्रधान देशको हट्टाकट्टा तिमाले खेतालाहरू प्रेम-मिलनको रसीलो बाटोबाट एकछिन मोडिपर मधुर-सुनौला सपनामा यसरी लोक-गीतको भन्कार भन्कारित गर्न थाल्दछ । जस्तै :—

राम-धनु ला छु शिरलाक भी
म्हेने म्वैवा राम लक्षु
सिरिमा लावमी फोम बोल वा !

—अर्थात् एउटै बाबुका कोखमा जन्म लिएका दुइ भाइ राम र लक्ष्मण सँगसँगै खेतमा गोरू जोत्न थाल्दछन्; अनि उता लक्ष्मी हलो जोत्दै गएको खेतमा डह्ला फोर्दै जान्छे । राम-लक्ष्मणलाई उनेर गाएको लोक-गीत हामी अरू जातिका लोक-गीतमा पनि देख्छौँ, तर धार्मिक दृष्टिकोणबाट आदर्श पुरुष मानेर मात्र । यस तामाडे लोक-गीतमा भने राम, लक्ष्मण र लक्ष्मी (शायद सिता होलिन)लाई हली र खेताला बनाएर लोक-गीतमा उनिदिएका छन; शायद यो शुद्ध हृदयको विशुद्ध उद्गार र सत्य कल्पना हुन सक्तछ ।

यी तिमाल डाँडाँको कवि र कवित्रीहरू केवल प्रेम-मिलनको मात्र गीत नगार्दै जीवनलाई अलि हल्लूँगो र चंगा बनाउन हिमालका चुचुरासम्म पनि पुग्दछन् । अनि डाँफे-चरीसंग उठ-वस गरी सुखमय जीवन बिताउन पनि आकांक्षा गर्दछन् । जस्तै :—

वनको चरी समानी लेऊ

पिँजरामो हालेर

चाहारा खाई गुनाउंला

XXX XXX XXX

बाबुको साहिला माहिलाले

एक छेउ बसी सुनौला ।

XXX XXX XXX

अझ यी तिमालका तामाङ्गे लोकगीतमा क्रमबद्ध वर्णनको शैली धारवाही भएर लोकसाहित्यमा उत्रेको नमूना पनि हागी देख्न सक्तछौं । जस्तै :—

मिदिम थान वा काम सारी

याउ लाम बोल्थे नाम सारी

छेमी खान वा घेउलाम द्रा !

—यसमा लोग्नेमानिसको संक्षिप्त परिचय दिइएको छ, —गाउँ उसको बोल्थे नाम सारी हो, पेशा उसको भीरमा गएर घाँस काट्ने र गाई-भैँसीलाई ख्वाउने हो ।

चानम गोदे थुमगा छे

चरन न्यात्रा मालवाटार

पानी-घाट न्योत्रा कोन दस्युं ।

—यसमा गोठको वर्णन छ । थुमगा छे भन्ने गोठ हो, मालवाटार भनेको गाई वस्तुको चरन हो, अनि पानीघाट चाँही कोन दस्युं ।

दुम्जाला मादौ साँभोलाभि

गहादेव पखाला थुम्वाला

दरसन लामा रामरी भी

—यसमा टुम्जा गाउँको पर्खालमा उत्पत्ति भएका महादेव-
दर्शनको वर्णन छ ।

हुँसु घाट्ला दयावामि
धौगाम् बाट्या बाडासा
चुने लावां मुर्मुला
धौ मान दाळा मुन खानम्
चौरी स्थोम् तिन खापी स्थो !

—यसमा तिमाले दर्शन-शास्त्र घुसाइएको छ । मानिसको
शरीर परिवर्तनशील भई अनित्य छ । उसलाई बाँचे पनि मरे पनि
भव-सागर पार गराइदिने 'माभी'को अवश्यक पर्दछ । यसैले
सपनामा पनि 'माभी'लाई भव-सागर तारि देऊ भनी पुकारा
गर्दछ ।

असार मैन्हा रोपाइँला
मंसौर मैन्हा दाइला वा
XXX XXX XXX
गोवाँवा मीला पलमान दुवार
पलुङ्गालो नाम ढाळा सेभिन मान्

—यसमा असार मैन्हामा रोपाइँ गरी मंसौर मैन्हामा धान
काटेर दाइ गर्ने कृपक जीवनको चित्र दर्शाइएको छ ।

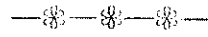
कानचुर पेरो काल पानी
क्यासोमा क्यार क्यार निमानी
खर्दर पाटी मेदां गोठ
दाम्चो वेरो देमज्या वा

—यसमा तिमालबाट नेपाल आउने बाटोको वर्णन र दीपचा
गाउँको वर्णन रोचक भावमा भएको छ ।

अनि आखिरमा आएर तिमाल डाँडाका तामाङहरूमा पनि
प्रेम-जीवनकै चोभो ध्यापा पर्न आएको देखिन्छ, जुन कि विभिन्न

जातिका लोकगीतको एक मूल आधार हो । यसैले यो लोकगीतले तिमाल गाउँलाई यसरी चन्काउँछ ।

यही हो तामाङ्गं लोकगीतको एक भल्का । यस्तै लोकगीतका भल्काहरू नेपालका विभिन्न जातिहरूमा हामी पाउन सक्छौँ । अनि यस्तै लोकगीतको खोजी-नीतिमा पनि हामीले लाग्नु परेको छ । यस्तै लोकगीतको उत्थान र प्रचारबाट लोकसाहित्यको जग बसाली हामीले उच्च र उन्नत साहित्यको पनि सिर्जना गर्न परेको छ । यसैमा नेपाल र नेपालीको गौरव गर्ने कुरो छ ।

खलील जिब्रान

स्वदेशी बन्धु !

मेरा देशबन्धु तिमि के खोजदखौ ?
तिम्रो इच्छा के छ ?—
के म अर्थरहित शब्दजालले भव्य भवन बनाउँ,
कि स्वप्नका छाना भएका मन्दिरहरू ?
अथवा तिमि मलाई आदेश दिन्छौ
कि म फटाहा र अत्याचारीले बनाएको जस्मै भत्काइ दिउँ ?
तिमि अपना बौलट्टी इच्छा भन !
मेरा देशबन्धु, तिमि मचाट के गराउन चाहन्छौ ?
के म तिम्रो सन्तोषको निमित्त विरालोलेभै म्याउ गरूँ ?
अथवा आफ्नै आनन्दकालागि मिह-गर्जन गरूँ ?
मैले तिम्रालागि गीत गाउँ, तर तिमि नाचेनौ !
मैले तिम्रालागि आँसु बहाउँ, तर तिमि रोएनौ !
के अब म एकै समय हासु-रोउँ !
तिम्रा आत्मा भोकको ज्वालामा छटपटाइरहेका छन,
र पनि ज्ञानका फल यस उपलकाका दर्शनहुंमाभन्दा घेर छन ।
तिम्रा मुटु तिर्वाले सुकेर भर्न थालेका छन,
र पनि, तिम्रा बासको छेउमै जीवन-स्रोत बगिरहेको छ !
तिमि किन तिर्खा भेट्दैनौ !
समुद्रमा ज्वारभाटा र
चन्द्रमामा पूर्णता र वक्रता आउँछ नै,
हरेक युगको आफ्नो हिउँद र वर्षा पनि हुन्छ,
तथा पृथ्वी र आकाशको मध्यमा विचरण गर्ने नजम्मेको
—देवताको छायाभै

प्रत्येक वस्तु प्रथक् पनि हुन्छ, हुन्छ ।
 तर न सत्य बद्दलिन सक्तछ न विसिइन ?
 अनि, तिमी किन यसको आकृति कुरूप पार्न खोज्दछौ ।
 रात्रिको शान्तिमा तिमीलाई डाकेर
 मैले चन्द्रमाको गौरव र ताराहरूको प्रतिष्ठा दर्शाउन खोजेँ,
 तर तिमी आफ्नो तन्द्रावाट भस्केर विउभयौँ
 र भयले तरवार समालौ—अनि चिच्यायौ—
 खै शत्रु खै, पहिले शत्रुलाई नै सिध्याओँ ?
 र विहानी पख जब साँचीनै शत्रु आफ्नो थियो,
 मैले फेरि तिमीलाई डाकेँ,
 तर तिमी प्रगाढ निद्रावाट विउँभेनौ,
 तिमी भयमा गुजुल्टिएका थियौ र आफ्ना सपनाका इन्द्रोनी—
 —जुल्लसमा व्यस्त थियौ ।
 मैले तिमीलाई भने—“ आऊ पर्वत शिखरमा चढी
 हामी विश्वको सौन्दर्य हेरौं । ”
 र तिमीले प्रत्युत्तरमा भनेथ्यौ—
 “ यसै उपत्यकाको गम्भीरतामा हाम्रा वंशज हुकेँ,
 यसैका ढायामा मरे र यसैको माटोमा विलाए ।
 अब उनले अरुको लोभमा नत्यागेको यस भूमिलाई
 हामी कसरी त्यागौं ? ”
 मैले तिमीलाई भने—“ आऊ,
 सागरलाई सौन्दर्य दिने समथरमा जाओँ । ”
 र तिमीले कातरतासाथ मलाई भन्यौ—
 “ पातालको हलचलले हाम्रो आत्मा तर्सिने छ,
 र गहिचाइको त्रासले हाम्रो तन निर्जाँव हुने छ । ”
 मेरो देशबन्धु, मैले तिमीलाई प्रेम गरेँ,
 तर मेरो प्रेम मेरो निमोत्त दुःखदायी र तिम्रा लागि व्यर्थ भयो ।

र आज, म निमीलाई घृणा गर्दछु;
 र घृणा त यस्तो भेल हो जसले शुष्क हाँगा र
 जर्जर घर बगाएर लैजान्छ !
 मेरा देशबन्धु, तिम्रो निर्वलतामा मैले ड्या गरेँ,
 तर मेरो दयाले तिम्रो निर्वलता मात्र बढायो
 र जीवनको निमित्त व्यर्थ तिम्रो अलखीपानालाई हुर्कायो ।
 र आज, तिम्रा अस्थिरता देखेर मेरो आत्मा
 तिमीलाई रुचाउँदैन र तिमीदेखि डराउँछ ।
 तिम्रा निरस्कार एव आत्म-समर्पणमा म रोएँ,
 र मेरो आँसु हिमकणमा परिवर्तित भए,
 तर तिम्रा हुम्सपका निर्वलतालाई तिनले निर्मल पार्न सकेनन
 बरु स्वयं मेरो दृष्टिको पर्दा बगाइदिए ।
 मेरो आँसु तिम्रो ढुंगो-मुट्टामा पुगेनन,
 तर तिनले मेरो अन्तरात्माको अन्धकार पम्यालिदिए ।
 आज म तिम्रा कण्ठपर स्विसमी गरिहेको छु;
 कारण हाम्रो नै त हुरीको अगुवा हुंकार हो:
 यो पछाडि कदापि आउँदैन ।
 मेरा देशबन्धु, तिम्रो अभिलाषा के छ ?
 तिम्रो इच्छा के छ ? कि यम निश्चल जल-तलमा
 तिम्रो आकृतिको भूत दर्शाउँ ?
 आउ, ल, अब हेर कि तिमी कति कुरूप छौ ?
 नियाल र चिन्तन गर !
 भयले तिम्रा केश पिलिसपर सेना भडमके
 तिम्रा आँखा त झुरिसके,
 र ती अब खोक्रा प्वाल मात्र छन्,
 कान्तरताले स्पर्श गरेका तिम्रा गाला उपलकाका काला
 खाडल जस्ता देखिन्छन,
 र तिम्रा ओठलाई मृत्युले चुम्बन गरेर शिशिरको पातभैं

पहेँ लो पारिसक्यो ।
 मेरा देशबन्धु, तिमोले खोजेको कुरा के हो ?
 तिमोलाई आफना सन्तान नठानेर
 परिलाग गरिसकेको जीवनवाट तिमो के भाग्दछौ ?
 तिम्रो आत्मा त धर्माचार्य एवं दुनामोहनी गर्नेका पन्जामा कठोप्रीसके,
 र तिम्रो शरीर निरंकुश एवं रक्तपातीका नङ्ग्रामा जकडिएका छन्,
 तिम्रो देश विजयी शत्रुको पाइतालामुनि काँपिरहेको छ,
 यमवेला,
 न्यानो घाममा सगर्व उभिपर पनि तिमो के गर्नसक्तछौ ?
 तिम्रो तरवार खियाका म्यानमा छन्
 तिम्रो भाला भाँचिएका र ढाल धूजापाती छन् ।
 अनि किन तिमो रणसंग्राममा उभिन्छौ ?
 आइम्बर तिम्रो धर्म,
 मिथ्या तिम्रो जीवन,
 र शून्यता तिम्रो अन्त हो ।
 तब किन तिमो बाँचेका छौ ?
 के मृत्यु द्यनीयहरूको एक मात्र सम्बल होइन र ?
 जीवन त
 जवानीको सहगामी संकल्प,
 प्रौढताको परिश्रम र वृद्धावस्थाको वृद्धि हो ।
 तर तिमो, मेरा देशबन्धु,
 तिमो त वृद्ध र निर्धल नै जन्म्यौ ।
 तिम्रो तन जर्जर र शीर निहुरिएका थिए;
 यत्तिमा पनि तिमोले बाल्यावस्था अँगाल्यौ,
 र धापमा दगुरी आपसमा ढुंगा हान्नथाल्यौ ।
 ज्ञान त जीवनको तप्ततालाई उज्ज्वल पार्ने किरण हो,
 ———र सबै इच्छुक यसको उपभोग गर्न सक्तछन्———
 तर तिमो, मेरा देशबन्धु, अन्धकार खोजेर प्रकाशवाट भाग्दछौ,

तिमि पर्यन्द्धौ कि हुंगा पस्लेर बग्न थालोस् ।
 तिम्रो देशको दुरावस्था तिम्रै अपराध हो
 म तिम्रा पापलाई क्षमा गर्दिन
 कारण तिम्रीलाई आफूले गरेका कुराको ज्ञान छ ।
 मनुष्यता त पर्वत-निधि समुद्र-गर्भमा डोचाउने
 एउटी गीतमय सरिता हो,
 तर तिम्री, मेरा देशबन्धु,
 तिम्री त विपालु सर्प एवं किटयुक्त
 निस्पन्द गतिहीन घाप हो ।
 आत्मा एउटा सस्तो पवित्र नीलो प्रकाश-पुन्ज हो,
 जो मुखवा झारपात निरन्तर बालि रहन्छ,
 जो हुरीसँगै चड्केर देवीहरूको मुहारलाई उज्ज्वल पारिरहन्छ ।
 तर, तिम्री, मेरा देशबन्धु,
 तिम्रा आत्मा त हावाले उडाएर हिउँमा फिँजारेको खरानी जस्तो छ
 जसलाई बबन्डरले उपलकामा सदाकोलागि भन छरिदिने छ ।
 आह, मृत्युको मायारूपलाई देखेर नतर्स,
 मेरा देशबन्धु,
 उसको महानता र करुणाले तिम्रो तुच्छता छुनलाई नै अस्वीकार गर्ने छ ।
 तिम्री छुरादेखि पनि भयभित्त नहोऊ,
 उ पनि तिम्रो खोक्रो मुटुमा घुस्नलाई स्वीकार गर्ने छैन ।
 म तिम्रीलाई घृणा गर्दछु,
 मेरा देशबन्धु,
 कारण तिम्री गौरव एवं महानता रूचाउँदैनौ ।
 म तिम्रो शत्रु हूँ,
 कारण तिम्री बुभनलाई समेत अस्वीकार गर्दछौ कि
 तिम्री देवीहरूका शत्रु हो ।

[अनुवादकः— शंकर गार्गेय]

रवीन्द्रनाथ ठाकुर

साहित्य

उपनिषद्‌ले ब्रह्मको स्वरूपलाई तीन भागमा विभक्त गरेको छ : 'सत्यम्,' 'ज्ञानम्,' र 'अनन्तम्' । चिरन्तनका यी तीन रूपहरूको अनुसार मानव आत्माको पनि निश्चय नै तीन रूप छन् । यी तीन रूपहरूमध्ये एउटा हो 'म हूँ', दोस्रो हो 'म जान्दछु', र यी दुई रूपको साथसाथै एउटा अर्को कुरा छ जसको यहाँ हामीले चर्चा गर्नु छ, र त्यो हो 'म व्यक्त गर्दछु' । अंग्रेजीमा भन्नु पर्छो भने हामी यसलाई 'I am, I Know, I express' भन्दछौं । मनुष्यका यी नै तीन दिशा हुन्, र यी तीन ओटालाई लिएर एक अखण्ड सत्य बनेको छ । सत्यको यही तीन भावले हामीलाई प्रतिक्षण विभिन्न कार्यहरू र प्रवर्तनहरूका लागि प्रेरित गर्दछन् । हामीले चाह्नु छ यस निम्ति हामीलाई गाँस, बास, कपास र स्वास्थ्य चाहिन्छ । यसको लागि नै साना प्रकारको सम्रह, संरक्षण र गठन-कार्य भएका छन् । 'म हूँ' यस सत्यको यही भावले नै मनुष्यबाट नाना प्रकारको कार्य गराउँद छ । अनि 'म जान्दछु'को प्रेरणा पनि कुनैभन्दा कम छैन । यो 'जान्नु'को आयोजन अत्यन्त नै विराट् छ र त्यो आयोजन क्रमशः बढ्दै नै जान्छ । यसको मूल्य पनि मनुष्यको लागि ज्यादै नै ठूलो छ । मानव-सत्यको अर्को पनि एउटा दिशा छ र त्यो हो 'म व्यक्त गर्दछु' । 'म हूँ' यो भाव ब्रह्मको सत्य-स्वरूपको अन्तर्गत छ, 'म जान्दछु' ब्रह्मको ज्ञान-स्वरूपको अन्तर्गत छ, र 'म व्यक्त गर्दछु' चाँही ब्रह्मको अक्षन्त-स्वरूपको अन्तर्गत छ ।

'म हूँ' यस सत्यको रक्षा गर्नु जसरी मनुष्यको आत्मरक्षामा शामिल भएको छ, त्यसरी नै 'म जान्दछु'को रक्षा गर्नु पनि आत्मरक्षा

नै हो; किनभने मनुष्यको स्वरूप ज्ञान—स्वरूप हो। यसनिमित्त, मनुष्यले कस्तो र के खाएर तागत लाभ्दछ। यतिमात्र जान्नु पर्दछ भन्ने कुरा होइन। मनुष्यले आफ्नो ज्ञान—स्वरूपको प्रयोजनले गर्दा रात—दिन परिश्रम गरेर मङ्गल ग्रहमा देखिने त्यो टाटो के हो? यसलाई पनि जान्नु—बुझ्नु पर्दछ। यस कुराको खोजीमा सम्भव छ, उसको दैनिक जीवन भङ्गटमा परोस् नैपनि उमले त्यो कुरालाई बुझ्ने पर्दछ। अतएव, मनुष्यकालागि आफ्नै उसको ज्ञानमय प्रकृतिसँग सङ्गति राखेर ज्ञान—विज्ञानलाई जान्नु नै सौचिकै जान्नु हो, आफ्नो प्राणमय प्रकृतिसँग एकान्त रूपबाट संयुक्त भएर जान्नु वास्तविक जान्नु होइन्।

‘महँ’ र ‘मैले वाचु छ’—यो ज्ञान जब आफ्नो संकीर्ण परिधिमा बस्दछ तब आत्मरक्षा र वंशरक्षाले केवल हाम्रो ‘अहं’लाई समाति रहन्छ। तर जुन हृदसम्म मनुष्य ‘अरूको स्थितिमा नै मेरो स्थिति छ’ भन्दछ त्यस हृदसम्म नै आफ्नो जीवनमा उ अनन्तको परिचय दिन्छ, र त्यसै हृदसम्म ‘महँ’ र ‘अन्य सबै हुन्’—यस स्थितिका बीचको पखाल पनि टाढा हुन जान्छ। अरूसँग आफ्नो एकत्व—बोधको जुन महात्म्य प्रकट हुन्छ त्यो आत्माको ऐश्वर्य हो। त्यही मिलनको प्रेरणाले मनुष्य आफूलाई किसिम—किसिमबाट व्यक्त गर्दछ। जहाँ मनुष्य एक्लो छ त्यहाँ उसको प्रकाश हुँदैन। आफ्नो अस्तित्व कोयम राख्ने असीमता—बोधलाई, अर्थात् अरूहरूको अस्तित्व (स्थिति)मा आफ्नो अस्तित्वको अनुभूतिलाई मनुष्य आफ्नो तुच्छ दैनिक व्यवहारमा लुकाएर राख्न सक्तैन। यस्तो दशामा त्यो महाजीवनको प्रयोजन—सिद्धिकालागि उ नाना प्रकारका सेवा र त्यागमा प्रवृत्त हुन्छ; अनि त्यस महाजीवनको आनन्दलाई—आवेगलाई अनेक किसिमका साहित्यहरूमा, भास्कर्यमा, स्थापत्यमा, चित्रहरूमा र गीतहरूमा व्यक्त गर्दछ।

मैले पहिले नै भनिसकेको छु, ‘केवल आफूलाई मात्र टिकाउने व्यापारमा पनि ज्ञानको प्रयोजन हुन्छ। तर, त्यस ज्ञानमा दीप्ति

हुँदैन । ज्ञानको राज्यमा जहाँ असीमको प्रेरणा हुन्छ त्यहाँ मनुष्यमा शिक्षाको कैयौँ उद्योग, कति पाठशालाहरू, कैयौँ विश्वविद्यालय, कति विक्षण, कति परिक्षण, कैयौँ आविष्कार, र कैयौँ उद्भावनाहरू हुन्छन्, कुनै ठीक छ ! त्यहाँ मनुष्यको ज्ञान सर्वजनीन र सर्वकालीन भएर मानवात्माको सर्वत्र प्रवेशाधिकारको घोषणा गर्दछ । यम अधिकारको विचित्र आयोजन विज्ञानमा, दर्शनमा विस्तृत भइरहन्छ, तर, उसको विशुद्ध आनन्द-रस नाना रचनाहरूमा-साहित्यमा र कलामा प्रस्फुटित हुन्छ ।

हामी देख्छौँ कि पशुहरूमा जन्मै मनुष्यमा पनि जसरी आफूलाई टिकाइ राख्ने इच्छा प्रबल छ, पशुहरूकै समान मनुष्यमा पनि जसरी प्रयोजनीय ज्ञानको कौतूहल सदा सचेष्ट छ, ठीक त्यसैगरी मनुष्यमा एउटा अर्को कुरा पनि छ र जुन कुरा पशुहरूमा पाइँदैन,— त्यसले मनुष्यलाई आफू मात्र जीवित रहने क्षुद्र सीमामा कैद गर्दैन, बरु त्यसको बाहिर ल्याउँदछ । यही मनुष्यको प्रकाशतत्व हो ।

यो प्रकाश ऐश्वर्य हो । जहाँ मनुष्य दीन छ त्यहाँ प्रकाश हुँदैन, त्यहाँ त उसले जे-जसो ल्याउँद छ त्यही खान्छ । जसलाई म स्वयं नै सम्पूर्ण शोषण गरेर निःशेष पार्न सक्षितन त्यसमा नै प्रकाश छ । फलाम तात्दा-तात्दा जबसम्म दीप्त ताप सम्म पुग्दैन तबसम्म त्यसमा प्रकाश आउँदैन । तापको ऐश्वर्य हो उज्यालो । मनुष्यका जो-सब भाव आफू नै आवश्यकहरूमा भुक्त हुँदैनन्, जसको प्राचुर्यलाई उ स्वयं आफूमा बटुलेर राख्न सक्तैन, जो स्वभावतः नै दीप्यमान छ, त्यसैबाट मनुष्यको प्रकाशको उत्सव हुन्छ । रूपिज्यामा त्यो ऐश्वर्य कहाँ छ ? जहाँ त्यसले मेरो एकान्त आवश्यकताहरूलाई पार गरेर जान्छ, जहाँ त्यो मेरो खल्तीमा लुकेर बस्दैन, जहाँ त्यसको समस्त रश्मिहरू मेरै कृष्णवर्ण 'अहं' द्वारा सम्पूर्ण रूपबाट शोषित हुँदैन, त्यही त्यसमा अशेषको आविर्भाव हुन्छ; र त्यो अशेष नै नाना रूपमा प्रकाशमान छ । त्यो प्रकाशको प्रकृति नै यस्तो छ कि हामी सबै त्यसकालागि भन्न सक्तछौँ,

‘यो त मेरे हो।’ त्यसले जव अशेषलाई अङ्गीकार गर्दछ त्यसै बखत उ व्यक्ति-विशेषको भोग्यताको मलिन सम्बन्धबाट मुक्त हुन्छ। अशेषको प्रसाददेखि वञ्चित त्यो विशेष-भोग्य रूपिन्नाको वर्धरताबाट वसुन्धरा आज पीडित भइरहेकी छन। दैन्यभन्दा ठूलो अरु कुनै भार छैन। रूपिन्ना जव दरिद्रताको बाहक हुन्छ तेव त्यसका पाङ्ग्राको मनि नजाने कैयौं मनुष्य पिँधिपर धूलोमा मिल्दछन्। यही दैन्यको नाम प्रताप हो, प्रकाश होइन, यो केवल दाह मात्र हो, र यो जसको छ त्यसैको मात्र छ, यसनिमित्त यसको अनुभव गर्न सकिन्छ, तर स्वीकार गर्न सकिन्न। निश्चिलको यो स्वीकार गर्नुलाई नै प्रकाश भन्दछन्।

यो प्रतापको रक्त-पङ्किल अपवित्र स्पर्शलाई प्रकृति आफ्नो श्यामल अमृतधाराले पुछ-पाछ गरिदिन्छिन। पुष्प ‘सृष्टिको अन्तपुर’ बाट सौन्दर्यका शाखा सजापर ल्याउँदछन् र प्रतापका कलुपित पदचिन्हहरूका लज्जाले चार-चार टाकिइन्छन्। तिनीहरूले हामीलाई श्लाहादिइरहन्छन कि “हामी साना छौं, हामो कोमल छौं, तर हामी नै चिरकालिक छौं; किनभने हामीलाई सर्वैले वरण गरेका छन। अनि त्यो जो उद्यत-मुष्टि विभीषिका छ, जो हुङ्गामाथि हुङ्गा राख्ने आफ्नो किल्लालाई अश्रुभेदी बनाउँदै गइरहेको छ त्यो केही पनि होइन, किनभने स्वयं आफूसिवाय अरु कसैले त्यसलाई स्वीकार गरिरहेको छैन,—माधवी वितानको सुन्दरी छाया पनि त्यो भन्दा अधिक सत्य छ।”

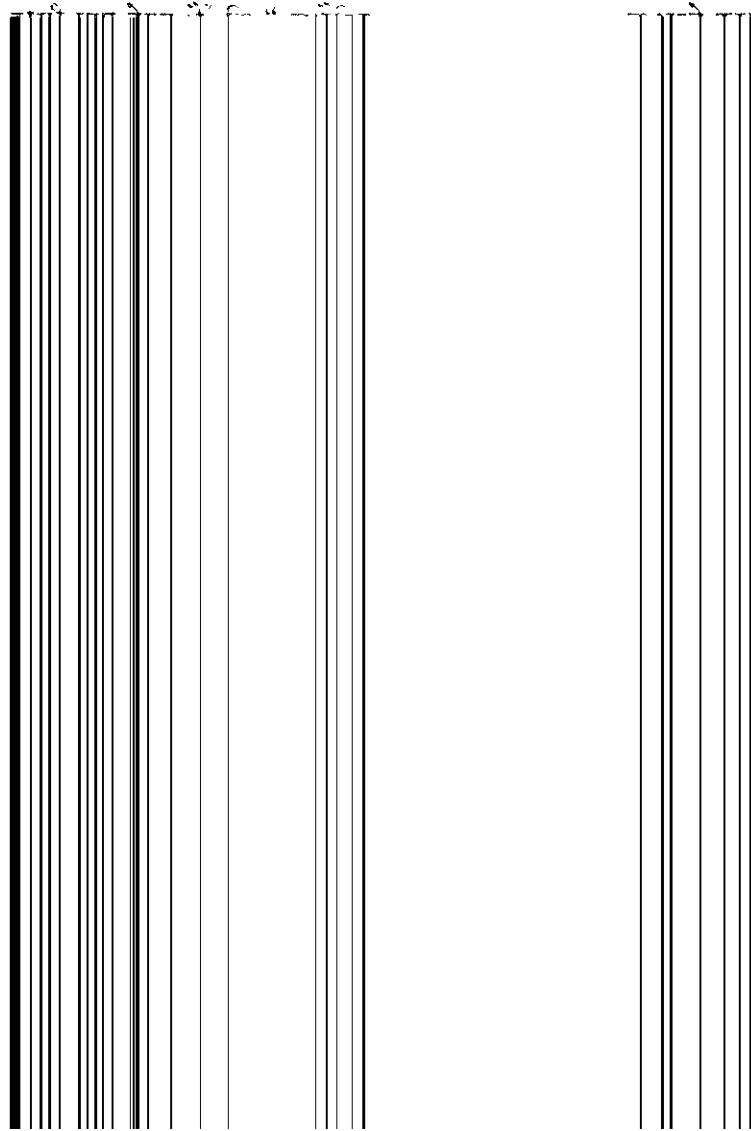
यो जुन ताजमहल छ, यस्तो सुन्दर ताजमहल,—यसको कारण हो शाहजहाँको हृदयको प्रेम। उनको विरह-वेदनाको आनन्दले अनन्तलाई स्पर्श गरेको थियो। आफ्नो सिंहासनलाई शाहजँहाले जुन सुकै स्तरमा राखेका हुन, तर ताजमहललाई उनले आफूबाट मुक्त गरेर गएका छन। यसमा ‘आफ्नो र अर्काको’ केही पनि छैन, त्यो त अनन्तको वेदी हो। शाहजँहाको प्रतापले दम्यवृत्ति गर्दा आफ्नो लूटको धन जति सुकै धेरै किन नहोओम्, त्यसले शाहजहाँकै थैलीको पेटसम्म भर्न सकेन, यसैबाट त्यो मुखको अन्धकार विलीन भयो। अनि, उनको

चित्तमा परिपूर्णताको उपलब्धिको उद्भव हुने वित्तिकै उनले त्यस दैववाणीलाई आफ्नो भँडारमा, आफ्नो राज्यमा र साम्राज्यको विपुल विस्तारमा कहीं पनि बाँधेर राख्न सकेनन् । अनि त उनले सर्वजन र सर्वकालको हातमा समर्पण गर्नु सिवाय अर्को कौनै उपाय पाएनन् । यसैलाई भन्दछन् प्रकाश हाम्रो देशमा जे-जति मङ्गल अनुष्ठान हुन्छन्, ती सबैमा ग्रहण गरिने मन्त्र हो 'ॐ'—अर्थात् 'हो' । ताजमहल त्यही नित्य-उच्चारित 'ॐ' मन्त्र हो; निखिलको सनातन मूर्तिमान ग्रहण मन्त्र । शाहजहाँको सिंहासनबाट त्यो मन्त्र पढिएको थिएन । परिणाम के भयो भने कुनै बखतमा उनको शक्ति जति सुकै महान् भएको भए तापनि, आखिरमा उनी स्वयं 'नास्ति' भएर नजाने कहाँ विलुप्त हुन पुगे । यसरी नजाने कैयौँ ठूल-ठूला नामधारी 'नास्ति'को दल आफ्नो गर्वित दर्प लिएर विलुप्तीतिर गइरहेका छन्, तोपको गर्जन र बन्दीहरूका नेल र हत्कडीको झन्कारले तिनीहरूको कान बहिरो भएको छ,—तर यी सबै माया हुन्, आफ्नै मृत्युको नैवेद्य लिएर तिनीहरू कालरात्रि-पारिवारको कालीघाटतिर गइरहेका छन् । तर, ती शाहजहाँकी कन्या जहाँनाराको एउटा क्रन्दनको गीत ? त्यसमात हामीले भनेका छौँ, 'ॐ' ।

तर, के हामी आफूले दान गर्न खोज्ने वित्तिकै दान गर्न सक्षम छौँ ? यदि हामीले 'तुभ्यमहं सम्प्रददे,' भन्ने वित्तिकै उ आएर हात पसारिहाला त ? नित्यकाल र निखिल विश्व त यही भन्द छ कि 'यदेतत् हृदयं मम'—सँगसँगै तिघो सम्प्रदानको मेल हुनु पर्दछ । तिघो 'अनन्तम्'ले जेदिन्छ म त्यसैलाई स्वीकार गर्दछु । मेघदूतलाई जो उसले स्वीकार गरेको छ त्यो उज्जयिनीको आफ्नो सम्पत्ति होइन, विक्रमादित्यका सिपाही-सैनिकले पहरा दिएर त्यसलाई उनको अन्तःपुरको हंसपादिकाहरूको इलाकामा रोकेर राख्न सकेका थिएनन् । विद्वानहरू आपसमा 'मेघदूत' ईसाभन्दा पचास वर्ष अघिको र पचास वर्ष पछिको रचना हो भनी वादविवाद गरि नै रहन्, तैपनि 'मेघदूत'को अङ्ग-अङ्गमा मधुँ समयको छाप लागेको छ । आलोचकहरू यो रचना छिप्रा नदीको तटमा भएको थियो कि गङ्गाजीको किनारमा भनी विवाद

गर्दें रहनु, तर मन्दाक्रान्ता छन्दमा पूर्व-पश्चिम वाहिनी सम्पूर्ण नदीहरूको कलकल रव मुग्वरित भएको छ। अर्कोतिर यस्ता रचनाहरू पनि खचाखच भरिएका छन् जसका अनुप्रासका छटाको भिल्लिक-मिलिकले सभाका हजारौँ मान्छेलाई विमुग्ध पारेको छ; यस्ता रचनाको विशुद्ध स्वादेशिकता देखि हामी कति नै उत्तेजित किन नहोउं, तर ती कृतिहरूको देश र काल सीमित छ। सबै देश र सबै कालकालो गिनभएकोले ती कृतिको दशा यस कुलीन कुमारी केटीको समान छ जो आफ्नो व्यर्थ कुल-गौरव कदली-वृक्षलाई समर्पित गरी निःसन्तान भएरै इहलीला समाप्त गर्दछे।

जहाँ उपनिषदले ब्रह्मको स्वरूप 'अनन्तम्' हो भनेको छ; त्यहाँ ब्रह्मको प्रकाशको बारेमा के भनेको छ ? भनिएको छ, 'आनन्द-रूपममृतं यद्वि भाति।' यही नै हाम्रो मूल कुरा हो। सारा संसार नै यदि भयालखान हुँदो हो त सबै सिपाही मिलेर राजदण्डले खूब धक्का दिएर पनि हामीलाई लहाँबाट हटाउन सक्नैनथे। अनि हामी हडताल गरेर बस्दथ्यौँ र भन्थ्यौँ, 'अब हाम्रो खानुपिउनु वन्द।' तर यहाँ

आर्को तरफ श्री ५ राजनामाबाट त्रिभुवन विश्वविद्यालयको लागि प्रारंभिक खर्च प्रदान गरिवन्सेको र त्यसको शिलान्यास शीघ्र गरिवन्सेने घोषणा गरिवन्सेकोमा, नेपाली जनता समस्त हर्षोत्फुल भएको छ। दुइ कोटी आँखा एकवार रसाएर आएका छन्। श्री ५ त्रिभुवनको आत्मा यस युगको सर्वोच्च नांगो तारा जस्तो देखिन आएको छ, जसले सर्वश्रुत्याग गरी, राष्ट्रलाई अनंतकाल ऋणी बनाई, केवल ज्योतिको रूपमा अखंड धपधपाकार मात्र लिएको छ। राजमातोलाई हामी नेपाली विन्ति चढाउन शक्तछौं—

“ कुपुत्रो जायेत कचिदपि कुमाता नभवति ” यस महानु कार्यका प्रति हाश्रो भावना दर्शाउन हामी अरु लवज पाउश्रो उपर्युक्त एकाडमी तथा विश्वविद्यालय मात्र पनि नेपाल राष्ट्रका इतिहासमा यस्ता अपूर्व दिन हुनेछन् जसले नेपाली जाति-नै विशाल उन्नतिको ऊँचाइमा पुग्ने वाटो पाएर आध्यात्मिक सगरमाथा चढ्न सचेष्ट मात्र रहने छैनकि आरोग्यको विजय पनि दूर भविष्यमा प्राप्त गर्नसक्ने छ। यस साललाई हामी बौद्धिक उद्दीपनको साल भनेर अंकित गर्न शक्तछौं। भौतिक उन्नतिका ह्यायाहरू यसपछि दुगुरेर आएका पनि हामी अवश्य देख्ने छौं। हामी भविष्य वेत्ता नभए पनि, यी भविष्यवाणी वैज्ञानिक तथा मनो वैज्ञानिक आधारमा रहेकाछन् भन्ने हाश्रो पूरा विश्वास छ। हामी प्रगतिका लेखक तथा पाठक वर्गको ध्यान आर्को तर्फ पनि आकर्षण गर्न चाहन्छौं। श्री मती कमलशाहबाट दिइने १२ सालका सर्वोत्तम रचनाको कमल पुरस्कार शुभराज्याभिषेक समयको पछि प्रदान गर्ने हाश्रो विचार भएको छ। के हामी फेरि साहित्य प्रेमी महाराज श्री ३ जुद्धजी यी सुपुत्रीलाई वहाँको साहित्य प्रेमको यस्तो प्रशंसनीय भावनाका लागि फेरि औ फेरि धन्यवाद नचढाउ ? अहा ! यस्तो आदर्श दृष्टान्त गुणन गर्न पाए, के हाश्री भाषा रूँदी हुनूत ?

प्राहक-बर्ग तरफ प्रगतिले प्रगति नाम सार्थक बनाउनु यहाँहरूमा आधारित छ। हामीहरूले वार्षिक चन्दा पाउन ढीलो हुनजाँदा, यसको

प्रगति गर्न शक्तैनी भन्ने कुरा यहाँहरूलाई हामीले दोहोर्चाइ रहनु पर्ने कुरो होइन । अभावुकतालाई हामी मानव मृत्यु संभन्धौं—विशेष यो साहित्य कलाका क्षेत्रमा भाषा प्रति सहृदयता नै नेपाली मात्रको नेपालीयता हो । जावो चन्दा प्रदान गर्ने विषय वहाँहरू भक्तका बीचमा मुलन शक्त हुन्छ । त्यसो भए दिनको एकवार प्रातः कालमा सरस्वतीको पाठ गर्दा नेपाली भाषा र साहित्य उनको हामी तर्फको सजीव अंग संभिदिनु होस्, जसको एक हिस्सा प्रगति हो । आजको जागृति कालमा एक प्रधान साहित्यिक पत्रिकाको कदर यो पोषण गर्न नजान्नु भावनाहीनताको महापाप हुने छ । के हामी मंत्रिवर्ग तर्फ पनि यो उजुर नगरौं कि जन प्रतिनिधिका स्वरूपमा खडा हुन आएर वहाँहरूले एक प्रतिष्ठित साहित्यिक पत्रिका “प्रगति” प्रति त्यति मात्राको सहायक भावना देखाउनु भएको छैन जति राणाहरूका पालामा “शारदा” ले पाएको थियो ? यस प्रारम्भिक संकटकालिन अवस्थामा के यस साहित्यिक पत्रिकाका वाञ्छनीय संख्या नेपाल सरकारले खरीद गरेर वितरण गरिदिन शिकाइरहनु पर्ने कुरा होला ?

